

Улсын бүртгэлийн
дугаар.....

Нууцын зэрэглэл:

Аравтын бүрэн
Ангилалын код

Төсөл хэрэгжүүлэх гэрээний
дугаар:

**МУИС-ИЙН ХОВД АЙМАГ ДАХЬ САЛБАР СУРГУУЛЬ
ТҮҮХ НИЙГМИЙН УХААНЫ ТЭНХИМ**

**“МОНГОЛ, ОРОС, ХЯТАДЫН ХАРИЛЦААНЫ ТҮҮХЭН ДЭХ АЛТАЙН
ХЯЗГА АР (1907-1931 ОН)” СЭДЭВТ СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСӨЛ**

Шинжлэх ухаан технологийн төслийн тайлан

2019-2022

Төслийн удирдагч:

Б.НЯМДОРЖ – доктор (Ph.D), проф.

МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль

Түүх нийгмийн ухааны тэнхимийн багш

Захиалагч байгууллага:

Боловсрол, шинжлэх ухааны яам

Ховд 2022

Улсын бүртгэлийн
дугаар.....

Нууцын зэрэглэл:

Аравтын бүрэн
гэрээний
ангилалын код

Төсөл хэрэгжүүлэх
дугаар:

**МУИС-ИЙН ХОВД АЙМАГ ДАХЬ САЛБАР СУРГУУЛЬ
ТҮҮХ НИЙГМИЙН УХААНЫ ТЭНХИМ**

**“МОНГОЛ, ОРОС, ХЯТАДЫН ХАРИЛЦААНЫ ТҮҮХЭН ДЭХ АЛТАЙН
ХЯЗГА АР (1907-1931 ОН)” СЭДЭВТ СУУРЬ СУДАЛГААНЫ ТӨСӨЛ**

Шинжлэх ухаан технологийн төслийн тайлан
2019-2022

Төслийн гүйцэтгэгч:	МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургуулийн Түүх нийгмийн ухааны тэнхим
Төслийн удирдагч:	Б.НЯМДОРЖ – доктор (Ph.D), проф. МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль Түүх нийгмийн ухааны тэнхимийн багш
Санхүүжүүлэгч байгууллага:	Шинжлэх ухаан технологийн сан
Захиалагч байгууллага:	Боловсрол, шинжлэх ухааны яам
Тайланг өмчлөгч:	Ховд их сургууль, Ховд аймаг, Жаргалант сум, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль Түүх нийгмийн ухааны тэнхим. Хичээлийн 1-р байр, 404 тоот.

Ховд 2022

1.РЕФЕРАТ, ТҮЛХҮҮР ҮГ

Энэхүү судалгааны ажлын гол зорилго нь Алтайн хязгаарын үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгаан, газар нутаг, хил хязгаар, засаг захиргааны зохион байгуулалт болон Алтайн хязгаарын талаар Монгол, Орос, Хятадын улс төрийн бодлого, тэдний зөрчил тэмцлийн түүхийн асуудлыг судалгааны эх сурвалж, бүтээлүүдэд тулгуурлан авч үзэж үнэлэлт дүгнэлт өгөхийг зорив. Энэ зорилгын хүрээнд дараах цогц зорилтыг дэвшүүлэв.Үүнд:

- Алтайн хязгаарын түүхийн талаар бичигдсэн дотоод, гадаадын эрдэмтдийн судалгааг нэгтгэн дүгнэж, дүн шинжилгээ хийх
- Алтайн газар орны өмнөх түүхийг тоймлон авч үзэх анхны оролдлого хийх
- Алтайн хязгаарын үүсэн байгуулагдсан түүхэн нөхцөл, он цаг, учир шалтгааныг тодруулах
- Алтайн хязгаарын талаарх Монгол, Орос, Хятад гурван улсын байр суурийг нягтлан үзэж, энэ хязгаар нутаг Монголоос таслагдан Дундад Иргэн улсын бүрэлдхүүнд багтах болсон түүхэн үйл явцыг нягтлан үзэж, дүгнэлт гаргах
- 1921 оны үндэсний ардчилсан хувьсгалын дараа Алтайн хязгаарын газар нутаг 2 улсын газар нутагт хуваагдах болсон шалтгаан, үйл явцыг авч үзэх
- Хязгаарын ард олон дүрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан шалтгаан, явц, үр дагавар, дүрвэгсэд эх орондоо эргэн ирсэн зэрэг ээдрээт амьдрал тэмцлийн түүхэн үйл явц зэрэг болно.

Удиртгал хэсэгт сэдвийн үндэслэл, сурвалж, судалгааны тойм, судалгааны зорилго, зорилт, ач холбогдол, шинэлэг тал зэргийг авч үзэв.

“Манж Чин улс Алтайн хязгаарыг Ховдын хязгаараас тусгаарлах гэж оролдсон нь (1907-1911 он)” тэргүүн бүлэгтээ Алтайн газар орны түүхэн тойм, Алтайн хязгаар хэмээх засаг захиргааны нэгж үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгаан, хязгаар нутгийн хүн ам, хил, хязгаар, засаг захиргааны зохион байгуулалт зэрэг асуудлыг авч үзэв.

“Алтайн газар орны түүхэн тойм” хэмээх нэгдүгээр бүлгийн 1-р зүйлд “Алтай” хэмээх нэрийн учир, нэн эртнээс XIII зуун, мөн үеэс XIX зууны сүүлч үе хүртэлх Алтайн газар орны байдал, түүхэн нутагшилт, олон угсаатны бүлгүүд нүүдэллэн суурьшсан түүхэн үйл явц, хязгаар нутгийн монголчууд болон казахуудын хооронд бэлчээр нутгийн зөрчил үүссэн зэрэг үйл явцын тухай өгүүлнэ.

“Алтайн хязгаар үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгааны асуудалд” хэмээх нэгдүгээр бүлгийн 2-р зүйлд Манж Чин улс Шинэ засгийн бодлогын хүрээнд 1907 онд Алтайн хязгаар хэмээх засаг захиргааны онцгой нэгж байгуулсан нөхцөл байдал, он цаг, дотоод, гадаад учир шалтгаан, энэ хүрээнд манжийн төрөөс авч хэрэгжүүлсэн арга

хэмжээнүүдийн талаар хөндөв.

“Хил хязгаар, хүн ам, засаг захиргааны зохион байгуулалт” хэмээх нэгдүгээр бүлгийн 3-р зүйлд Алтайн хязгаарын хил хязгаарын нарийн зааг, засаг захиргааны зохион байгуулалтад гарсан өөрчлөлтүүд, хүн аын тоо, бүрэлдхүүн, урианхай, торгууд, хошууд, казахуулын нүүдэл суурьшлын тухай өгүүлнэ.

“Шинэ тулгар Монгол улсын үеийн Алтайн хязгаар (1911-1915 он)” гэсэн дэд бүлэгт 1911 онд ялсан үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын дараа алтайн хязгаарын олон хошууд Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орсон үйл явц, алтайн хязгоын хошуудын талаар Монгол, Дундад Иргэн улс, Хаант Орос улсын бодлого, үйл ажиллагаа, зөрчил тэмцлийн талаар авч үзэхийг зорив.

“Алтайн хязгаарын хошууд Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдсэн нь” хэмээх 2-р бүлгийн 1-р зүйлд 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын өмнөх ба дараах үеийн Алтайн хязгаарын хошууд, тэдгээр хошууд Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орсон нь, хошуудын засаг захиргааны зохион байгуулалтад гарсан өөрчлөлт зэргийг тодруулав.

“Монгол улсын бодлого, үйл ажиллагаа(1911-1912 он)” гэсэн 2-р бүлгийн 2-р зүйлд Монгол улсын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг өөрийн газар нутгийн салшгүй хэсэг хэмээн үзэж, улс орныхоо газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг хангахын төлөө тэмцэж, монгол үндэсний нэгдмэл тусгаар тогтносон улс байгуулахын төлөө хийсэн тэмцлийн талаар өгүүлсэн бол “ДИУ-ын бодлого, үйл ажиллагаа (1911-1912 он)” хэмээх 2-р бүлгийн 3-р зүйлд ДИУ-ын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг улс орны хамгийн баруун талын хязгаарын хувьд Оростой хиллэх хил дээр аюулгүй байдлыг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгээд зогсохгүй Ховдын хязгаарт хятадын нөлөө нэвтрүүлэх, Ховдын хязгаарт хятадын цэрэг халдан довтлох гол үүд хаалга хэмээн үзэж, хязгаар нутагт бэхжих талаар явуулсан үйл ажиллагаа, зөрчил, тэмцлийн тухай авч үзэхийг зорив.

“Хаант Оросын бодлого, үйл ажиллагаа(1911-1912 он)” хэмээх 2-р бүлгийн 4-р зүйлд Оросын хаант улсаас Алтайн хязгаарыг газар зүйн байрлал, угсаатны бүрэлдхүүний хувьд Семипалатинск мужийн үргэлжлэл, Баруун Монгол, Шинжианд Оросын худалдаа эдийн засгийн нөлөөг бэхжүүлэх үүд хаалга хэмээн үзэж, Алтайн хязгаарт өмнө нь олсон нөлөөгөө хадгалах, өөрийн улс төр, эдийн засгийн байр сууриа улам бэхжүүлэхийн тулд Алтайн хязгаарыг хятадын засаглалаас чөлөөлж, Халхад нэгтгэх явдлыг дэмжин энэ хэрэгт дипломат болон цэрэг зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэх болсон талаар хөндөв.

“Цагаан түнгийн тулалдаан, “Гал зогсоох хэлэлцээр” байгуулагдсан нь” хэмээх 2-р бүлгийн 5-р зүйлд тус бүс нутагт хятад, монгол, орос цэргийн төвлөрөл үүсч, Алтай орчимд цэргийн томоохон мөргөлдөөн Цагаан түнгийн тулалдаан болсон явц, үр дүн, гал зогсоох хэлэлцээр” байгуулагдсан нь, түүний бүтэц, агуулгын талаар авч үзэв. “ДИУ-аас Алтайн

хязгаарт бэхжихийн төлөө хийсэн тэмцэл(1913-1915 он)” гэсэн 2-р бүлгийн 6-р зүйлд Хятадын засгийн газраас гал зогсоох хэлэлцэрийн дараа Алтайн хязгаарт бэхжихийн төлөө хийсэн тэмцэл, түүний үр дүнгийн талаар өгүүлнэ.

“АВТОНОМИТЫН ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР(1915-1919 ОН)” хэмээх гутгаао бүлэгт 1915 оны 3 улсын хэлэлцээрээр Алтайн хязгаарын асуудлыг гурван улс хэлэлцэж, ДИУ-ын Шинжаан мужийн харьяанд хүчээр нэгтгэх болсон нь, хэлэлцээрийн дараа хязгаарын байдалд гарсан өөрчлөлтийн талаар өшүүлэв. “Хиагтын гурван улсын хэлэлцээр ба Алтайн хязгаар” ХЭМЭЭХ 3-р бүлгийн 1-р зүйлд 1915 онд болсон 3 улсын хэлэлцээрээр Алтайн хязгаарын асуудлыг хэлэлцэж, 3 улсын байр суурь зөрөлдсний эцэст Алтайн хязгаар ДИУ-ыг харьяанд орох болсон нь, хэлэлцээрийн сөрөг үр дагаврын талаар өгүүлэв. “Алтайн хязгаарыг Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэсэн нь” хэмээх 3-р бүлгийн 2-р зүйлд хэлэлцээрийн дараа Алтайн хязгарыг ДИУ-ын Шинжаанд мужид хүчээр нэгтгэсэн үйл явц, Хятадын болон Алтайн хязгаарын захиргаанаас хязгаар нутгийн эрх мэдлийг өөртөө төвлөрүүлэх, дур зоргоороо аашлах, орон нутгийн засаг ноёдыг өөртөө татахыг олон талаар авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний талаар авч үзэв.

“АРДЫН ЗАСГИЙН ЖИЛҮҮД ДЭХ АЛТАЙН УРИАНХАЙ, ТОРГУУД, ХОШУУД, КАЗАХЫН ХОШУУД(1921-1931 он)” хэмээх дөтгөөр бүлэгт 1921 оны ардын хувьсгалын дараа АЗГ-аас хязгаар нутгийг хараа хяналтандаа авах, ард олныг илбэн тохинуулах талаар авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний талаар дэлгэрэнгүй авч үзэв.

“АЗГ-аас урианхай, торгууд, хошууд, казахуудыг илбэн тохинуулсан нь” хэмээх 4-р бүлгийн 1-р зүйлд 1921 онд Монгол оронд ардын хувьсгал ялсаны дараа хязгаарын хошууд Монгол улсад нэгдэн орсон нь, засаг захиргааг нь шинэчлэх, илбэн тохинуулах талаар авч хэрэгжүүлсэн арга хэмжээний талаар авч үзэв.

“Урианхай, торгууд, хошууд, казахуудын нүүдэл шилжилт хөдөлгөөн” 4-р бүлгийн 2-р зүйлд гадаад дотоод шалтгааны улмаас урианхай, торгууд, хошууд, казах хошууд Алтайг давж нүүсэн явц, шалтгаан, үр дүнгийн талаар өгүүлэв.

ДҮГНЭЛТ хэсэгт ХХ зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын түүхийг тусгайлан авч үзээд хийсэн урьдчилсан дүгнэлт гаргалгааг авч үзэв.

2.ТҮЛХҮҮР ҮГ

- Алтайн хязгаар
- Манж Чин улс
- Шинэ тулгар Монгол улс
- Ховдын хязгаар
- Хил хязгаар, газар нутаг, хүн ам, засаг захиргааны зохион байгуулалт
- Алтайн уриайхайн, торгууд, хошууд, казах
- Шинжиан
- Хатанбаатар Магсаржав, Манлай баатар Дамдинсүрэн, Гомбо-Идшин, Палт ван

3. ГҮЙЦЭТГЭГЧДИЙН НЭРИЙН ЖАГСААЛТ

Бавуугийн Нямдорж, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, доктор (Ph.D), профессор

Идрээгийн Бүрэн-өлзий, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, доктор (Ph.D), дэд профессор

Лувсангийн Нямсүрэн, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, доктор (Ph.D), профессор

Баасанжавын Мягмарбат, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, магистр

Бадамгаравын Батцэцэг, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, магистр

Гантөмөрийн Золжаргал, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, магистрант

Цэнгэлийн Баяртай, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, магистр

Цэрэндоржийн Баасанхүү, МУИС-ийн Ховд аймаг дахь салбар сургууль, докторант

4. ГАРЧИГ

НЭР ТОМЪЁО, ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР ЖАГСААЛТ.....	9
ТАЙЛАНГИЙН ҮНДСЭН ХЭСЭГ.....	10
ХЭЭРИЙН СУДАЛГААНЫ ТОВЧ ТАЙЛАН.....	10
УДИРТГАЛ.....	18
ТЭРГҮҮН БҮЛЭГ: ЧИН УЛС АЛТАЙН ХЯЗГААРЫГ ХОВДЫН ХЯЗГААРААС ТУСГААРЛАХ ГЭЖ ОРОЛДСОН НЬ (1907-1911 ОН).....	26
1.1 Алтайн газар орны түүхэн тойм.....	26
1.2 Алтайн хязгаар үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгааны асуудалд...	32
1.3 Хил хязгаар, хүн ам, засаг захиргааны зохион байгуулалт.....	47
ДЭД БҮЛЭГ: ШИНЭ ТУЛГАР МОНГОЛ УЛСЫН ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР (1911-1915 ОН).....	64
2.1 Алтайн хязгаарын хошууд Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдсэн нь.....	64
2.2 Монгол улсын бодлого, үйл ажиллагаа(1911-1912 он).....	79
2.3 ДИУ-ын бодлого, үйл ажиллагаа (1911-1912 он).....	87
2.4 Хаант Оросын бодлого, үйл ажиллагаа(1911-1912 он).....	96
2.5 Цагаан түнгийн тулалдаан, “Гал зогсоох хэлэлцээр” байгуулагдсан нь.....	99
2.6 ДИУ-аас Алтайн хязгаарт бэхжихийн төлөө хийсэн тэмцэл(1913-1915он).	107
ГУТГААР БҮЛЭГ:АВТОНОМИТЫН ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР(1915-1919 ОН).....	112
3.1 Хиагтын гурван улсын хэлэлцээр ба Алтайн хязгаар.....	112
3.2 Алтайн хязгаарыг Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэсэн нь.....	117
ДӨТГӨӨР БҮЛЭГ:АРДЫН ЗАСГИЙН ЖИЛҮҮД ДЭХ АЛТАЙН УРИАНХАЙ, ТОРГУУД, ХОШУУД, КАЗАХЫН ХОШУУД(1921-1931 он).....	122
4.1 Ардын засгийн газраас урианхай, торгууд, хошууд, казахуудыг илбэн тохинуулсан нь.....	122
4.2 Урианхай, торгууд, хошууд, казахын шилжилт хөдөлгөөн	132
ДҮГНЭЛТ	138
АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛЫН ЖАГСААЛТ.....	140
ХАВСРАЛТ.....	149

5. НЭР ТОМЪЁО, ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ТАЙЛБАР ЖАГСААЛТ;

МУУА-Монгол улсын үндэсний архив

Д-Данс

ХН-Хадгаламжийн нэгж

НБ-Нугалбар бичиг

УТНС-Улсын Төв Номын сан

ГБС-Гар бичмэлийн сан

ДИУ-Дундад Иргэн улс

АЭ—”Ардын эрх” сонин

ЗГМ—”Засгийн газрын мэдээ” сонин

ШУА-Шинжлэх Ухааны академи

ТС-Түүхийн судлал

УТБА-Улс төрийн боловсролын академи

ЭШБ-Эрдэм шинжилгээний бичиг

ОУЭШБХ-Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурал

МНТ-Монголын нууц товчоо

ХХБХТЭСГ-Халхын Хүрээний Бүх хэргийг түр ерөнхийлэн шийтгэх газар

ДИУ-Дундад Иргэн улс

ОХУ-Оросын Холбооны улс

БНМАУ-Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улс

БНХАУ-Бүгд Найрамдах Хятад ард улс

6.ТАЙЛАНГИЙН ҮНДСЭН ХЭСЭГ;

Түүх, угсаатны зүй, аман зохиол, аялгуу судлал, эх бичиг судлалын шинжлэх ухааны судалгаанд өргөн хэрэглэгддэг уламжлалт болон орчин үеийн судалгааны аргуудыг хослуулан 3 жилийн хугацаанд уг сэдэвт ажлыг хийж гүйцэтгэв.

Төсөлд оролцогчид жил бүр судалгааны төлөвлөгөө гарган төслийн удирдагчаар батлуулан ажиллав. Судалгааны төлөвлөгөөнд тулгуурлан судалгааны хийх сэдвийн асуулга арга зүйг боловсруулан тэнхим хамт олноор хэлэлцүүлэн батлуулж байв. Ийн батлуулахдаа угсаатан зүйн судалгаа явуулах бол ШУА-ийн Түүхийн Хүрээлэнгийн Угсаатан Судлалын сектор болон Хэл зохиолын хүрээлэнгээс батлан гаргасан “Угсаатан зүйн явуулах асуулга”, “Аялгуу судлал, аман зохиолын судалгааны аргачлал” зэргийг баримтлан судлах сэдвийн дагуу асуулга боловсруулан хээрийн шинжилгээний экспедицэд орж тухайн сэдвээр судалгаа явуулж, эх хэрэглэгдэхүүн цуглуулж тайлан бичин Түүхийн тэнхимийн дэргэдэх “Түүх, угсаатны зүйн сан”, МХУЗ-ийн тэнхимийн “Аялгуу, аман зохиолын фонд”, “Монголчуудын бичиг соёлын сан”-д хадгалж байна

Сурвалжлан цуглуулсан эх хэрэглэгдэхүүнээ эмхлэн цэгцэлж, картлан хадгалсан. Цэгцэлсэн материалдаа дүн шинжилгээ боловсруулалт хийж эрдэм шинжилгээний болон судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн бэлтгэхийн зэрэгцээ эдгээр материалд тулгуурлан эрдэм шинжилгээ, судалгааны ажил явуулж байна.

Төслийн хүрээнд нийтдээ 2 удаа хээрийн судалгааны ажил зохион байгуулсныг тус бүрээр нь товч өгүүлье.

1-рт: Төслийн хүрээнд ТНУ-ны болон МХУЗ-ын тэнхимийн хамтарсан хээрийн судалгааны баг 2020 оны 7 дугаар сарын 26 –ны өдрөөс эхлэн 8 дугаар сарын 06 –ний өдрийг хүртэл 10 хоногийн хугацаанд Ховд аймгийн Манхан, Мөст, Алтай, Үенч, Булган, Мөнххайрхан сумдад ажиллав. Судалгааны багийн бүрэлдэхүүнд ХИС-ийн ТНУ-ны тэнхимийн багш, профессор Б.Нямдорж, Л.Нямсүрэн, МХУЗ-ын тэнхимийн багш профессор Б.Даваадорж, ТНУ-ны тэнхийн багш доктор Г.Пүрэвдорж, МХУЗ-ын тэнхимийн багш доктор А.Батсуурь, ТНУ-ны тэнхимийн багш доктор Ч.Мөнхбаяр нар оролцлоо.

Судалгааны багийн үндсэн гол зорилго нь:

- Захчин, торгууд, хошууд, урианхай түмний түүх соёл, аман зохиолын өв уламжлалын асуудлуудыг судлан хээрийн судалгааны хэрэглэгдэхүүн цуглуулах
- Судалгаанд хамрагдан буй газар нутгуудад оршин буй судалгааны эргэлтэнд ороогүй буюу бага судлагдсан археологийн дурсгалуудын талаар судалгаа хийх, түүвэр олдвор цуглуулах

- Алтайн хязгаарын түүхийн зарим асуудлуудын талаар /тухайлбал газар нутаг, хил хязгаар, засаг захиргааны зохион байгуулалт, дүрвэн нүүх хөдөлгөөн г.м/ тодруулан аман мэдээ баримт цуглуулах, энд холбогдох түүхэн газар нутгийн зураг авах
- Судалгаанд хамрагдан буй газар нутгуудад амьдарч буй хүмүүсийн гар дээр хадгалагдан үлдсэн тод үсгийн дурсгалуудыг сурвалжлан илрүүлэх, боломжтой бол “Монголчуудын бичиг соёлын дурсгалын сан”-д авах, электрон сан бүрдүүлэх зэрэгт оршиж байв.

Гүйцэтгэгч МХУЗ-ын тэнхимийн эрхлэгч Б. Даваадорж, А. Батсуурь нар судалгаанд хамрагдан буй газар нутгуудад амьдарч буй хүмүүсийн гар дээр хадгалагдан үлдсэн тод үсгийн дурсгалуудыг сурвалжлан илрүүлэх, боломжтой бол “Монголчуудын бичиг соёлын дурсгалын сан”-д авах, электрон сан бүрдүүлэх зорилгын хүрээнд Ховд аймгийн Үенч сумын Хөх үзүүр багийн иргэн Рагчаан Лажууд хадгалагдан буй “Алтайн сан”, “Доржзодов” зэрэг тод үсгийн гурван судар, мөн багийн иргэн Н.Хогдлойд үе дамжин хадгалагдаж ирсэн “Иш үзүүлсэн тэнгэрийн бошиг оршвой”, “Бурхан хийгээд их богд нарын айлдан соёрхсон олон амьтны нүгэл зовлонг арилгагч үнэн бишрэлт хувилгаан ном оршвой”, “Цагаан дарь эхийн судар оршвой” зэрэг тод үсгийн 19 судрыг бүртгэн гэрэл зургийг авч хуулбарлав. Мөн Ховд аймгийн Булган сумын Алагтолгой багийн иргэн, лам Шийравын Гантулга, Д.Дашням, Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын лам Булганхүүгийн Дашням нарт хадгалагдан буй тод үсгийн судруудыг бүртгэн гэрэл зургийг нь авч цаашид хамтран ажиллах талаар тохиролцлоо.

Түүх-угсаатны зүйн чиглэлээр Б.Нямдорж, Л.Нямсүрэн дээрх ястнуудын угсаа түүх, уул овоо тахилга, шинэ үе дэх Алтайн хязгаарын ард түмний түүх, 1912 оны Ховдыг чөлөөлөх үйл явцад хязгаарын ард түмэн татагдан оролцсон байдал, Хошуудууд Ховдын хязгаарт нүүдэллэн ирсэн түүх, Г.Пүрэвдорж захчин, торгууд, хошууд, урианхай нарын тамга, гал тахилга, овгийн бүрэлдэхүүн, Шинэ үеийн түүхэн дэх Шинжаан руу дүрвэсэн нүүдэл, 1947-1948 онд болсон Бүдүүн харгайтын тулгаралт түүнээс хойшх зарим хил зөрчсөн хэрэг, Ч.Мөнхбаяр дурдсан сумдын нутаг дахь археологийн дурсгалын судалгаа, зарим түүх соёлын дурсгалыг сүйтгэн ашиг олохоор явуулсан нутгийн иргэдийн үйл ажиллагаа, зарим өвөрмөц байгалийн тогтоцтой холбоотой домог, хиригсүүрийн талаарх Урианхайчуудын хэлэлцдэг домог зэргийн талаар хээрийн судалгааны эх хэрэглэгдхүүн хуримтлуулан авав.

Захчин, торгууд, хошууд, урианхай түмний түүх соёл, аман зохиолын өв уламжлалын асуудлуудыг судлан хээрийн судалгааны хэрэглэгдэхүүн цуглуулах зорилгын хүрээнд Мөст сумын иргэн Ж.Төмөрбаатар, Алтай сумын Барлаг багийн иргэн Г.Жамбаа, Бодонч багийн иргэн Ц.Мядаг, Үенч сумын Хөх үзүүр багийн иргэн Д.Хайсандай, Р.Лажуу,

Б.Сундуй, Булган сумын Алаг толгой багийн иргэн Х.Ходгоо, Ш.Шилэг, Н.Чагдаа, Х.Янжин, Баянгол багийн иргэн Р.Тариа нарын зэрэг 30 гаруй ахмад настантай уулзан ярилцаж 8 орчим хэвлэлийн хуудас хээрийн шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн цуглуулан тайланг бичиж бэлэн болгов.

Судалгаанд хамрагдсан газар нутгуудад оршин буй судалгааны эргэлтэнд ороогүй, бага судлагдсан археологийн дурсгалуудын талаар судалгаа хийх, түүвэр олдвор цуглуулах зорилгын хүрээнд Алтай сумын Тахилт багийн иргэн Цагааны Шагдарсүрэнгээс хүрэл хутга, хүрэл зэв авах зэргээр 10 гаруй түүвэр олдвор цуглуулсан нь сургуулийн музейн үзмэрийг баяжуулах, судалгаа хийж он цагийг тогтоосон нь судалгаа шинжилгээ, сургалтын чухал хэрэглэгдэхүүн боллоо.

2-рт: Төслийн хүрээнд ТНУ-ны болон МХУЗ-ын тэнхимийн хамтарсан хээрийн судалгааны баг 2021 оны 8 дугаар сарын 12 –ны өдрөөс эхлэн 8 дугаар сарын 26 –ний өдрийг хүртэл 14 хоногийн хугацаанд Баян –Өлгий аймгийн Булган, Өлгий сумдад сумдад ажиллав. Судалгааны багийн бүрэлдэхүүнд МХУЗ-ын тэнхимийн багш профессор А.Батсуурь, ТНУ-ны тэнхийн багш доктор Б.Нямдорж, Л.Нямсүрэн, Г.Пүрэвдорж, МХУЗ-ын тэнхимийн багш докторант Б.Бямбадорж, түүхийн тэнхимийн багш доктор Ч.Мөнхбаяр нар оролцлоо. Судалгааны багийнхан дээрх сумдын нутгаар 1400 орчим км зам туулж, давхардсан тоогоор 15 ахмад настантай уулзан судалгаа авч ярилцлага хийн хээрийн судалгааны тайлан бичиж “Аялгуу, аман зохиолын сан”, “Түүх угсаатны зүйн хээрийн шинжилгээний хэрэглэгдэхүүний сан”-д тус тус хадгалж байна.

Түүх-угсаатны зүйн чиглэлээр захчин, урианхай, торгууд түмний угсаа түүх, уул овоо тахилга, 1912 оны Ховдыг чөлөөлөх үйл явцад хязгаарын ард түмэн татагдан оролцсон байдал, Хошуудууд Ховдын хязгаарт нүүдэллэн ирсэн түүх, захчин, торгууд, хошууд, урианхай нарын тамга, гал тахилга, овгийн бүрэлдхүүн, шинэ үеийн түүхэн дэх Шинжаан руу дүрвэсэн нүүдэл, зарим өвөрмөц байгалийн тогтоцтой холбоотой домог, хиргисүүрийн талаарх хэлэлцдэг домог зэргийн талаар хээрийн судалгааны эх хэрэглэгдэхүүн хуримтлуулан авав.

Ховд аймгийн Үенч сумын нутаг Цагаан түнгэд хээрийн судалгаа хийв. Цагаан түнгэд болсон тулалдааны ул мөр одоо хүртэл хадгалагдсан хэвээр байна. Эдүгээ Цагаантүнгэ нь Ховд аймгийн Үенч сумын төвөөс баруун тийш 45 км-т оршдог, тус сумын 1, 5-р багийн хаваржаа, өвөлжөөний нутаг бөгөөд тэнд Ен Пан хэмээн хятад нэрээр нэрлэгдсэн газар буй. Нутгийнхны ярьснаар энэ газар 1913 онд хятад цэрэг байрлаж байсан бөгөөд Ен Пан гэдэг нь хятад багахан цэргийн ангийн нэр болно. Нутгийн настангуудын өгүүлснээс тэнд 200-300 гаруй цэргээс бүрдэж байсан ба хятадын цэргүүд нь Хуйхуй цэрэг байсан ба 300 гаруй тэмээ, морьд байсан гэжээ.

Ен Пан хэмээх хятад цэргийн сууринд хятад цэргүүд байрлаж байсан шавар байшингууд байсан ба нийт 1 га орчим газрыг эзлэж байсан бололтой. Энэ газар нь урд талаараа Шорголжингийн хүрэн толгой, Жирантайн хар, хойд талаараа; Мэргэн уул, доошлоод Урд хар, Хойд хар болон Зах ус гэх зэрэг газраар хүрээлэгдэнэ. Уг Ен Пан буюу хятад цэргийн суурин нь 1960 он хүртэл бүтнээрээ байсан гэдэг. Гэтэл 1961, 1963 оны хил тогтоох үеэр Ен Пан нь Хятадын цэргүүдийн байрлаж байсан суурин учир “Ен Паньг манайхан авна”, “түүгээр хилийн шугамыг тогтооно” хэмээн хятадын талаас санал гаргаж байжээ. Харин тухайн үед Үенч сумын дарга байсан Муу Шар гэгч Цагаан түнгэд тариалан тариулж, тариалангийн усан даланг тавьж Ен Паньг устгуулжээ. 1990-ээд оны үеэр уг газраас **бирдааны бууны сум, дарь, хятад зоос, сумны хонгио, тэмээний буйл, ширмэн тогооны хагархай, шаваран аяганы хагархай** зэрэг эд зүйлүүд гарч ирэх болсон бөгөөд одоо ч гэсэн зарим зүйлүүд олдсоор байна.

Бодончийн хавцал дахь Маамдайн хонхор өвөлжөө хэмээх газар нь нэрт түүхч Шинэхүү агсны аав Маамдай гэгчийн олон жил нутаглаж байснаас ийн нэршсэн газар бөгөөд энэ хавьд тэдний удам судрынхантай холбоотой түүх домогт газрууд олон байна. Иймд эдгээр материалуудад тулгуурлан М.Шинэхүү гуайн үүх түүхтэй холбоотой угсаатан зүйн тэмдэглэл бичиж хэвлэлд өгөхөөр бэлтгэж байна.

Бодончийн хавцалд Маань чулуу, Хуц чулуу, Тэмээн чулуу, Адуун чулуу, Номт тохой зэрэг өвөрмөц тогтоц бүхий газрууд байх бөгөөд эдгээртэй холбоотой домог яриа нэлээд хэмжээгээр яригдаж байгаа нь тухайн газар нутгийн онцлогоос үүдэн үүссэн бололтой. Мөн Бодончийн хавцал анх хэрхэн үүссэн талаар ч сонирхолтой домог яриа нэлээд байна. Иймд энэ талаар угсаатны зүйн тэмдэглэл бичин хэвлүүлэхээр бэлтгэж байна.

Хүснэгт №1

ГОЛ МЭДЭЭЛЭЛ ӨГСӨН ХҮМҮҮСИЙН ЖАГСААЛТ

Д/д	Овог нэр	Овог, яс	Нас хүйс	Үндсэн захиргаа	Нутаглаж байсан газар	Сар өдөр
1	Содномжамцын Тулгаа	Хүү ноёд	Эр. 58	Ховд, Алтай сум. Алтангадас баг	Алтай сумын шинэ төвд	2020.07.27
2	Доонуузын Дэмбээ	Захчид	Эр. 82	Ховд, Алтай Тахилт баг	Үенч сумын төв	2020.07.27
3	Мөнхийн Баяртай	Хар Баатарынхан	Эр. 42	Ховд, Үенч сум. Хөх үзүүр баг	Үенч сумын төв	2020.07.27
4	Рагчаагийн Лажуу	Хэрэйд	Эр. 62	Ховд, Үенч сум. Хөх үзүүр баг	Үенч сумын төв	2020.07.27
5	Болойн Сундуй	Ууш	Эр. 62	Ховд, Үенч сум. Хөх үзүүр баг	Үенч сумын төв	2020.07.27
6	Шаравын Гантулга	Шарнууд	Эр 50	Ховд Булган	сумын төв	2020.07.28
7	Чойдорын Батаа	Урианхай	Эр 46	Ховд Булган	сумын төв	2010.07.28

8	Булгансүүлийн Дашням	Урианхайн Оорцог сум Хорхон	Эр. 48	Баян-Өлгий, Булган сум.	сумын төв	2020.07.29
9	Гомбожавын Цогоо	Он хороонхон	Эр 70	Ховд, Мөст сум, Цэцэг баг буюу I баг	Ангирт	2020.07.26
10	Сосорын Балдандорж	Цогтгэрлийнхэн	Эр 63	Ховд, Мөст сум. Цэцэг баг буюу I баг	Ангирт	2010.07.26
11	Идэшийн Бадамхорлоо	Захчины Дангианаахан	Эм 54	Ховд, Алтай сум. Алтангадас баг	Ангирт	2020.07.26
12	Содномпилжээгийн Уягаа	Цагаадайхан	Эр 58	Ховд, Алтай сум. Бодонч баг	Ангирт	20210.07.26
13	Балдангийн Хожоо	Хүү ноёдынхон	Эм 56	Ховд, Алтай сум. Бодонч баг	Ангирт	2010.07.26
14	Цагааны Мядаг	Парзынхан	Эм. 76	Ховд, Алтай сум. Бодонч баг	Бураатын Зүрхэн	2020.07.27
15	Баатарын Холдонгоо	Нохойхон	Эр. 88	Ховд, Алтай сум. Алтангадас баг	Алтай сумын шинэ төвд	2020.07.27
16	Б.Цэвээнсүрэн	Хошууд	76 эм	Булган сум. Баянгол баг.	Булган сумын төв	2020.07.28
17	Хөхийн Ходгой	Хайнагийнхан	Эм. 85	Ховд, Үенч сум. Хөх үзүүр баг	Үенч сумын төв	2020.07.27
18	Ф.Баачаа	Хошууд	76 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
19	Машугийн Ваша	Хошуудын Бага баруун	Эр. 80	Булган сум	Булган сумын төв	2010.07.28
20	Раашийн Тариа	Хошуудын Хатаамад	Эр. 80	Булган сум. Баянгол баг.	Булган сумын төв	2020.07.28
21	Б.Пирэнз	Хошууд	80 эр	Ховд Жаргалант	Сумын төв	2020.08.05
22	Ө.Баатар	Оорцог сум Хорхон	Эр. 55	Баян-Өлгий, Булган сум. Жаргалант баг	Булган сумын төв	2020.07.29
23	Б.Бадмараа	Торгууд Егос	72 Эр	Ховд Булган	Булган сумын төв	2020.07.29
24	Ж. Буяндалай	Элкэн	76	Ховд Булган	сумын төв	2020.07.29
25	Ч. Баяраа	Сумчин	54	Ховд Булган	сумын төв	2020.07.29
26	Д. Мөнхдалай	Бадайх	46	Ховд Булган	сумын төв	2020.07.29
27	Ц. Сонгууль	Хотод	40	Ховд Булган	сумын төв	2020.07.29
28	С.Ядмаа	Донжойхан	68	Үенч	сумын төв	2020.07.30
29	Е.Магнай	Гэгээнтэн	94	Үенч	сумын төв	2020.07.30
30	Болио	Увш	66	Үенч	сумын төв	2020.07.30
31	Д.Хорлоо	Эмчийнхэн	88	Алтай	сумын төв	2020.07.31
32	О.Довжуу	Харчин	91	Алтай	сумын төв	2020.07.31
33	Б.Шилэг	Бурдууд	90	Алтай	сумын төв	2020.07.31
34	Б.Зурман	Харчин	89	Алтай	сумын төв	2020.07.31
35	М.Муучхай	Хошууд	82 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
36	Ж.Зугдаа	Хошууд		Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
37	. Е.Дорж	Хошууд	71 эр	Ховд аймгийн Булган сум	сумын төв	2020.08.01

				Баянгол баг		
38	Т. Цамбаасүрэн	Хошууд	74 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
39	Э.Гагаа	Хошууд	70 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
40	Т.Шовгоон	Хошууд	73 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
41	Т. Анкаа	Хошууд	68эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
42	Б. Сүхтэй	Хошууд	63 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
43	Ж. Алтангэрэл	Хошууд	50 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
44	Б.Монтоо	Хошууд	50 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01
45	Л.Бадам	Хошууд	65 эр	Ховд аймгийн Булган сум Баянгол баг	сумын төв	2020.08.01

ХЭЭРИЙН СУДАЛГААНЫ ЯВЦААС

Зураг №1 .Хээрийн судалгааны багийнхан

Зураг № 2. Хээрийн судалгааны багийнхан

Зураг № 3. Булган сумын хөгшүүдээс мэдээлэл авч байгаа нь

Зураг № 4. Хошуудын Бага баруун овгийн Машугийн Вашигаас сурвалжлага авч байгаа нь

*Зураг № 5. Урианхайн Оорцог сум Хорхон элкены Булгансүүлийн
Дашнямаас сурвалжлага авч байгаа нь*

УДИРТГАЛ

Монголын дундад болон шинэ үеийн түүхийн түүх судлалд өнөө хир төдий л тодорхой судлагдаагүй, бүрхэг бүдэг, зөрчил маргаантай асуудлын нэг бол Монгол улсын газар нутгийн салшгүй хэсэг байсан Алтайн хязгаарын түүхийн асуудал юм. Уг асуудал нь нэг талаар хөрш хоёр улс болон монголчуудын язгуур эрх ашгийг хөндсөн нэн ээдрээтэй, нарийн төвөгтэй бөгөөд нөгөө талаар монголын түүхийн судалгаанд хязгаар нутгийн түүхийн асуудлыг дашрамын төдий хөндөж байсантай холбоотойгоор өмнөх судалгаанд бараг орхигдож байв. Энэ нь Алтайн хязгаарын түүхийн зарим асуудлын нарийн ээдрээг тайлах, зах хязгаар орон нутгийн түүх судлалын зарим асуудлыг нэхэн тодруулахад судалгаа шинжилгээний чухал ач холбогдолтой юм.

Эл засаг захиргааны нэгжийг түүхийн сурвалж бичиг, судалгааны бүтээлүүдэд “Алтай шан уулын газар”, “Алтай уулын газар”, “Алтай хавийн газар”, “Алтайн газар орон”, “Алтайн хязгаар”, “Алтайн тойрог”, “Шар сүмийн хязгаар”, орос хэл дээрх ном зохиолуудад “Алтайский округ”, “Алтайский край”, “Шар-Сюмейский округ”, герман хэл дээрх ном зохиолд “Altai-bezirk” гэх мэтээр нэрлэсээр иржээ.

Эрт үеэс Алтайн орчим газар нутаг нь монгол, түрэг угсаатны бүлгүүдийн хольцолдон амьдарч ирсэн газар нутаг байжээ.

XVIII зууны дунд үеэс Алтай хавийн газар нутаг нь Чин улсын эрхшээлд орж, Улиастайн жанжины харьяан дахь Ховдын хуувийн сайдад захирагдан нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны хувьд Ховдын хязгаарт харьяалагдан баруун хязгаарын салшгүй нэг хэсгийг бүрдүүлж, түүний түүхийг бүтээлцсээр ирэв.

1911 оноос үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал ялсны дараа ялангуяа Ховд хотыг манж-хятадын эрхшээлээс чөлөөлсний дараа энэ хязгаар нутгийн цаашдын хувь заяа тун эргэлзээтэй байдалд орж, тухайн газар орны ард түмний язгуур эрх ашиг сонирхолоос үл хамааран Дундад Иргэн улсын бүрэлдэхүүнд багтах болсон юм.

Харин 1921 онд үндэсний ардчилсан хувьсгал ялсны дараа энэ газар нутаг нь Монгол, Хятад хоёр улсын нутагт хуваагдмал байдалтай харьяалагдах болжээ.

Эх сурвалж, судалгааны тойм: Энэ хязгаарын түүхэнд холбогдох эх сурвалжууд дотроос бичгийн эх сурвалж зохих байр суурийг эзлэх ба үүнд архивын баримт материал, бичгийн мэргэдийн бүтээл, түүхэн тэмдэглэл, төрөөс батлан мөрдөж байсан хууль цааз, аялан жуулчлагчдын замын тэмдэглэл, дуртгал зэрэг орно.

Алтайн хязгаарын түүхэнд холбогдох сурвалж хэрэглэгдэхүүн Монгол улсын үндэсний архивт цөөн боловч хадгалагдаж байна. Монгол улсын Үндэсний архивын сан хөмрөгийн Чин улсын эрхшээлийн үеийн фондод Алтайн хязгаарын түүхэнд холбогдох баримтууд болох Алтай суман харуул (М-157), Дөрвөдийн баруун гарын Сайн заяатын

аймгийн чуулган даргын жасаа (М-160), Алтайн урианхайн сул амбаны тамгын жасаа (М-161), Алтайн урианхайн зүүн гарын мээрэн зангийн хошуу(М- 163)Алтайн урианхайн зүүн гарын бүгдийн даргын жасаа (М-164), Алтайн урианхайн баруун гарын бүгдийн даргын хошуу (М-176) хэмээх 6 баримтанд хошуууны засаг захиргааны зохион байгуулалт, алба татвар, аж ахуй, өр авлага, өртөө, харуул зэргийн тухай өгүүлнэ¹.

Шинэ тулгар Монгол улсын үеийн фондод Алтайн хязгаарын хошуудаас Алтайн урианхайн баруун гарын Алтайн урианхайн Ёст засгийн хошуу (А-130), Алтайн урианхайн баруун гарын зүүн хошуу (А-134), Алтайн урианхайн Сүжигт засгийн хошуу (А-209), Алтайн урианхайн баруун гарын Түшээт засгийн хошуу (А- 216), Алтайн урианхайн зүүнгарыг захирсан амбаны тамгын газар (А-217) гэсэн 5 хөмрөг байх бөгөөд тэдгээрт буй баримтуудаас алтайн урианхай, торгууд, хошуудаас Богд хаант Монгол улсад дагаар орохоор өргөн барьсан “хүсэн батлах бичиг”-үүд, Алтай уулын хэрэг шийтгэх сайд жүн ван Палт вангаас Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудын ноёдыг Богдын төрд дагаар орохыг хориглосон тухай илгээсэн “Мэдтүгэй” хэмээх захидал бичгүүд хадгалагдаж байгаа нь бидний судалгаанд үнэ цэнэтэй хэрэглэгдэхүүн болж байна²

Ардын засгийн үеийн фондуудад Дөрвөдийн баруун гарын аймаг (Хөмрөг-169), Дөрвөдийн зүүн, баруун аймаг (Хөмрөг-170), Ховдын сайд (Хөмрөг-171), Чандмань уулын аймгийн яам (Хөмрөг-172), Ховдын сайдын харьяат казах хошуу (Хөмрөг-268), Алтайн урианхайн Ёст засгийн хошуу (Хөмрөг-62), Алтайн урианхайн чуулган дарга (Хөмрөг-167), Алтайн урианхайн Итгэмжит засгийн хошуу (Хөмрөг-261), Зүтгэлт засгийн хошуу (Хөмрөг-262), Эетэй засгийн хошуу (Хөмрөг-264), Зоригт засгийн хошуу (Хөмрөг-265), Саруул засгийн хошуу (Хөмрөг-267), Дархан бэйсийн хошуу (Хөмрөг-266), Чандмань уулын аймгийн Баянмандал уулын хошуу (Хөмрөг-173), Чандмань уулын аймгийн Баянчандмань уулын хошуу (Хөмрөг-174) зэрэг хөмрөгүүд байх бөгөөд тэдгээрт алтайн урианхай, торгууд, казахын хошуудын хурал, анхны засаг захиргааны шинэчлэл хийгдсэн йл явц, хязгаарын хошуудыг илбэн тохинуулсан тухай³ өгүүлжээ.

Жич дурдахад Алтайн хязгаарын асуудлыг дашрамд хөндсөн Орос, Хятадын эрдэмтдийн судалгаанаас үзэхэд БНХАУ, ОХУ-ын архивуудад Алтайн хязгаарын түүхэнд холбогдох багагүй баримт хэрэглэгдэхүүн хадгалагдаж байгаа нь илт байна. Гэвч эдгээр материалууд нь эрдэм шинжилгээний эргэлтэд тэр бүр орж чадаагүй байна.

Түүнчлэн Монгол улсын Төв номын сан, ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэнгийн номын

¹ МУҮА. Ф157 Д-1, ХН-42, МУҮА. Ф160 Д-1, ХН-47, МУҮА. Ф161 Д-1, ХН-1, МУҮА. Ф163 Д-1, ХН-19, МУҮА. Ф164 Д-1, ХН-3, МУҮА. Ф176 Д-1, ХН-1

²МУҮА. ФА-141, Д-1, ХН-5, НБ-5,6,7; МУҮА. ФА-55, Д-1, ХН-36, НБ-1,2; МУҮА. ФА-55, Д-1, ХН-3, НБ-4; МУҮА. ФА-128,Д-1, ХН-14, НБ-2; МУҮА. ФА-128, Д-1, ХН-13

³ МУҮА. Ф-167-175, 260-267

сангуудын гар бичмэлийн сангуудад “Алтайн урианхайн долоон хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, Захчин, Өөлд, Мянгад хошууны нутаг захиргааны хэрэг” [Бадаргуулт төрийн 33-р он.УННС.ГБС], “Алтай дор сууж хэрэг шийтгэх дарга түшмэл жүн ван Пагийн бичиг” [1912 он. УННС.ГБС], “Дундад Иргэн улсаас Ховд, Улиастай, Алтайн хязгаараар захидал бичгийн хороо нэмж байгуулахыг хориглосон бичиг” [1918 он. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн. ГБС] зэрэг Алтайн хязгаарын түүхэнд холбогдох чухал хэрэглэгдэхүүнүүд хадгалагдаж байна.

“Алтайн урианхайн долоон хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, Захчин, Өөлд, Мянгад хошууны нутаг захиргааны хэрэг” [Бадаргуулт төрийн 33-р он.УННС.ГБС] хэмээх Ховдын хуувийн сайдын газраас тушаасан эл бичигт торгууд, хошууд 3 хошуу, алтайн урианхайн 7 хошууд, жич казах нарыг Алтайн шан уул сайд дор хуваан захируулахыг тушааж, “Алтайн хязгаар” хэмээх засаг захиргааны нэгжийг албан ёсоор байгуулсныг Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудын ноёдод мэдүүлжээ. “Алтай дор сууж хэрэг шийтгэх дарга түшмэл жүн ван Пагийн бичиг” [1912 он. УННС.ГБС]-г Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудыг Богд хааны төрд дагаар орохыг хориглож, тэдэнтэй нэгдэх аваас хойшид гэмших болно хэмээн айлган сүрдүүлсэн байдаг.

Өгүүлэн буй үеийн Алтайн хязгаарын түүхийг судлахад “Баруун монголын хан, хэргэмтэн засаг тайж, түшмэд, ямба олсон лам, суусан газар орныг байцаасан цэс оршив” [УБ.,2003], “БНМАУ-ын хил хязгаар бүрэлдэн тогтож ирсэн түүхэн сурвалж баримт бичгийн эмхэтгэл” [УБ.,1990], “Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ” (Өдар тутмын тэмдэглэл)[УБ.,1999] архивын албан ёсны баримт бичгийн эмхтгэлүүд болон “Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг” [УБ.,1995], “Монгол улсын шастир” II дэвтэр [УБ.,1997] зэрэг тухайн үеийн хууль цаазын болон төрийн албан түүхийн сурвалж хэрэглэгдэхүүнүүд чухал ач холбогдолтой юм.

Үүний зэрэгцээ өгүүлэн буй үеийн Алтайн хязгаарын түүхийг судлахад тухайн үед баруун монголд амьдарч байсан болон энэ нутгаар явж шинжилгээ хийсэн Оросын монголч эрдэмтдийн замын тэмдэглэл, дуртгал, зохиол бүтээлүүд онцгой ач холбогдолтой. Үүнд: В.Сапожников “Эрчис, Ховдын эхэн дэх Монгол Алтай”(Монгольский Алтай в истоках Иртыш и Кобдо) [Томск.,1911] бүтээлдээ XIX зууны сүүлч XX зууны эхэн үеийн алтайн урианхай, казах, торгууд, хошуудын газар нутаг, байгалийн нөхцөл, нутаг орны байдлын тухай тэмдэглэн үлдээжээ.

В.Л.Котвич “Монголын орчин үеийн нөхцөл байдлын болон түүхийн товч тойм” (Краткий обзор истории и политического положения Монголии) [СП.,1914] бүтээлдээ Алтайн хязгаарын засаг захиргааны зохион байгуулалтын талаар товч өгүүлсэн бол Г.Е.Грум-Гржимайло “Баруун Монгол ба Урианхайн хязгаар” (Западная Монголия и

Урянхайский край) [Л.,1926-1930] бүтээлдээ манж нараас Алтайн хязгаарыг байгуулсан, XIX-XX зууны зааг үеийн алтайн урианхай, торгууд, хошууд, хэрэй казах нарын байдлын тухай товч дурдсан байхад, И.Майскийн “Орчин үеийн Монгол” [УБ.,2002] бүтээлдээ тэр үеийн баруун Монгол дахь үйл явцыг авч үзэхдээ Алтайн хязгаарыг Дундад Иргэн улс өөрийн бүрэлдэхүүнд багтаах болсон тухай өгүүлжээ. А.В.Бурдуков “Хуучин ба шинэ Монголд” [УБ.,1987] хэмээх дурсамжийн чанартай бүтээлдээ Ховдыг чөлөөлөх үеийн Ховдын хязгаарын байдал, Палт вангийн үйл ажиллагааны тухай цухас дурджээ. А.В.Бурдуков сонины нийтлэл, сурвалжлагууддаа Алтайн хязгаарын тухайн үеийн нөхцөл байдал, Палт вангийн үйл ажиллагааны талаар өгүүлсэн байдаг⁴.

“Ховд, Шар сүмд суух Оросын консул Люба.В.Ф, Кузминский М.Н нарын Ховд, Шар сүмд консулын газар нээхээр томилогдсон ажлын тайлан” (1912), “1911 оны үеийн Ховдын хязгаарын талаар Ховд, Шар сүмд суух эзэн хааны Оросын консул, ордны зөвлөх М.Н.Кузминскийн худалдааны тайлан” (1911) зэрэг ОХУ-ын Алтайн хязгаарын архивт хадгалагдаж буй тайлангуудад Алтайн хязгаарын талаар мэдээ баримт цөөнгүй байна.⁵ Алтайн хязгаарын түүхийн асуудлаар тусгайлан бичсэн бүтээл хараахан гараагүй бөгөөд энэ нь гадаад дотоодын эрдэмтдийн бүтээлд дашрамын төдий дурдагдаж, эрдэм шинжилгээний өгүүллийн хэмжээнд бичигдсэн байна. Тэр үеийн баруун хязгаарын түүхийг судалсан дотоодын эрдэмтдээс Ж.Цэвээн, Д.Гонгор, Б.Нямдорж, Н.Сүхбаатар нар, гадаадын эрдэмтдээс Е.А. Белов, В.А.Моисеев, Р.А.Рупен, Чэнь-Чун-Цзу, Герман Констен, Лан Мей хуа нар ихээхэн хувьд нэмэр оруулжээ.

Ж.Цэвээн XIX-XX зууны зааг үеийн алтайн урианхай, торгууд, хошууд, казах нарын нутагшил, нийгэм эдийн засгийн байдал, хүн амын бүрэлдэхүүн, аж төрөх байдлын тухай анх удаа цэгцтэй тойм байдлаар өгүүлжээ⁶

Д.Гонгор “Ховдын хураангуй түүх” [УБ.,1964] бүтээлдээ XVIII-XX зууны дунд үе хүртэлх Ховд хотын үүсэл, хөгжлийн түүхийг үе улируулан авч үзэхдээ Алтайн хязгаарт харьяалагдаж байсан хошуудын засаг захиргааны зохион байгуулалтыг тодруулахыг зорьжээ.

Б.Нямдорж “Ховдын хязгаар” (1911-1919 он) [УБ.,2006] бүтээлдээ Ховдын хязгаарын нутаг дэвсгэрийн нэгээхэн хэсэг болж байсан Алтайн хязгаарын түүхийн асуудлыг түүхчлэн, түүний талаарх Орос ба Дундад Иргэн улсын явуулсан бодлого, үйл

⁴ XX зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж (Орос хэлнээс монгол хэлнээ хөрвүүлж хэвлэлд бэлтгэсэн Б.Нямдорж) УБ.,2014

⁵ Извлечение из отчетов командированная для открытия Консульства в Кобдо и Шара-сумэ Ст. Сов. Люба и Консула в тѣхъ же городахъ Колл. Асс. Кузминскаго. (Июль—Ноябрь 1911 г.). Кобдинский и Алтайский Округа Западной Монголии (1912 //Известия Министерства иностранных дел . Книга II, Санктпетербург.,1912 Торговый отчет Императорского Российского консула в Кобдо и Шарсумэ Надворной советника Кузминского по Кобдоскому округу за 1911 года. Архив Алтайского края России.Ф-71, ед.хр.,(ХН)-3, оп-1

⁶ Цэвээн.Ж. Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, дөрвөд, хотон, баяд, өөлд, мянгад, захчин, торгууд, хошууд, дарьганга, алтайн урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал үндэс, байдлын өгүүлэл. УБ.,1934

ажиллагаа, түүний үнэн нүүр царайг түүхэн үнэний үүднээс авч үзэж, үнэлэлт дүгнэлт өгсөн бол Н.Сүхбаатар “Баруун хязгаарын нийгэм улс төрийн хөгжлийн түүхэн тойм” [УБ.,2000] бүтээлдээ ХХ зууны эхэн үеэс 1930-аад оны үеийн баруун хязгаарын нийгэм улс төрийн хөгжлийг тоймлон авч үзсэний дотор Алтайн хязгаар Хятадын эрхшээлд орсон үйл явцыг Палт вангийн идэвх зүтгэлтэй холбон тайлбарлаж, баруун хязгаар гурван хэсэгт хуваагдан Тагна урианхайн хязгаар Оросын нөлөөнд орж, Алтайн хязгаар Хятадын Шинжианы мэдэлд орж, Ховдын хязгаар хаант Монгол улсын харьяанд үлдсэн тухай товч өгүүлсэн байна.

Оросын эрдэмтэн Е.А.Белов “Орос ба Монгол”(1911-1919 он) [М.,1999], В.А.Моисеев “Төв Ази дахь Орос ба Хятад” (Россия и Китай в Центральной Азии)[Барнаул.,2003] зэрэг бүтээлдээ 1911-1913 оны үеийн баруун Монголын салшгүй хэсэг Ховд, Алтайн хязгаар дахь үндэсний эрх чөлөөний тэмцэл, түүний талаар Оросын явуулсан бодлогын тухай оросын архивын баримтанд тулгуурлан өгүүлэв.

Хятадын түүхчдээс анх Чэнь-Чун-Цзу 1922 онд бичсэн “Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх” бүтээлдээ 1911-1920 он хүртэлх үеийн Ховдын хязгаарын байдал, Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг манж нар тасдан авсан, Ховд, Алтайн зах нийлэх хэрэг, түүний учир холбогдол, Ховд, Алтайн хязгаар дахь Орос, Хятадын бодлого, Ховдын харьяат зарим ноёд Шинжианд дагаар орох болсон зэрэг асуудлыг Хятадын сурвалжийн мэдээнд тулгуурлан авч үзсэн боловч бүх асуудалд Хятадын их гүрний үндэсний дээрэнгүй үзлийн үүднээс үнэлж дүгнэжээ. Түүнчлэн хятадын түүхчдийн хамтын бүтээл болох “Шинжианы товч түүх” III дэвтэр [ШАХХ.,1990], “Ойрад Монголын товч түүх” Доорд дэвтэр [ШАХХ.,2000] зэрэг бүтээлүүдэд Алтайн хязгаарын түүхийн асуудлыг хятадын архивын мэдээнд тулгуурлан хятад төвт үзлийн үүднээс хандан бичжээ.

Роберт.А.Рупен “ХХ зууны Монголчууд”¹ [УБ.,2000] бүтээлдээ ХХ зууны эхэн үед Алтайн хязгаар нь Монголоос салж, Шинжианд нэгдэх болсон тухай цухас тэмдэглэжээ.

Тайваны түүхч Лан Мэй хуа Хятадын архивын баримтад тулгуурлан Алтайн хязгаарын тухай товч өгүүлсэн⁷ бол Германы жуулчин Герман Констен 1912 онд Ховдын хязгаарт ирэх үеийн Ховд, Алтайн хязгаарын нөхцөл байдлын тухай цухас тэмдэглэсэн байна⁸.

Монголын эрдэмтдээс Б.Цэдэн-Иш, Ц.Сономдавга, Ж.Гэрэлбадрах, И.Саруул, Ч.Алтангэрэл зэрэг эрдэмтэд Монгол улсын нутаг дэвсгэр, засаг захиргааны зохион байгуулалт, хил хязгаарын түүхийг судалсан бүтээлүүддээ баруун хязгаарын гадаад хилийн

⁷ Лан Мэй хуа Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл УБ.,2011

⁸ Hermann Consten Weideplatze der mongolen:im reiche der chalcha.Band I, II, Berlin.,1919, 1920 (Герман хэлээр

үүсэл, хөгжил, Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тусгаарласан үйл явц, Алтайн хязгаарын монголчууд шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орох болсон тухай өгүүлжээ⁹.

Г.Золбаяр, Ц.Гантулга, М.Ганболд, Н.Ганбат, Е.Дорж, К.Зардыхан, Японы судлаач Кимамүра Акира энэ бүс нутагт амьдарч байсан угсаатны нийтлэгүүд болох алтайн урианхай, торгууд, хошууд, казахын түүх, соёлыг судлахын далимд газар нутаг, хүн ам, засаг захиргааны зохион байгуулалт, нүүдэл суурьшлыг тодруулан авч үзэв¹⁰⁹.

XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын түүхийг Б.Нямдорж, И.Саруул, М.Ганболд, Л.Алтанзаяа, Оросын эрдэмтэн В.А.Моисеев, БНХАУ-ын эрдэмтэн Д.Мөнхөө, Б.Батбаяр, Төгсбаяр, Японы эрдэмтэн Акира Камимүра, Чехийн эрдэмтэн Ондршей Сербе нар эрдэм шинжилгээний өгүүллийн хэмжээнд судалж, хязгаар нутгийн судалгаанд үнэтэй хувь нэмэр оруулжээ.

Б.Нямдорж “XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаар”, “Алтайн хязгаарын асуудлаар Монгол, Дундад Иргэн улс, Оросын байр суурь зөрөлдсөн нь” (1912- 1919 он) өгүүллүүддээ Алтайн хязгаар байгуулагдсан, он цаг, учир шалтгаан, Алтайн хязгаарын талаар Монгол, ДИУ, Оросын бодлого үйл ажиллагаа, Цагаан түнгийн тулалдаан, гал зогсоох хэлэлцээр, Хиагтын 3 улсын хэлэлцээр ба Алтайн хязгаар, Алтайн хязгаарыг Шинжианд хүчээр албадан нэгтгэсэн түүхийг бүхэлд нь тус тус авч үзсэн бол “Олноо Өргөгдсөн Монгол улс Ховд, Алтайн хязгаарын олон хошуудыг дагуулсан нь” өгүүлэлдээ 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын дараа Алтайн хязгаарын хошууд Монгол улсад нэгдэн орох болсон түүхэн нөхцөл, шалтгаан, ач холбогдол зэргийн тухай өгүүлжээ¹¹⁰. И.Саруул “Ховд, Урианхайн хязгаарын нутаг дэвсгэрийн асуудал” хэмээх өгүүлэлдээ Ар монголын баруун хэсэг болох Ховдын хязгаарын нутаг дэвсгэрт одоогийн ОХУ-ын Тагна урианхай, БНХАУ-ын Алтайн хязгаарын нутаг дэвсгэр багтаж байсныг түүхэн үндэстэй өгүүлэхийн зэрэгцээ энэ хязгаар нутаг нь Манж Чин улс, хаант Орос хоёр

⁹ Б.Цэдэн-Иш. Төрөлх нутгийн төө газрын төлөө УБ., 1976, Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс.УБ.,1997, Саруул.И XX зууны үеийн монголын нутаг дэвсгэр.УБ.,1998.Дэд докторын зэрэг горилсон бүтээл, Ц.Сономдавга. Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар монголын засаг захиргааны зохион байгуулалт (1691- 1911).УБ.,1961, Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт. (О.Батсайхан, Ч.Банзрагч нарын нэмж засварлан хэвлүүлсэн) УБ.,1998, Ж.Гэрэлбадрах, Монголын нутаг дэвсгэр, хил хязгаарын түүх.(МЭӨ III-XIX зуун).УБ.,2002, Ч.Алтангэрэл_ Баруун ба баруун өмнөд хязгаарт болсон дайн:эзэмшил, эзэрхийлэл, тэмцэл, шийдэл. I боть. УБ.,2018, Монголын баруун хязгаар, түүний хамгаалалт УБ.,2008

¹⁰ Г.Золбаяр, М.Ганболд нар.Алтайн урианхайн угсаатны зүй УБ.,2014, Ц.Гантулга Алтайн урианхайчууд УБ.,2000 Е.Дорж. Тэнгэрлэг дээдсийн үрс хошууд түмэн УБ.,2012, Н.Ганбат. Торгуудын түүх угсаатны зүйн асуудалд (Түүхийн ухааны докторын зэрэг горилсон бүтээл) УБ.,2013, К.Зардыхан. Нулимстай жилүүдийн намтар. УБ.,2003, Камимүра Акира “Алтайн Урианхайчууд: Монголын социалист угсаатны зүйн онолд,*MONGOLICA* 46(2013): т.103-110, “Алтайурианхайн долоон хошууны газрын зургийн тухай”Алтай урианхайчууд “эх орноосоо дүрвэсэн үү?, эх нутагтаа буцсан уу?”, “1930 онд Алтайн урианхайчууд Алтай давсан нь” Зохиогчийн хувийн гар бичмэлийн сангаас

¹¹Нямдорж.Б. Олноо Өргөгдсөн Монгол улсын Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудыг дагуулсан нь ТС.Томус XXXIII. Fasc.5.УБ.,2002.т.55-69; МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бичиг. Нийгмийн ухаан.XI боть. 16-р дэвтэр. Ховд.,2003,т.170-184; Нямдорж.Б.XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаар. МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бичиг. Нийгмийн ухаан.XI боть. 17-р дэвтэр. Ховд.,2003,т.185-207; -Олон улс судлал сэтгүүл.№2(60).УБ.,2003.т.73-90; Нямдорж.Б. Алтайн хязгаарын асуудлаар Монгол, Дундад Иргэн улс, Оросын байр суурь зөрөлдсөн нь (1912-1919 он) //Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл) УБ.,2015.т.38-61

улсын нэгэн ёсны бамбай нутаг дэвсгэр болсон хийгээд Тагнын урианхайг Оросууд авч, түүний хариуд Манж Чин гүрэн Алтайн хязгаар гэсэн засаг захиргааны шинэ нэгж байгуулан өөртөө нэгтгэсэн тухай товч дурджээ¹².

М.Ганболд бичсэн өгүүллүүддээ алтайн урианхайчууд Монгол, Хятад хоёр улсад хуваагдан суусан учир шалтгаан, үр дагавар, алтайн урианхайн баруун гарын хошууны ноён Чүлтэм да ламын намтар үйл ажиллагааны талаар авч үзсэн бол Л.Алтанзаяа алтайн урианхайн хошуудаас Богд хаанд өргөсөн зарим бичгүүдийг утга агуулга, ач холбогдлын талаар өгүүлжээ¹³.

В.А.Моисеев “Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положения накануне Синхайской революции” хэмээх өгүүлэлдээ Алтайн хязгаарыг манж нар 1905 онд байгуулсан гээд тус хязгаар байгуулагдах үеийн түүхэн нөхцөл, шалтгаан, тухайн үеийн ард олны аж байдлын тухай Оросын архивын баримтад тулгуурлан өгүүлжээ¹⁴.

Шинжианы судлаач Д.Мөнхөө Манж Чин улсын болон ДИУ-ын үеийн Алтайн газар орны хувьсал өөрчлөлтийг Хятадын архивын мэдээ, түүхийн сурвалжид тулгуурлан өгүүлсэн¹⁵ бол залуу судлаач Б.Батбаяр, Төгсбаяр нар 1911-1913 онуудад Алтайн хязгаарын захирагчаар ажиллаж байсан торгуудын ван Палтын угсаа гарал, намтар, амьдрал, үйл ажиллагаа, үзэл санаа, үр хүүхдүүдийн тухай хятадын архивын мэдээ, судалгааны бүтээлүүдэд тулгуурлан авч үзэв¹⁶. Японы судлаач Акира Кимакура XIX зууны сүүлч-XX зууны эхэн үед холбогдох Алтайн урианхайн долоон хошууны дөрвөн газрын зургийг хооронд нь харьцуулан хошууны хил хязгаар, газар нутгийн өөрчлөлтийг түүхэн газар зүйн үүднээс авч үзэхийн зэрэгцээ 1930 онд алтайн урианхайчуудын Алтайг давж Хятадын Шинжиан рүү нүүсэн үйл явц, учир шалтгаан, үр дагаварын асуудлыг авч үзэн, шинэлэг дүгнэлт гаргалгааг хийхийг оролджээ¹⁷. Чехийн эрдэмтэн Ондршей Сербе өгүүлэлдээ 1926-1927 оны хооронд хуралдсан Алтайн урианхайн аймгийн хурлууд, тэдгээрт хэлэлцсэн

¹² Саруул.И. Урианхай, Ховд хязгаарын нутаг дэвсгэрийн асуудал (XX зууны эхэн) “Түүхийн судлал” Tomus XXX.Fasc-6. УБ.,1997.т. 96-100

¹³ Ганболд.М.Алтайн урианхайчууд Монгол, Хятад хоёр улсад хуваагдан суусан учир шалтгаан, үр дагавар. //Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл)УБ.,2015. т.61-67; М.Ганболд Алтайн Урианхайн баруун гарын хошууны ноён Чүлтэм да лам (намтарт холбогдох зарим мэдээ) Түүхийн товчоон Том III. Fasc. 9. УБ.,2006.т.75-80; Алтанзаяа.Л. Алтайн урианхайн хошуудаас өргөсөн зарим бичгийн тухай.//Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл)УБ.,2015. т.67-74

¹⁴ Моисеев.В.А. Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положения накануне Синхайской революции. Алтайский вестник.№2. Барнаул.,2002.с.43-48

¹⁵ Мөнхөө.Д. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. Шинжианы –Үүрийн цолмон| уран зохиолын сэтгүүл №305. 2013.6, т.43-51

¹⁶ Батбаяр.Б. “Палтын үйлс ба бодлого” “Монгол хэл утга зохиол” 29-р боть.№176. Хөх хот.,2001 оны 4-р хугацаа, Төгсбаяр. Торгууд ван Палт хийгээд түүний охин Ниржидмаа, –Монгол хэл утга зохиол 29-р боть.№176. Хөх хот.,2001 оны 4-р хугацаа

¹⁷ Акира Кимакура. Алтайн урианхайн долоон хошууны газрын зургийн тухай ОУЭШ-ний бага хурлын илтгэл.2014, 1930 оны дүрвэлт: Да лам Чүлтэм тэргүүтэй Алтайн урианхайчууд эх орноосоо урвасан уу? эх орондоо буцсан уу? //Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл) УБ.,2015. т.98-111

асуудлууд, гаргасан шийдвэрийн тухай Монгол улсын үндэсний архивын баримтуудад тулгуурлан авч үзжээ¹⁸.

Ийнхүү Алтайн хязгаарын түүхийн асуудал гадаад дотоодын эрдэмтдийн бүтээлд дашрамд дурдагдах төдий өнгөрсөн байх ба энэ хязгаар нутгийн түүхийг тусгайлан авч үзэж, нэгтгэн судалсан бүтээл хараахан гараагүй байна. Иймд энэ асуудлыг тусгайлан авч үзэн нэгтгэн дүгнэхийг зорив.

Энэхүү судалгааны ажлын гол зорилго нь Алтайн хязгаарын үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгаан, газар нутаг, хил хязгаар, засаг захиргааны зохион байгуулалт болон Алтайн хязгаарын талаар Монгол, Орос, Хятадын улс төрийн бодлого, тэдний зөрчил тэмцлийн түүхийн асуудлыг судалгааны эх сурвалж, бүтээлүүдэд тулгуурлан авч үзэж, үнэлэлт дүгнэлт өгөхийг зорив. Энэ зорилгын хүрээнд дараах цогц зорилтыг дэвшүүлэв. Үүнд:

- Алтайн хязгаарын түүхийн талаар бичигдсэн дотоод, гадаадын эрдэмтдийн судалгааг нэгтгэн дүгнэж, дүн шинжилгээ хийх
- Алтайн газар орны өмнөх түүхийг тоймлон авч үзэх анхны оролдлого хийх
- Алтайн хязгаарын үүсэн байгуулагдсан түүхэн нөхцөл, он цаг, учир шалтгааныг тодруулах
- Алтайн хязгаарын талаарх Монгол, Орос, Хятад гурван улсын байр суурийг нягтлан үзэж, энэ хязгаар нутаг Монголоос таслагдан Дундад Иргэн улсын бүрэлдхүүнд багтах болсон түүхэн үйл явцыг нягтлан үзэж, дүгнэлт гаргах
- 1921 оны үндэсний ардчилсан хувьсгалын дараа Алтайн хязгаарын газар нутаг 2 улсын газар нутагт хуваагдах болсон шалтгаан, үйл явцыг авч үзэх
- Хязгаарын ард олон дүрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан шалтгаан, явц, үр дагавар, дүрвэгсэд эх орондоо эргэн ирсэн зэрэг ээдрээт амьдрал тэмцлийн түүхэн үйл явц зэрэг болно.

¹⁸ Ондршей Сербс. Алтайн урианхайн аймгийн 1926-1927 оны хурлууд.//Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл) УБ.,2015. т.74-98

ТЭРГҮҮН БҮЛЭГ: ЧИН УЛС АЛТАЙН ХЯЗГААРЫГ ХОВДЫН ХЯЗГААРААС ТУСГААРЛАХ ГЭЖ ОРОЛДСОН НЬ (1907-1911 ОН)

1.1. АЛТАЙН ГАЗАР ОРНЫ ТҮҮХЭН ТОЙМ

Алтайн газар орон нь эрт цагаас нааш Монгол, түрэг угсаатан зэрэгцэн оршиж суусаар ирсэн ан гөрөө элбэг, өнө баян газар хэмээгдэж ардын үлгэр домог, магтаал, туульсад ихээхэн магтагдаж байдаг. “Алтай” гэсэн нэр түрэг хэлний “Алутау”, Монголын “Алтан” гэдэг үгээс гаралтай ба “Алтан уулс” гэсэн утгатай.

XII-XIII зууны үе буюу Их Монгол улс ба эзэнт гүрний үед Алтай болон Эрчис хавийн газарт Найман, Хэрэйд аймаг нутаглаж байсан бөгөөд Хар Киданы Баруун Ляо улсын баруун хойд замд харьяалагдаж байжээ. XIII зуунд монголчууд Найман аймгийг захиргаандаа оруулснаар энэ хавийн газар нутаг Өгөдэй хааны харьяат газар нутаг болов.

XIII зууны сүүлчээр ойрадууд Хөвсгөл нуур хавийн ой тайгат нутгаасаа баруун тийшлэн Алтайн уул, Или, Тарвагатайн нутагт хүрч ирж нутаглан суужээ. 1370 онд Юань улс давааны арын мужийн захиргааг байгуулахад Алтай хавийн нутаг түүнд харьяалагдах болов. XV зууны эхээр ойрадууд аймагт цохилт өгч, тэднийг энэ газар нутгаас нь хөөснөөр Алтай хавийн нутаг Зүүнгарын хаант улсын эзэмшил болж хувирав. Зүүнгарын хаант улсын үед Алтайн уул, Эрчис голын хавийн нутагт дөрвөд, баядууд, Булган, Чингэл, Цагаан тохой хавьд захчин нар нутаглаж байжээ.

XVIII зууны дунд үед Зүүнгарын хаант улсыг манж нар эзлэн авах үед ойрадууд ихэнх нь хядлагад өртөж, зарим нь Алтайг даван нүүж манжид дагаар орсноор энэ хавийн газар нутаг эзгүй шахам болжээ. Манж нар Зүүнгарын хаант улсыг эзэлж авсны дараа 1760 онд Зүүнгар, Дорнод Туркестаны нутгийг хамруулан угсаа гарлаараа тэс өөр уйгур угсааны хотон, казах (казах), монголчуудыг засаг захиргааны нэгж болгон хүчээр нэгтгэн Шинэ хязгаар буюу Шинжианыг байгуулжээ. XVIII зууны дунд үеэс Алтай хавийн газар нутаг нь Чин улсын эрхшээлд орж, Улиастайн жанжины харъяан дахь Ховдын хуувийн сайдад захирагдан, нутаг дэвсгэр засаг захиргааны хувьд Ховдын хязгаарт хамрагдах болжээ. Эл сайдын газарт Ховд, Алтайн газар орны өртөө, харуул, албаны малыг захирсан газрууд ба сангийн тарианы зэрэг газрууд захирагдахаас гадна Ховд хотод болон мөн тэндэхийн аймаг, хошуудад сууж байсан хятадын худалдаачдын хэргийг хамаарна. Тус сайдын газар нь Дөрвөд 2 чуулган, Алтайн урианхайн 7 хошуу, торгууд, захчин тус бүр 2 хошуу, хошууд, мянгад, өөлдийн тус бүр нэгжээд хошуу бүхий Ховдын хязгаарын хэргийг эрхлэх болжээ.

Тэр үед манж нар баруун Монголыг байлдан дагуулах үед түүний эрхшээлд орсон торгууд, хошууд, урианхай нарыг Алтай хавийн нутагт суулгажээ. 1755 онд Цэдэн (Чадаг) гэгчийн удирдаж явсан урианхайчууд манжид дагаар орж, улмаар 1759 оны эцсээр өөрсдийн

хүсэлтээр Алтайг давж, Эрчисийн зүг нүүж, Алтайн газар нутаглах болсон тул “Алтайн урианхайчууд” хэмээн нэрлэгджээ. Зарим мэдээнээс үзвэл манжид эзлэгдэх үед урианхай нар 1000 гаруй өрх, 4400 гаруй хүн ам байжээ.¹⁹ Гэхдээ энд тува урианхай нарын хүн ам оролцсон байна. Манжийн эрх баригсад 1762 онд монгол урианхай нарыг 4 хошуу болгон, тува урианхай нартай хамтатган 7 хошуу болгож, Ховдын манж сайдын газарт захируулжээ. Тэдгээр урианхайг баруун, зүүн 2 гарт хувааж, зүүнд нь 4, баруунд нь 3 хошуу багтааж, гар бүрийг нэг хошууны ноёнд давхар хариуцуулаад, түүнийг сул амбан (сул амбан хэмээх нь “сайд” гэсэн утгатай манж үг) хэмээн нэрийджээ. 1762 онд урианхайн 7 хошууны Эрчис голын баруун талын 3 хошууг баруун гар хэмээж, зүүн талын 4 хошууг зүүн гар хэмээн Сандагийг зүүн гарын чуулган даргаар, Түвшинг баруун гарын чуулган даргаар тус тус тавьжээ. Баруун гарын төв нь Өрөнгө, Цахиртайд, зүүн гарын төв нь Сагсай, Шар булагт төвлөрч байжээ. Мээрэн зангийн 1 хошуу, зүүн, баруун амбаны гурав, гурав нийлээд зургаа, бүгд долоон хошуу болжээ. Долоон хошуу дотроо овог угсааны төрөл байдлаараа 4-6 тооны сумд, хэд хэдэн арванд хуваагдаж байв. Зүүн гарын 2 хошуу (Зүүн амбаны хошуу, Мээрэн зангийн хошуу), баруун гарын 2 хошуу (Баруун амбаны хошуу, Гомбо-даагийн хошуу) Монгол урианхай нараас бүрдэж байв. Алтайн урианхайн Зүүн гарын чуулган 4 хошуу, 16 сумтай, Баруун гарын чуулган 3 хошуу, 11 сумтай байжээ²⁰. Энэ үед урианхай нар Алтайн 12 сүвийг сахих үүрэг гүйцэтгэж, Ховдоос Тарвагатай хүртэлх 8 өртөөг дагнан байснаас гадна манжийн хаанд үслэгийн алба барих үүрэг бүхий байжээ. Жил бүр 800 булга ба үүн дээр үнэг, шилүүс, сов, ирвэсний арьс Улиастайн амбанд хүргэхээс гадна Ховдын амбанд бэлэг барьж байжээ²¹.

ХҮШ зууны эхний хагас болон ХҮШ зууны дундуур Ижил мөрөнд хэсэг хэсгээр очсон торгууд нарын зарим хэсэг 1771 онд Шэйрэн, Уваши нарын ноёдоор тэргүүлүүлэн Алтай нутагтаа буцан иржээ. Манж нар тэднийг бүхэлд нь хошууны зохион байгуулалтанд оруулан хэд хэдэн хошууг нэгтгэсэн чуулганууд байгуулсанаас Чин сэтгэлтийн чуулган нь Ховдын хязгаарт хамрагдах болов. 1750-иад онд Тарвагатайгаас нүүдэллэн одоод дахин буцаж ирсэн Эзнээ тайшийн угсааны ноёдын албат нарыг оруулан “Чин сэтгэлтийн чуулган” хэмээн нэрлэж, Булган, Чингэл, Цагаан гол, Хавтаг, Өрөнгө, Тарвагатайгаар нутаглуулж, Ховдын манж сайдын газар захируулжээ. 1792 онд торгууд бэйсийн харьяанд явсан хошууд нарт торгууд урианхайн завсарт Алтайн Хамар даваанаас хойш нутаг олгон 1796 оноос тусгай хошуу болгон, ноёноор нь Буянхишигийг өргөмжилж, засаг тамга олгож,

¹⁹ Очир.А Монгол ойрадуудын товч түүх.УБ.1993.т. 62

²⁰ Алтайн урианхайн угсаатны зүй УБ.,2014.т.16

²¹ Цэвээн.Ж. Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, дөрвөд, хотон, баяд, өөлд, мянгад, захчин, торгууд, хошууд, дарьганга, алтайн урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал үндэс, байдлын өгүүлэл. УБ.,1934.т.119

торгуудын Чин сэтгэлтийн чуулганд багтааж Ховдын манж сайдын газарт захируулав. Торгууд, хошууд нарыг албан татвар төлүүлэхийн зэрэгцээ цэрэг, өртөө, улаа, морины алба, түлш бэлтгэх алба гүйцэтгүүлж байв.

XVII зууны II хагасаас Казахын (Хасгийн) хаант улс дотоод, гадаад хүчин зүйлсийн улмаас задарч, үүнтэй зэрэгцэн казахын тал нутагт Оросууд орж ирж түрэмгийлэх болов. Оросуудад хавчигдсан найман, хэрэй-казахууд хэсэг хэсгээр цувран нүүдэллэн Манж Чин улсын баруун хойд хилийг давж, Шинжианы өргөн уудам газар нутагт цөмрөн орж ирэв. Тэд Шинжианы зүүн хойд хэсгийн Или, Тарвагатай, Ховдын хязгаарын Алтай хавийн нутгаар суурьшин нутаглах болжээ. Казахуудыг анх Шинжиан, Ховдын хязгаарт орж ирэх үед Манж Чин улсын засаг захиргаа, Алтайн урианхайн эрх баригчдын зүгээс эсэргүүцэн казахуудыг орогнуулсан этгээдийг шийтгэх, казахуудыг эзэмшил нутгаас хөөн гаргах, цэрэг гаргаж харуулыг чангатгах зэрэг эрс хатуу арга хэмжээ авч байжээ. Төр Гэрэлтийн 2-р оноос 19-р он (1822-1839 он) хүртэл Манжийн эрх баригчид хилийн цагдуул цэрэг гарган, хил хязгаараа цагдан сэргийлж, хил давсан казахуудыг хөөж явуулах бодлого барьж, хойд хилийн харуул хамгаалалтыг чангатгасан боловч эцэстээ хүч хүрэхээ байж, өмнөх хатуу бодлогоо эргэн харж, уян хатан бодлогод шилжжээ. Казахууд Алтай, Или, Тарвагатай орчмоор цутган ирж, алтайн урианхайн болон шинэ торгуудын нутаг уруу хүртэл нэвтрэн орж суух болжээ. Үүний улмаас монголчууд ба казахуудын дунд бэлчээр нутгийн зөрчил тогтмол гарах болжээ.

Ховдын хязгаарт казахууд орж ирснээр хязгаар нутгийн хүн ам өсч, Алтайн нурууны 2 этгээдэд орших олон хошуудыг нэгтгэн захирахад газар орны байдал бэрхшээлтэй болсноос Ховдод сууж буй амбан хэрэг шийтгэхэд хүрэлцэхгүй байсантай холбоотойгоор Төр гэрэлтийн 18-р он буюу 1838 онд Улиастайн жанжин Цэрэндорж зэрэг хүмүүсийн айлтгалыг үндэслэн Манжийн эрх баригчид Хүрээнд суугаа хавсран хэрэг шийтгэх сайдыг Ховдод шилжүүлэн суулгаж, Ховдын хавсран хэрэг шийтгэх сайд хэмээн нэрлэж, Ховдын хуувийн сайдад захируулав. Ховдын хавсран хэрэг шийтгэх анхны сайдаар Халхын ван Доржмагнайг(зарим ном зохиолуудад Доржнамхай гэжээ) томилон явуулжээ. Энэ сайд нь хуувийн сайдтай хавсран хэрэг шийтгэж, хил хязгаарын сэргийлэхэд туслах ба жил бүрийн 2 сард Тарвагатайн хил хязгаар хариуцсан түшмэлтэй хамтран Алтайн газар орны хилийн шугамыг цагдан үзэж казахын хил даван орж ирэх явдлыг сэргийлэх гол үүрэгтэй байв. Энэхүү Ховдод хавсран хэрэг шийтгэх сайдыг томилсон явдал нь цаашид Алтайн газар орон дахь хил хязгаарын сэргийлэлт ямар нэгэн хэмжээгээр сайжрахад дөхөм үзүүлэв.

Алтайн газар нутаг нь Чин улсын чухал уулзвар боомт газар төдийгүй газар нутаг өргөн уудам, ус ургамал элбэг баян, алт зэрэг ашигт малтмал, байгалийн баялаг арвин нутаг тул Оросын хаант улсын ашиг сонирхлыг ихэд татах болжээ. Оросууд Манж Чин улсын төр

доройтон буурч, хил хязгаар нь задгайрч байгааг ашиглан баруун хойд хязгаарын газар нутагт аажмаар өөрийн нөлөөг тогтоохыг оролдох болов. XIX зууны 20-иод оны үеэр хаант Орос улс Эрчис голоос хойшхи нутаг, Зайсан нуур, Хар Хава голын эхэн хавийн газар нутагт өөрийн нөлөөгөө тогтоов. Бүрэн засагчийн 8-р он буюу 1869 онд байгуулагдсан Ховдын хилийн протокол буюу хэлэлцээр, Бадаргуулт төрийн 9-р он буюу 1883 онд байгуулагдсан Тарвагатайн хилийн хэлэлцээрүүдийг Орос, Манж Чин улс урианхайчуудыг оролцуулалгүйгээр байгуулж, шинэ хил тогтоож, тэдний нутгаас Оросуудад хувааж өгчээ. Ингэснээр Алтайн газар нутаг хойд талаараа хаант Оростой шууд хил залгах болжээ.

XVIII зууны дунд үеэс хил давж орж ирэх казахын хөдөлгөөн улам нэмэгдэж улмаар тэдний асуудал төвөгтэй болсон нөхцөлд Манжийн төрөөс Цагаан гэгээн хэмээн алдаршсан Гунгаажалцанг Алтайн газар оронд томилон суулгаж, энэ нутагт монгол, казах, хятад ардын тохинуулах үүрэг хүлээлгэв. Цагаан гэгээн Гунгаажалцан²² нь Тарвагатайн өөлдийн дунд алдаршсан, Ганьсугийн монгол гаралтай лам (зарим ном зохиолд төвд лам ч гэж бичсэн байна.) бөгөөд түүнийг 800 гаруй шавь нартай нь хамт энэ газарт суулгажээ Гунгаажалцангийн тухай “Цагаан” хэмээх монгол нэртэй энэ тангуудад эзлэгдсэн буддын шашны гэгээнтэн цолтой, маш сонирхолтой дүр болсон, нэг талаас Тарвагатайн барлаг-халимагийн тэргүүн тахилч, нөгөө талаар эрч хүч, эр зоригороо гайхшруулж буй жинхэнэ дайчин. Энэ хязгаар нутагт түүнд харьяалагдах барлагууд хэдэн зуугаараа гарч ирсэн бөгөөд өнгөрсөн зууны 60-иад оны сүүлчээр Шар сүмийн суурийг тавьж, киргизүүдэд айдас төрүүлж, хэсэг хугацаанд тэдний эрх мэдлийг гартаа төвлөрүүлж чадсан бөгөөд киргизийн хүн амтай холбоотой тэдний бүх арга хэмжээ, гэхдээ тэднээс жил бүр төлөх алба гувчуурыг бууруулж, Чугучакийн түшмэдүүд Цагаан-гэгээнээр дамжуулан явуулахыг илүүд үзсэн²³ гэжээ.

Бүрэн засагчийн 9-р он буюу 1870 онд Цагаан гэгээн Гунгаажалцан нутгийн ард олныг дайчлан Хэрин голын зүүн хөвөөнд Шар сүм-²⁴ийг байгуулав. Грум-Гржимайло бүтээлдээ Цаган гэгээн 1869 онд Кран голын зүүн эрэг дээр Тулта хэмээх газар Шар сүмийг байгуулсан хэмээн ялгаатай бичсэн.²⁵

Шар сүмийн тухай Люба В.Ф, Кузминский М.Н нар худалдааны тайландаа “Одоогийн Шара-Сүм нь бүх талаараа маш тохь тухтай, сайхан газар байрладаг Алтайн төвд, ус ихтэй

²² Гунгаажалцан нь Ганьсу мужийн Тоожу шян (одоогийн Зони шянь) –д төржээ. Өөлдийн хувилгаанаар залж авч ирсэн бөгөөд хойно Харусан орчим суусан байна. Тэрээр Тарвагатайд гарсан хуйхуйн бослогыг дарахад гол үүрэг гүйцэтгэсэн тул Манж Чин улсын засгийн газраас түүнийг “хутагт”-аар өргөмжлөв.

²³ Извлечение из отчетов командированная для открытия Консульства в Кобдо и Шара-сумэ Ст. Сов. Люба и Консула в тѣхъ же городахъ Колл. Асс. Кузминскаго. (1юль—Ноябрь 1911 г.). Кобдинский и Алтайский Округа Западной Монголии (1912 //Известия Министерства иностранных дел . Книга II, Санктпетербург.,1912

²⁴ “Соёлыг эрхэлсэн сүм” хэмээн зарим сурвалжид тэмдэглэжээ.

²⁵ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.2.Л.,1926-1930. С.729

уулын гол дээр, хотыг хэдэн зуун жилийн турш оршин тогтнох Алтайн хамгийн баян ой модтой ойрхон, Эрчис, Тарвагатай (Чугучак), Үрэмчи, Гүчэн, Шихо, Манас зэрэг газруудад хүрэх тохиромжтой зам дээр байрладаг. Хятадын эх сурвалжийн мэдээлснээр энд Үрэмчи, Гүчэн, Шихо, Манас, Чугучак зэрэг хотуудаас орос, хятад харьяатууд шилжин ирж суурьших хүсэлтэй хүмүүс олон байна.....Хэдийгээр хотын асуудал шийдэгдээгүй ч Хятадууд Шара-сүм хотыг гадаад ертөнцтэй цахилгаан утас, шуудангаар холбохоор яарч байна. Манасаас (Сүй-лай) хүрэх бүх замд мод аль хэдийн бэлтгэгдсэн бөгөөд таны сонссоноор Манасаас цахилгаан холбооны шон суурилуулах ажил эхэлсэн; Омск хотоос утас худалдаж авсан; Энд энэ зун шуудан, телеграфын контор барих барилга байгууламжийн эрчимжүүлсэн ажил үргэлжилсээр байсан бөгөөд Манастай телеграф, шуудангийн харилцаа холбоог энэ оны эхээр нээх төлөвтэй байна²⁶ гэжээ.

Цагаан гэгээн Гунгаажалцан Алтайн Шар сүмд сууж байх хугацаанд монгол, казах ардыг тохинуулах, Манж Чин улсын баруун хойд хилийг хамгаалж, дээрэмчин тонуулчдыг дарангуйлж хуйхуйн бослогыг дарахад Тарвагатайн өөлд цэргийг удирдан байлдаж гавьяа байгуулах, Оросын түрэмгийллийг амжилттай хориглоход ихээхэн хүчин зүтгэжээ.

Гэвч тун удалгүй Бадаргуулт төрийн 7-р он буюу 1881 онд Цагаан гэгээн Гунгаажалцан үймээн дэгдээсэн хасгийн ноёны хүүг алж, тэднээс их хэмжээний мал татаж авсан хэрэгт холбогдож, нөгөө талаар Хаант Оросын олон удаагийн эсэргүүцлийн улмаас Манжийн хаанаас түүнийг албан тушаалаас нь буулгажээ.²⁷ Бадаргуулт төрийн 15-р онд (1889) Гунгаажалцан өөрийн байгуулсан Шар сүмээс Тарвагатайн харьяат Хар-ус руу нүүжээ.

Энэ үйл явдлын дараа казахууд Ховдын хязгаар дахь Алтайн газар нутагт цөмрөн орж ирэх явдал улам нэмэгдэж, монгол, казахуудын хооронд бэлчээр нутгийн зөрчил маргаан тасрахаа болив. Ийм нөхцөлд 1890 онд манжийн хааны зарлиг гарч, казахуудын зарим хэсгийг Алтай, Ховдын хязгаараас шахаж, Тэнгэр уул, Эрээн хавирга, Тарвагатайн зүг нүүлгэн шилжүүлэхэд хүрчээ. Зарлиг ёсоор 1903 он хүртэл Тэнгэр уул руу нүүх иргэдийн нэрсийн жагсаалтанд Жадик овгийн 800, Каракас овгийн 150 өрх, Сарабас овгийн 200 өрх айл орсон байна²⁸.

Үүний зэрэгцээ казахууд анх 1860 оноос Алтайн цаанаас давж Ховд голын эхэнд цөөн тоогоор нүүдлийн чанартай ганц нэг казах айлууд үзэгдэх болсон бол 1863- 1864 оноос арай

²⁶Извлечение из отчетовъ командированная для открытя Консульства въ Кобдо и Шара-сумэ Ст. Сов. Люба и Консула въ тѣхъ же городахъ Колл. Асс. Кузминскаго. (Июль—Ноябрь 1911 г.). Кобдинский и Алтайский Округа Западной Монголии (1912 //Известия Министерства иностранных дел . Книга II, Санктпетербург.,1912

²⁷ Мөнхөө.До. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. |Үүрийн цолмон| сэтгүүл.№ 305.2013.6 сар. 46- р тал

²⁸ Сборник географических и топографических статистических материалов по Азии. Петербург.,1913.Том 36.с.109

олноор нүүж нутаглаж зусаад өвөл болохын өмнө буцдаг байжээ. 1867-1870 оны хооронд казахууд отог омгоороо Алтайг даван нүүж ирэх шилжилт хөдөлгөөн улам өргөжиж, улмаар суурьших хандлагатай болжээ. Кебеш баатрын ахалсан Жантрекей овгийнхон Сумдайрах, Шигиртэй (Чихэртэй), Хуримт, Өрмөгтөөр (Үрмогойт) нэвтрэн Булган, Дэлүүн, Толбод хүрч, Жылхышийн ахалсан Шеруши овгийнхон Даяннуур, Ойгор, Улаанхусаар ирж, урианхайн нараас бэлчээр нутаг гуйсанд жил бүр өвс бэлчээрийн хөлсөнд тэмээ, адуу үхэр, хонь тус бүр 100 мал тутмаас 1 мал эсвэл ангийн үс өгч газар түрээслэн авч суужээ. Үүний дараа 1876-1877 онд энд казахын би (ноён) Кабеш, султан Самархан, Хожамжар нар, 1890-ээд оноос Меркит, Жантекей, Шеруш, Молхы, Шыбарайгыр овгийн цөөн айлууд баруун тийш Алтайг давж Ховд, Даян, Булган, Чингэл, Сагсай голд нутаглах болжээ. Үүгээр казахууд Алтайг давж бөөнөөрөө нүүх явдал шувтарчээ. Эхэн үедээ манж хятадын зүгээс хориглон цагдаж, хязгаарлаж байснаа эцэстээ хүч хүрэхээ больжээ.

1895 онд Алтайг давж ирсэн казахууд Ховдын манж амбанд есөн цагааны бэлэг барьж, ая засаж, удаан хугацаагаар урианхай нутагт суух эрх олжээ. Казахын ард олон ноёд язгууртнууддаа бүтээгдэхүүнээр алба барихаас гадна орон нутгийн өртөө ба манжийн цэргийн агтыг бэлтгэх ажлыг гүйцэтгэх болжээ. Ховдоос Уйгарын эх хүртэл бүгд 8 өртөөнд казахууд голдуу ажиллаж байв. Манж амбан казахуудаас жил бүр 1000 адуу авч байсан бөгөөд түүнийг казахууд “шар ногтны алба” хэмээн нэрлэдэг байв.

Тэд ийнхүү Алтайг даван өвөр бэлд нүүж ирэхэд дараах хүчин зүйлүүд нөлөөлжээ. Үүнд:

- Тэдний хувьд нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэхэд бэлчээр нутаг хавчигдан үржил шим сайтай бэлчээр нутаг шаардлагатай болов.
- 1850-1864 онд хятад орныг бүхэлд нь хамарсан Тайпины бослого, 1878 онд Шинжианд гарсан Дунгааны бослогын улмаас Хятадад самуун дэгдэж, түүний хөлд туйлдсан.
- Түүнчлэн ард олноос авах татварын хэмжээ нэмэгдсэнтэй холбоотойгоор казахуудын аж амьдрал доройтож, ядуурахын зэрэгцээ, тэдний дотоод зөрчил тэмцэл газар авах болсон зэргээс шалтгаалжээ²⁹.

Алтайг давж ирсэн хэрэй аймгийн Шеруши овог нь нэг үкэрдай болж, Цагаан гол, Даян зэрэг газруудаар төвлөсөн бол хэрэйн үлдсэн овгууд нь нэг үкэрдай болж нэгдээд Толбо нуурын орчим төвлөрч байв. Архивын баримтуудаас үзэхэд өгүүлэн буй үед казах, монголчуудын (урианхай, торгууд, өөлд) хооронд газар нутаг, бэлчээрийн маргаан, хэрүүл тэмцэл олонтоо гарч, монголчууд манжийн засаг захиргаанд хандаж, тэднийг эх нутагт нь буцаахыг удаа дараа шаардаж зарга мэдүүлсээр байсан нь тодорхой харагдана.

²⁹ Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.67

1.2. АЛТАЙН ХЯЗГААР БАЙГУУЛАГДСАН ОН ЦАГ, УЧИР ШАЛТГААНЫ АСУУДАЛД

XIX зууны сүүлч XX зууны эхэн бол Монголын түүхэнд нэгэн томоохон зурвас үе болдог. Энэ үед нийт Монголчуудын үндэсний ухамсар урьд өмнө хэзээ ч байгаагүй ихээр сэргэн монголын ард түмний манж хятадын эсрэг эрс шийдвэртэй тэмцэлд босгосон билээ. Энэхүү үндэсний төр улсаа байгуулах гэсэн үзэл санаа бүхий үндэсний ухамсарын сэргэлт, эрх чөлөөний хөдөлгөөний шинэ өрнөлтөнд 1900 оноос Манжаас Монголд явуулж эхэлсэн “Шинэ засгийн хүчтэй түлхэц өгчээ. Энэхүү шинэ засгийн бодлого нь Чин улсыг бүхэлд нь хамарч байсан учир тэр үед эрхшээлд нь байсан Ар монгол, түүний дотор Ховдын хязгаарт уг бодлогоо хэрэгжүүлэхийг оролджээ.

Монгол орны нөхцөлд хэрэгжсэн Манжийн шинэ засгийн бодлого нь манжийн эсрэг үзэл санааг намжаах, Оросын дорно зүгт явуулж байсан тэлэн өргөтгөх бодлогын эсрэг хил хязгаарыг хүчтэй батлан хамгаалах, монголын бэлчээр нутгийн аль үржил шимтэйг нь тарианы газар болгох, тариа тарих нэрээр Монголд тариачин иргэдийг олноор оруулж, Монгол нутгийг хятад иргэдээр дүүргэн, монголыг хятадад уусгах, монголыг манж, хятадын засаг захиргааны шууд нэг хэсэг болгох зэрэгт юуны түрүүнд чиглэгдэж байсан бөгөөд энэ бодлогын хүрээнд авч хэрэгжүүлсэн ноцтой бодлогын нэг бол монголын газар нутгийг хэсэглэн хувааж улмаар тасдан авах явдал байлаа.

Ховдын хязгаарт манжийн шинэ засгийн бодлого хэрэгжих болсон явдал нь энэ зах хязгаар нутгийн дотоод гадаад байдалтай шууд холбоотой байв.

Чин улсын хойд хязгаар Монгол орон олон зуун км замаар Оростой хиллэж байсан бөгөөд анх удаа 1727 оны 8 дугаар сард Буурт байгуулсан Чин улс, Оросын гэрээгээр Монгол Оросын хилийн заагийг тогтоожээ. Үүнээс 2 сарын дараа Манж Орос хоёр Хиагтад гэрээ байгуулж, хоёр орны хооронд худалдаа хийх тодорхой заалт гаргаж, 200-аас хэтрэхгүй тооны орос худалдаачид 3 жилд нэг удаа Бээжинд очиж, худалдаа наймаа хийж болох ба хоёр улсын хоорондох харилцааг бичиг захидлаар буюу элч зарж гүйцэтгэж байх болов. Мөн Хиагтыг захын худалдааны газар болгохоор тохиролцсон нь хожмоо наймаа худалдааны төв болж, Маймаачин гэж ч нэрлэгдэж байлаа. Ингэж хаант Орос Манж Чин улстай байгуулсан гэрээгээр Монголд нөлөөгөө тогтоох анхны боломж олж авсан байна. Үүнээс хойш 100 гаруй жил өнгөрөхөд Оросын эрх мэдэлтнүүд монголыг сонирхох нь улам нэмэгдэж, янз бүрийн санаа сэдэж байв. Тухайлбал: 1840-1842 онд Англи улс, Манж Чин улсын хооронд дэгдсэн “Хар тамхи”-ны анхдугаар дайнд Манж Чин улс ялагдаж, дотоод гадаад байдал нь суларсаныг ашиглан хаант Орос улс Манжийн зарим нутгийг эрхшээлдээ оруулахыг хичээх болсон юм. Жишээ нь дорнод Сибирийн амбан захирагч Н.Н.Муравьев

Амурский 1847 онд Оросын нөлөөг Монголд хэрхэн гүнзгийрүүлэх төлөвлөгөөг боловсруулсныг Оросын эзэн хаан сайшаан дэмжиж байв.

1858 оны 4 дүгээр сард Тяньжинд байгуулсан Орос Манжийн гэрээгээр хаант Орос Чин улсын далайн эргийн дагуух 7 боомтод чөлөөтэй худалдаа хийх эрх олж авсны сацуу Хиагтаас Ар, Өвөр монголыг дамжин Бээжин хүрэх шуудан харилцааг Орос, Манж хоёр адил хэмжээний зардал гарган хариуцах болсон нь Оросын нөлөөг Монголд гүнзгийрүүлэх боломжийг нэмэгдүүлсэн байна.

Нөхцөл байдал эгзэгтэй байсан тэр үед хаант Орос эдийн засгийн нөлөөгөө тасралтгүй бэхжүүлэхийн тулд албан ёсны гэрээ хэлэлцээр байгуулж байв. Тухайлбал: Хаалган ба Кашгирт худалдаачдын эрх хэмжээний тухай 1860 оны Бээжингийн гэрээ, Орос-Хятадын хуурай замын худалдааны дүрмийн тухай 1862 оны Бээжингийн гэрээ, 1881 оны Петербургийн гэрээ зэрэг Орос-Манж Чин улсын хооронд байгуулсан гэрээ хэлэлцээрүүдийн дагуу XIX зууны 60-аад оноос Оросын худалдаа Монголд нэвтэрч нилээд өргөн худалдаалах болсноор оросын нөлөө монголд дэлгэрэх, монголчууд оростой ойртох зам нээгджээ.

1860 оны Бээжингийн гэрээ ёсоор Орос, Чин хоёр улс тус тусын хилээс 60 модгазар султган гаргаж, тэрхүү султгасан газар хоёр орны худалдаачид харилцан гаальгүй худалдаа хийхээр тогтоон зөвшөөрөлцсөн нь чухамдаа уул худалдааны тэн хагас нь монголын хилд явагдах болжээ. 1860 онд халхын Их Хүрээнд Оросын консулын газар нээгдсэн ба 1862 оны хуурай замын худалдааны дүрэм ёсоор орос худалдаачид монголд гаальгүй худалдаалах эрх олж авсан байна.

Ялангуяа XIX зууны 60-аад оноос Ховдын хязгаарт Оросын худалдаачид анх нэвтрэн орж иржээ. 1865 онд Ховд хотод Оросын дипломат хэргийн нэг түшмэл ирж, худалдаа нээх тухай хэлэлцээр хийж байсан бөгөөд дараа нь удалгүй Хөшөө модноос Ховд хотод Оросын анхны жин бууж, 1868 онд хоёр дэлгүүр нээсэн байна³⁰.

Энэ үеэс эхлэн Ховдын хязгаарт ихэвчлэн Оросын Бийск, Барнаулын худалдаачид олноор нэвтрэн орж ирж, эхэн үедээ Ховд, Улаангомд төвлөрөн 3-10-р сарын хооронд улирлын шинж чанартай худалдаа хийж байсан бол 1880-аад оноос хойш хошуу, сумдад хийдэг болжээ. 1875 онд Ховдын хязгаарын хошуудад Оросын худалдааны 14 салбар байсны олонхи нь Улаангом, Өлгий, Бор бургасанд байв. Мөн тэд Булган, Чингэл, Цагаан гол, Төгрөг, Цэцэг нуур зэрэг газраар явж арилжаалж байв. Оросын худалдаачид ихэвчлэн бөс даавуу, цэмбэ, булигаар, ширэм, төмөр эдлэл зэрэг төрөл бүрийн үйлдвэрийн бүтээгдэхүүн авчирч, мал түүхий эдээр худалдаалж байв.

Ховд, Улиастайн газар орон дахь Орос Монголын худалдаа 1895-1903 оны хооронд

³⁰ Гонгор, Д. Ховдын хураангуй түүх. Түүхийн судлал Tomus-3 Fasc-X УБ., 1964. т. 82

10 дахин орчим өсч, Ховдод байх Оросын худалдааны дэлгүүр 1868 онд нэг байснаа 1892 онд 4 болж, 1910 онд 13 хүртэл нэмэгдэн дэлгүүр бүрт 40-50 хүн ажиллаж байв.³¹

XIX зууны сүүл XX зууны эхэн үе Ховдын хязгаар дахь Оросын худалдаачдын нөлөө сүрхий өсөв. Энэ тухай нэгэн орос хүний тэмдэглэлд “1880-1890-аад оны зааг үед Ховд Улиастайн газар оронд жил бүр бага гэхэд 3/4 хувийн суугуул ардын өмсөж зүүхийг оросын худалдаачид ханган өгөх бөгөөд бүгд тэр нь Орос улсын хөвөн нэхмэл эдлэлээр хийсэн хувцас хунар болно”³² гэжээ. Ховдын хязгаар дахь оросын пүүсүүдээс хамгийн том нь Ассанов, Кузенцов, Кузьмин, Корольков, Мокин, Греховын пүүсүүд байв. Үүнээс гадна Германы капиталтай холбоотой Гутбецаль, Бидерманы 2 пүүсийг төлөөлөн Степанов, Калмынин хоёр Ховдод сууж байжээ. Эдгээр пүүсүүд Ховд, Улаангомд худалдаа хийх, мөнгө хүүлэх мэтээр хязгаарын хүн амыг сорон мөлжиж байв.

1891-1904 оны хооронд Ховдын хязгаарт оросын худалдааны эргэлт улам бүр өсөж байсныг Зайсангийн гаалиар оруулж байсан болон гадагш гаргаж байсан түүхий эд, бараа таваарын нийт дүнгээс тодорхой харж болно³³.

Хүснэгт №2

Он	Импорт/мян,руб./	Экспорт /мян,руб./	Нийт эргэлт /мян,руб./
1891	83.5	138.9	222.4
1892	174.6	163.3	337.9
1893	212.9	189.3	402.2
1894	229.7	270.9	500.6
1900	373.4	552.3	925.7
1901	413.8	920.9	1334.7
1902	576.2	1168.4	1744.6
1903	496.4	1188.1	1684.5
1904	294.4	1364.3	1658.7

Зайсангийн гаалийн мэдээгээр авч үзвэл³³

Хүснэгт №3

Он	Импорт/м ян,руб./	Экспорт /мян,руб./	Нийт эргэлт /мян,руб./
1891	54.4	119629	174029
1900	407212	263472	670684
1904	441963	454136	896099
1908	593792	755051	1348843

Зайсангийн гаалиар оруулсан фабрик заводын бүтээгдэхүүний ХЭМЖЭЭ

³¹ Ойрад монголын товч түүх”. Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо., 2000.т.300

³² Чёрных.А.В. Торговые связи Монголии и Восточной Сибири. Иркутск, 1926,с-315

³³ Гурьев.Б. Русская торговля в Западной Монголии. Вестник Азии, №10. октябрь 1911г. Харбин.с.44

Он	Фабрик заводын бүтээгдэхүүн/мян,руб./	Нийт импортын хэмжээ /мян,руб./
1891	47.971	54400
1900	360640	407212
1904	377972	441963
1908	507396	593792

Зайсангийн гаалиар гаргаж байсан түүхий эд, малын хэмжээ

Он	Түүхий эд, хагас боловсруулсан зүйлс/мян,руб./	Мал /мян,руб./	Экспорт /мян,руб./
1891	-	72084	119629
1900	127500	89482	263472
1904	186076	173594	454136
1908	489291	152454	755051

1860-1905 он хүртэл Их хүрээнд Оросын консул сууж, монгол дахь нийт худалдаачдын хэргийг хариуцаж байжээ. Харин хаант Оросоос 1881 оны Орос, Хятадын “дахиж тогтоосон хуурай замаар худалдаа арилжаа нэвтрэх дүрэм”-ийг үндэслэн 1905 онд Улиастай хотод Оросын консул суулгаж, Хангайн нуруунаас цаадах орос худалдаачдын хэргийг эрхлүүлэх болсноос гадна 1911 оны 5 дугаар сард орос худалдаачдын хүсэлтээр Ховд хотод оросын консул суулгажээ. Мөн онд Манж Чин улсын зөвшөөрөлгүйгээр Ховдод суусан консулаа Алтайн Шар сүмд шилжүүлж суулгажээ. Эдгээр нь Ховд, Алтайн хязгаар дахь Оросын нөлөө, байр суурийг улам бэхжүүлжээ.

Үүнээс гадна хаант Оросоос монгол нутагт тэр дундаа Ховдын хязгаарт хэд хэдэн удаа шинжилгээний экспедиц зохион байгуулж, энэ зах хязгаар нутгийн байгаль газар зүйн орчин нөхцөл, нийгэм эдийн засаг, улс төрийн байдлыг судлан шинжлэх болов. XX зууны эхэн үед В.В.Сапожников, В. А. Обручев, А.П. Беннигсен, Ю.Кушелев, М.И Боголепов, М.Н Соболев, В.Я.Владимирцов, И.Я.Коростовец, В.Л. Котвич зэрэг олон хүмүүс монголоор аялахдаа Ховд, Алтайн хязгаараар дайран явжээ.

Оросын тал Монголд нэгэнт олж авсан байр сууриа улам бэхжүүлэхийн тулд монголын хот сууринд орос худалдаачид, уурхай, жижиг үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг олноор нэвтрүүлэн санхүүгийн талаар дэмжин суурьшуулж байв. Баруун Монголтой хийх оросын худалдааны гол зам нь Оросын талаас Зайсанск, Бийск, Минусинск, Эрхүү, Монголын талаас Ховд, Улиастай, Улаангом байлаа.

1890 он болоход Манж Чин улсын байдал улам суларсан юм. Ялангуяа 1894- 1895 онд Япон-Манжийн дайнд Манж Чин улс ялагдсаны дараагаар Герман, Дани, Голланд,

Испани, Бельги, Итали, Австри, Английн худалдаачид Манж Чин улсын өмнө зүгийн далайн боомтуудад нэвтэрч суурьшин их хэмжээний худалдаа эрхлэх болсон юм. Энэ нь Манжийн умард хязгаар-Монголд тэдгээр орны худалдаачид нэвтрэн орох таатай нөхцлийг бүрдүүлжээ.³⁴

1891 оноос хойш рос монголын худалдааны хэмжээ байнга өсч 1909 он болоход Оросоос Монголд оруулсан бараа бусад зүйлийн хэмжээ 23 хувиар нэмэгдсэн бол Монголоос Орост худалдсан зүйлийн хэмжээ 4,5 дахин нэмэгдэж байв. Ийнхүү оросын нөлөө монголд гүнзгийрч Монгол орон дэлхийн зах зээлд татагдан орсон нь Манж Чин улсын байдал доройтсон ба дэлхий дахины байдалд үлэмжхэн өөрчлөлт гарч байсантай шууд холбоотой билээ. Гадаадын ялангуяа өрнөд Европ, Америк, Японы нөлөө Монголд идэвхжсэний үрээр олон жил гадаад ертөнцөөс тусгаарлагдаж, манжийн бөглүү хязгаар болж байсан Монгол орон дэлхийн тавцанд хөл тавих бололцоо нээгдэж, улмаар тусгаар тогтнолоо сэргээх их тэмцэлд монголчууд босоход нөлөөлжээ. Манжийн эрхшээлд олон жилийн турш зовж туйлдсан хятад, монгол ба бусад үндэстнүүд Манж Чин улсын бодлогыг байнга эсэргүүцэж эрх чөлөөний төлөө тууштай тэмцэх болов. Нөхцөл байдал ийм үед Манжийн төр урьдын бодлогоо хэвээр үргэлжлүүлэх ямар ч бололцоогүй болсон учир гадаад дотоодын сөрөг хүчний дургүйцлийг бага боловч намжаах буюу бүрмөсөн зогсооход чиглэсэн арга хэмжээ авч, манжийн төрийг аврах шаардлагатай болсон байна. Тиймээс манжийн хаан зарлиг буулгаж тусгай бодлого боловсруулж танилцуулахыг 1900 оны 8 дугаар сарын 30-нд сайд түшмэдүүддээ үүрэг болгожээ. Энэхүү өмнөх бодлогоо эрс өөрчилж, манжийн төрийг мөхлөөс аврахад чиглэсэн цогцолбор арга хэмжээг түүхэнд “Шинэ засгийн бодлого” гэж нэрлэдэг. Энэхүү шинэ засгийн бодлогын хүрээнд Манж нар монголыг бүхэлд нь биш юм гэхэд баруун хязгаар, түүний дотор Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тасдан авах бодлогыг эртнээс барих болжээ.

Ийнхүү Алтайн хязгаарын түүхийн асуудлыг авч үзэхийн тулд юуны өмнө ХХ зууны эхэн үед Чин улсаас Орос, Хятад, Монголын хил нийлэх уулзвар газар болсон Алтайн хязгаарын газар нутгийг Ховдын хязгаараас тусгаарлан засаг захиргааны шинэ нэгж байгуулсан он цаг, учир шалтгааны асуудлыг тодруулах нь нэн чухал юм.

ХХ зууны эхэн үеэс Чин улсаас Ховд, Алтай хавийн нутгийн талаар өмнөх бодлогоо өөрчилж, энэ бүс нутаг дахь оросын нөлөөг сулруулах, хил хамгаалалтыг сайжруулах, засаг захиргааны зарим шинэтгэл хийх, цэрэг нэмж суулгах, хятад тариачдыг олноор оруулж газар хагалан тариалан эрхлүүлэх чиглэлийг илүү анхаарч байв.

Ховдын хуувийн сайд Рүй Шүн, хэрэг шийтгэх сайд Ши Хэн нар бий болсон нөхцөл

³⁴ Гурьев.Б. Русская торговля в Западной Монголии. Вестник Азии, №10. октябрь 1911г. Харбин.с.215

байдал шинэ засгийн бодлогыг хязгаар нутагт хэрэгжүүлэх талаар өөрсдийн саналыг манжийн хаанд өргөн барьж байв.Тухайлбал 1901 онд /Бадаргуулт төрийн 27-р он/ 12 дугаар сард Ховдын хуувийн сайд Рүй Шүн манжийн хаанд айлтгал өргөж, Ховдын хязгаарт шинэ засгийн бодлого явуулах талаар өөрийн саналыг дэвшүүлжээ.Айлтгалд: “Ховдын хийх зөвтэй явдал гэвэл:урьдаар цэрэг боловсруулах, атар хагалбарлан тариалах, мал маллах бөгөөд урианхайн зээлсэн газрыг эргүүлж авч, урианхай хасгийг тохируулах явдал болно”³⁵ гэжээ.

1906 оны 2 дугаар сард Ховдын хэрэг шийтгэх сайд Ши -Хэн Алтайг хамгаалах сахих хэргийн тухай 9 зүйл бүхий хөтөлбөр дэвшүүлжээ.Үүнд:

- 1/ Хар түнгэ балгасны захиргааны барилга зэргийг барих
- 2/. Сэргийлэн сахих цэргийн тооны байдлыг үзэж тогтоох
- 3/. Буу, их буу зэрэг эл зэвсгийг нэмэх
- 4/. Товчооны газар консулын газрын тоог зохисыг үзэж тогтоох
- 5/. Атар хагалбарлахыг урьдаар эрхлэх
- 6/. Өртөөний хүргэх дамжуулах дүрмийг зохисыг үзэж өөрчлөх
- 7/. Ачааны тэмээ авах
- 8/ Казахийн ноёдыг ятган шийтгэх
- 9/. Монгол хасгийн жасаа суух байдлыг үзэж тогтоох³⁶ зэрэг болно.

1907 онд Ховдын хэрэг шийтгэх сайд Ши-Хэн манжийн хааны заавраар Ховд Алтайн байдалтай танилцсаны үндсэн дээр бичсэн “Алтайн байдал хийгээд авах аргын тухай хариу өргөсөн айлтгал бичиг”-тээ Улиастайн балгаснаас (хотоос Б.Н) Шинжиан хүртэл бүр оросын бараа дүүрч, тэднийг бүр хуйхарлаад (ов мэх гаргаад Б.Н) гааль тушаахгүй болж, нугалан бодох нь ч хачин сонин тул эд мөнгө далдуур хорогдож сүйтгээд, алдагдал хохирлыг залруулахад бэрх боллоо”³⁷ гэсэн байдаг.

Мөн 1907 оны 11 дүгээр сард Алтайн хязгаарын шинэ сайд Ши-Хэн шинэ засгийн бодлогыг эл хязгаарт үргэлжлүүлэн явуулахыг хүсч, манжийн хаанд 9 зүйл бүхий айлтгалыг өргөн барьжээ.

- 1/. Товчооны газар нэмж байгуулах
- 2/. Цол хэргэм нэмж өгөх
- 3/. Морьт цэрэг элсэн боловсруулах
- 4/. Атар газар хагалбарлан тариалах
- 5/. Худалдааны газар байгуулах

³⁵ “Ойрад монголын товч түүх”.Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000.т.304

³⁶ Мєн тэнд.т.305-306

³⁷ Мєн тэнд.т.301

6/. Тус тус сургууль байгуулах

7/. Цахилгаан утас татах

8/. Уран мэргэжлийг /гар урлал/ хөгжүүлэх

9/. Төвөөс хүн томилон дээрх зүйлүүдийг харилцан гүйцэтгэх³⁸ гэжээ. Эдгээр айлтгалуудыг манжийн хаан хүлээн авч өөрийн үйл ажиллагаандаа тусгаж байжээ.

Үүнээс өмнө 1904 он [Бадаргуулт төрийн 30-р он]-д Чин улсын засгаас Чэндугийн жанжин Чан Гэн Алтайн газар орны байдалтай танилцуулахаар томилон явуулжээ. Тэрбээр газар орны байдалтай танилцсаны үндсэн дээр Манжийн хаанд айлтгал бичиж “Алтайн уул бол баруун хойд хязгаарын чухал газар орон бөгөөд дундад, гадаадын сэргийлэлийн орон болох тул ноён суулгаж хамааруулах хэрэгтэй”³⁹ гээд Ховдын хуувийн сайдыг Эрчист шилжүүлэн суулгах, Ховдын хэрэг шийтгэх сайдыг Алтай буюу Буурал тохойд шилжүүлэн суулгах саналыг дэвшүүлжээ. Айлтгалыг манжийн хаан хүлээн авч, Ховдын хуувийн сайд Рүй Шүнтэй уг асуудлаар нухацтай ярилцахыг зааварлажээ.

Мөн тэр үед Ховдын хуувийн сайд Рүй Шүн Алтайн газар орны асуудлаар манжийн хаанд мэдүүлжээ. Уг мэдүүлэгт “Алтайн газар орныг бас л Ховдын хуувийн сайд холоос захирахад дөхөм биш. Цаашилбаас чадал хүрэхгүй байж мэднэ. Ховдыг захирах газар чухал биш. Нэгэнт ар зам болсон тул олон ноён тавьсаны хэрэггүй. Хуувийн сайдыг Ховдод суулгаж, харин эрхийг нь нэмж ихэтгэвэл бүгдийг ерөнхийлэн захирч чадах бөгөөд ер бусын байдлыг аргацааж чадна. Буурал тохой⁴⁰ бол завсарын газар болохоор нэгэн ноён нэмэн тавьж, цэрэг суулган хамааруулбал зүг бүхэндээ зам нэвтэрч, нэг цогц болон нэгдэж чадна”⁴¹ гэж Ховдын хязгаар дахь засаг захиргааг шинэчлэх талаар өөрийн саналыг айлтгажээ.

1907 онд Ховдын амбан Ши Хэн Чин улсын баруун болон хойд хязгаарын хилийг бэхжүүлэх арга замын талаар Бээжингээс лавласан бичгийн хариуд Хүрээ, Улиастай, Ховд, Алтайн хязгаарт монголын морин цэргээс бүрдсэн нэг хороо байгуулах саналыг ч хүртэл тавьж байв.⁴²

Шинэ засгийн бодлогоор төлөвлөгдсөн улс төрийн шинжтэй шинэтгэлээс Монголд хамгийн түрүүнд хэрэгжүүлсэн арга хэмжээ бол хятад тариачин иргэдийг Өвөр монголын нутагт ирж суурьшихыг дагалдуулан, хятад засаг захиргааны байгууллагыг байгуулж, Ар, Өвөр монгол, төвдийг муж болгон өөрчлөх гэсэн оролдлого юм.

³⁸ Мөн тэнд.т.307

³⁹ Мөн тэнд.т.357

⁴⁰ Буурал тохойг сурвалж бичгүүдэд Бүрэн тохой, Булан тохой, Бор тохой гэж янз бүрээр тэмдэглэжээ. Казахууд Буырал-Тогай хэмээн нэрлэж байв. Энэ тохой нь Сленгер нуурын зүүн өмнөд талын тохой бөгөөд үржил шимтэй хөрстэй тул эртнээс цэргийн тариалан эрхэлж ирсэн юм.

⁴¹ Мөн тэнд.т.358

⁴² В.Г. Дацыцен. Очерки истории российско-китайской границы во второй половине XIX - начале XX вв. Кызыл, 2000. с.90

Энэ хүрээнд Өвөр монголын Халуун гол, Цахар, Ар монголын Улиастай, Ховд, Алтай мөн Төвдийг муж болгон тэдгээрт суугаа жанжин, хэрэг шийтгэгч сайд нарыг цагдан захирагч сайд /Сюнь-фу/ болгон хуурай замын цэргийг хавсарган захируулж, хил хязгаарыг чангалан сэргийлэх санал боловсруулж байлаа.

Гэвч Ховдын хуувийн сайд Рүй Шүн Ховдын хязгаарт засаг захиргааны муж байгуулахыг эрс эсэргүүцэж, “Хойд замын нүүдэллэн малжих оронд засаг захиргааны муж байгуулах нь хортойгоос биш, ашиггүй.Хожимдоо элдвийн зовлон уршиг татах жишээлбэл:үндэстний завсардал /зөрчил/, монгол ардын сэжиглэл, орон нутгийн самуурлыг бий болгох болно”⁴³ гэж үзсэн байдаг.

Манжийн хаан эдгээр хүмүүсийн саналыг үндэслэн Ховдын хязгаар дахь өөрийн засаг захиргааг чангатган бэхжүүлэх зорилгоор 1906 онд Алтайд тусгай эрхтэй цэрэг суулгав.Улмаар 1907 оны 1 сарын 7⁴⁴-ны өдөр [Бадаргуулт төрийн 32-р оны 12 сарын 25] манжийн хааны зарлиг гарч, мөн онд Монгол-түвдийн яам, сангийн яам, хуурай замын цэргийн яам зэргээс гаргасан Ховд Алтайг хувааж засах тухай айлтгалын данс бичгүүдэд “...Шинэ торгуудын 2 хошуу, хошуудын нэг хошуу, Алтайн урианхайн 7 хошуу, энэхүү бүгд 10 хошуу ба Чэнгистэйгээс баруунаа бүхий 8 харуул хийгээд Бүрэн тохойн тариалангийн газар хийгээд хасгийн нэг аймаг зэргийг цөм мөн оноос эхлэн Алтайн хэрэг шийтгэгч сайд Ши Хэн дор захируулбаас зохимой...”⁴⁵ гэжээ.

Манжийн хааны уг зарлиг шийдвэрийг Ховдын хуувийн сайд хүлээн аваад зарлигийн дагуу Ховдын хуувийн сайдын газраас Бадаргуулт төрийн 33-р оны 2 дугаар сард Ховд, Алтайн шан уулын 2 газар захыг хуваан захирах тушаалыг Ховдын хязгаарын Дөрвөдийн баруун гарын чуулган дарга ван Содномжамцойд болон Алтайн урианхай, торгууд, хошуудын хошуу ноёдод мэдүүлжээ.

Уг бичигт “...Ховдын харъяат захирсан баруун этгээдээс Алтай шань уулын газар ойр урианхайн зүүн гарын сул амбаны нэгэн хошуу, мээриний зангийн нэгэн хошуу, үхэри да-гийн 2 хошуу, баруун гарын сул амбаны нэг хошуу, үхэри-дагийн 2 хошуу, шинэ торгуудын жүн вангийн нэг хошуу, бэйсийн нэг хошуу, хошуудын засаг тайжийн нэг хошуу бүгд гурван аймаг, 10 хошууг боол Ши дор дагуулан хувааж, ойрыг үзэж захируулья, Казах ардыг шийтгэн суулгахад тус болгоё, түүний Чэнгистэйн зэрэг баруун 8 харуул үнэхээрийн Алтай Шань уулын захад ойр дагалдагагаар басхүү Бортохойн тарианы газар цөм урианхайн нутаг дор буй.Чингэж зүй нь хамтаар Алтай шан ууланд дагуулан захируулья...Ховдод ойр Дөрвөдийн зүүн гарын Далай ханы харъяат 12 хошуу, баруун

⁴³ “Ойрад монголын товч түүх”.Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000.т.305

⁴⁴ Григорийн тооллоор 1дугаар сарын 20

⁴⁵Чэнь-цзун-цзу.Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх. Бээжин.Шанхай.,1922.Хятадаас орчуулсан нь УННС.гар бичмэл./Бадрахын орчуулга/ .т.156

гарын чин вангийн харьяат 4 хошуу, захчины гүнгийн нэг хошуу, бүгдийн даргын нэг хошуу, мянгадын бүгдийн даргын нэг хошуу, өөлдийн бүгдийн даргын нэг хошуу, бүгд дөрвөн аймаг, 20 хошууг боол Лиен (Рүй Шүн.Б.Н) уг хэвээр захируулья...”⁴⁶ гэж тушаан илгээжээ.

Энэ дагуу 1907 онд Ховдын Буянтад сууж байсан 2 амбан сайдын нэгийг Алтайн цаад Шар сүмд⁴⁷ суулгаж, амбанаар нь хятад түшмэд Ши Хэн⁴⁸-г тохоож, захиргааг нь байгуулав.Түүний харьяанд Ховдын хязгаарын баруун хэсгээс урианхайн 7 хошуу, хошуудын нэг хошуу, шинэ торгуудын 2 хошууг Өрөнгийн голын адгийн болон Бүрэн тохойн сангийн тариалангийн газрыг таслан захируулж, мөн Алтайн ар өврөөр шилжин ирж суурьшиж байсан казахуудтай нийлүүлж, эл шинэ засаг захиргааг “Алтайн хязгаар” хэмээн нэрлэжээ. Энэ хязгаарт казахын 12 мянган өрх бүхий 13 отог, 600 өрх бүхий урианхайн 7 хошуу, 200 гаруй өрх бүхий торгууд хошуудын 3 хошуу хамрагдах болжээ.⁴⁹ Энэ хязгаар нь хуучин хэвээр Хүрээний сайд, Улиастайн жанжинд захирагдах болжээ. Алтайн хязгаарын төв Шар сүмийг хятадын түүх бичлэгт Цянь- хуа-ши (Чен-хуасы) хэмээн бичжээ. Энэхүү хятад нэрийг Шар сүмийг анх байгуулагдах үед Манжийн хаан Бүрэн засагч хайрлажээ. Казахууд Сара-Сюмбе хэмээн нэрлэж байв. Шар сүм нь Хэрин (Кран) голын дунд урсгалын зүүн эрэгт орших бөгөөд 1890 онд байгуулагдсан торгуудын сүм хийд юм. Энэ хийд нь Шинжианы Манус хотоос 920 гаруй мод, Ховд хотоос 500 гаруй мод зайтай байдаг тухай сурвалжид тэмдэглэжээ. Энэ нь одоогийн БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Алтай аймгийн Алтай хот юм.

Алтайн хязгаарын байгуулагдсан он цагийн асуудлаар судлаачдын дотор олон янзын санал байна. Зарим нь Алтайн хязгаарыг 1905 онд⁵⁰, зарим нь 1906 онд⁵¹ байгуулагдсан мэтээр зөрүүтэй бичих хандлага байна. Чингэвч сурвалж бичгүүдээс үзэхэд манж нар 1902-1905 онуудад Алтайн газруудаар тусгай элч төлөөлөгч явуулан байдлыг газар дээр нь шинжүүлж, 1906 онд Алтайд тусгай эрхтэй цэрэг суулган, 1907 онд албан ёсоор манжийн хааны зарлиг гарч, тусгай сайд суулгах болжээ. Иймд Алтайн хязгаар байгуулагдсан он цагийг 1907 оноор буюу манжийн хааны зарлиг гарч, тусгайлан сайд суух болсон он цагаар

⁴⁶ “Алтайн урианхайн 7 хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, захчин, есд, мянгад хошууны нутаг захиргааны тухай хэрэг” Бадаргуулт төрийн 33-р он. УННС.ГБС.т.5

⁴⁷ Алтайн Шар сүмийг анх 1890 онд Цагаан гэгээн Гунгаажалцан лалын шашнаас зайлж Тарвагатайгаас дутаан ирж байгуулсан шарын шашны сүм юм.

⁴⁸ Хятад түшмэл Ши Хэн нь оросын консул М.Н Кузминскийн мэдээлснээр европ боловсролтой.Оросоор муугүй ярьдаг нэгэн байжээ.

⁴⁹ Моисеев.В.А Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции.Алтайский вестник. №2.Барнаул., 2002 .т.45

⁵⁰ Моисеев.В.А Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции.Алтайский вестник. №2.Барнаул., 2002 с.45

⁵¹ Илийн...,2004.т.63

авч үзэх нь түүхэн үнэнд илүү нийцнэ. 1904 онд Алтайд шинэ бэхлэлт цааз байгуулах ажлыг Ши-хэнд тушаажээ. Ши Хэн шинэ тушаалд ирэнгүүт Шар сүм дэх торгуудын хуучин сүмийн суурин дээр шинэ бэхлэлт цайз байгуулах, Шар сүмээс Гүчэн, Үрэмчи хүрэх суурин өртөөг байгуулахын тулд казах урианхайн засаг ноёдыг дуудаж ирүүлэн хүн хүч, ачлага, уналга нийлүүлэхийг тушаажээ. Зунаас шинэ хэрэм хот байгуулах, Шар сүмийг сэргээх, Ховд, Гүчэн хүрэх зам барих ажил хийж эхэлжээ. Энэ тухай “Ховд болон Шар сүм дэх Консулын газруудыг нээхээр томилолтоор ирсэн ахлах зөилөх Люба, консул Кузминский нарын тайлан”-д (1911 оны 7-р сарын 1-ээс 11-р сарын 1.Баруун Монголын Ховд, Алтайн хязгаар) –Эрчис мөрний цутгалан, Хэрин (Кран) гол дээр хятадууд хэрэм байгуулах тухай анхны тодорхойгүй мэдээ Зайсаны гаалийн газраас ирж, нэг бол үл итгэх, эсвэл чадваргүй байдлаас үүдэлтэй байв. Гэсэн хэдий ч удалгүй энэ цуурхал зөвхөн батлагдсан төдийгүй тэр ч байтугай шинэ хот руу Ховдын амбаны цайзыг шилжүүлж байгаа нь тодорхой болсон, Ховдод хэбэй-амбан цолтой, газар нутаг нь мэдэгдэхүйц багассан, эрх мэдэл нь буурсан бага захирагч хэвээр үлдэх болов. Ийнхүү киргизийн үхэрдайн төвд шинэ цайз барих газрыг дахин томилогдсон Ховдын захирагч Ши-хэн

сонгосон бөгөөд бүх өгөгдөл нь энэ сонголт, энэ цайзын бүтээн байгуулалт нь киргизүүдийг удирдах хүчтэй, тэдэнтэй ойрхон нягт засгийг байгуулахыг хичээсэн Хятадын засгийн газрын эрмэлзлэлээр тайлбарлагдаж байна Шара-сүмээс доош 30 мод газарт Кран голын дагуу "Балбагай" хэмээн нэрлэгдсэн газар цааз бэхлэлт зорилгоор сонгогдсон. Ши-хэн-д энэ газрыг Үрэмчээс ирсэн нэгэн инженер шалгаж үзээд Балбагайг шороон давхрага хэт нимгэн шавар цайз барихад тохиромжгүй гэж үзжээ. Энэ газар хүйтэн салхинд хэт нээлттэй, зуны улиралд шумуул болон бусад шавьж элбэг байдаг. Үүний үр дүнд Си-хэн хэдий ч Балбагайд мод болон бусад барилгын материал бэлтгэсэн байсан тул энэ газраас татгалзаж, Шара-сүмд дэлгүүр, орон сууц, агуулах гэх мэт барилга байгууламж барих зөвшөөрөл олгож эхэлсэн бөгөөд одоогоор 100 гаруй йм барилга байна”⁵² хэмээн өгүүлжээ.

Ховдын хуувийн сайдын газраас Алтайн хязгаарын ноёд түшмэдийн орон тоо, цалин пүнлүүг –Урианхайн мэйрэн занги нэг, жил бүр үзвээс зохих пүнлүүний мөнгө 77 лан 5 цэн, сул амбан хоёр, үхэри-да 4, жил бүр түшмэл бүр үзвээс зохих пүнлүүний мөнгө 65 лан бүгд 7 түшмэл болбоос нэг жилд үзвээс зохих пүнлүүний мөнгө 467 лан 5 цэн ⁵³ байхаар тогтоож, Ховдын хуувийн сайдын газраас тавин өгч байхаар болжээ.

Энэ үеэс хойш Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудын ноёдын хэргэм зэрэг

⁵² Извлечение из отчетов командированная для открытия Консульства в Кобдо и Шара-сумэ Ст. Сов. Люба и Консула в тѣхъ же городахъ Колл. Асс. Кузминскаго. (Июль—Ноябрь 1911 г.). Кобдинский и Алтайский Округа Западной Монголии (1912 //Известия Министерства иностранных дел . Книга II, Санктпетербург.,1912

⁵³ “Алтайн урианхайн 7 хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, захчин, еелд, мянгад хошууны нутаг захиргааны тухай хэрэг” Бадаргуулт терийн 33-р он. УННС.ГБС.т.6

залгамжлуулах, түшмэлийн оронд тавих зэрэг олон зүйлийн хэрэг зүй жич нутгийн доторх элдэв хүний амь, хулгайн зэрэг хэргийг тус тусдаа өөр өөрийн сайдын газарт мэдүүлэн хянан шийдвэрлэж байхаар болжээ.⁵⁴

Мөн манж нар баруун хойд хил хязгаарын хамгаалалтыг сайжруулах зорилгоор Улиастайгаас Ховд хүрэх, дахин Алтай хүрэх харуулыг бэхжүүлж, цэргийн тоог нэмэгдүүлэх, буу зэвсэглэлээр хангах зэргээр хамгаалалтыг чангатгав. Энэ тухай тэр үед Ховдын хязгаараар аялж явсан оросын жуулчин А.П Беннигсен тэмдэглэлдээ “1909 оны хавар Калганаас Ховдод зэр зэвсэг, сум агсан 400 тэмээтэй цуваа очжээ. Энэ цувааны 200 тэмээ нь Ховдод үлдэж бусад нь Шар сүм уруу явсан”⁵⁵ гэж мэдээлжээ. Мөн энэ тухай М.И Боголепов, М.Н Соболев нар бүтээлдээ “1910 оны зун Алтайн хязгаарын шинэ захирагчийн албанд зориулсан ачаа ачсан тэмээн цуваа Шар сүмд ирж, уг цувааг даган албанд суух хятад түшмэдүүд иржээ. Монголчууд энэ цуваанд зэр зэвсэг, сум ачсан хэмээн далдуур ярьцгааж байлаа”⁵⁶ гэсэн байдаг.

Мөн Ховдын хязгаарын өртөө, харуулыг чангатгаж, Алтай, Ховдын хооронд өртөөг бэхжүүлэв.

Алтай Ховдын газарт (Эрчис, Ховд, Бэлзэг, Алагбиг, Чингэл голын үржил шимтэй газруудад) хятад цэрэг, иргэдийг суулгаж, тариа тариулах талаар онцгой анхаарсны үр дүнд энэ хязгаар нутагт суурьшмал хятад иргэдийн тоо эрс нэмэгдэж, малын бэлчээрийг тариалангийн талбай болгон хувиргах ажил их шургуу явагдав. Ингэснээр казах, монгол, хятад иргэдийн дунд газар нутгийн маргаан зөрчил гарах болж, казах, монголчууд бэлчээр нутгаар хавчигдах болов. Энэ тухай А.В Бурдуков өөрийн дурдатгалдаа “Нойрноос сэрж, бие дааж амь зуух гэсэн монгол түмний эсрэг хятадын түрэмгийлэл гаарч, бүх Өвөр монголоор тархсан хятадын цагаачлагчдын долгион Дорнод Халх, Богдын өргөөгөөр ирж, улмаар Баруун хойд монголын багавтар төв суурингуудад хүртэл хальж очжээ. Тэд хятадын засаг захиргааны ивээлээр монголд хамгийн үржил шимтэй газрыг эзэмдэн суух болов. Монголын феодалын эрх баригчдыг хятад түшмэлээр солив”⁵⁷ гэжээ.

Алтайн хязгаарт хятад худалдаачид олноор орж ирэн худалдаа наймаа хийх болсон ба Шар сүмд хятадын гудамж хороонууд бий болж, тэнд хятадын жүжигчид үе үе тоглолт хийх болсноор Алтайн хязгаарт хятад ахуй иргэншил хурдан нэвтэрч байлаа. Энэ тухай 1909 онд Үрэмчид суугаа оросын консулын газрын нарийн бичгийн дарга Б.В. Долбежев хязгаар нутгаар аялан явахдаа энэ нутагт хятадын шилжин суугчид ихээхэн олширч, Хэрин (Кран), Хава, Бууржин голуудын эргээр хятад иргэдийн тариалангийн талбай үргэлжилж, оросын

⁵⁴ Мөн тэнд. т.15

⁵⁵ Беннигсен. А.П. Несколько данных о современной Монголии. СПб., 1912. с. 35

⁵⁶ Боголепов. М.И., Соболев . М.Н. Очерки Русско-Монгольской торговли. Экспедиция в монголию 1910 года. Томск., 1911. с.120

⁵⁷ Бурдуков. Хуучин ба шинэ Монголд. УБ., 1987. т. 28

хилийн боомтоос хойд зүгт Зайсангийн уездийн хилийн дагуу өргөжих болсныг тэмдэглэсэн байдаг.⁵⁸

Нөгөө талд хязгаар нутагт Оросын нөлөөг бууруулахын тулд Алтайн хязгаарын захирагч Ши-Хэн оросын худалдаачид үйлдвэрийн эздийг хязгаар нутгаас шат дараалан шахаж гаргах арга хэмжээ авч эхэлжээ. 1908 онд тэрээр казах ба урианхайн овгийн удирдагчдад зөвшөөрлийн бичиггүй орос худалдаачдыг байрнаас нь хөөн гаргах, оросуудын барьсан бүх барилга байгууламжуудыг буулгах шийдвэр гаргажээ.⁵⁹ Тэрхүү шийдвэр биелэгдэн эхэлж, нэг орос худалдаачны байшинг тамтаггүй нураажээ. Гэтэл тэр хэлмэгдсэн орос худалдаачин өөрийн консулаар дамжуулан заргалдаж, нураалгасан байшингийнхаа үнэ хөлсийг даруй нөхүүлэн авахаар тогтоолгов. Тэгтэл эл үнэ хөлсийг нь манжийн амбаны яам төлсөнгүй. Харин уг нураалгасан байшин байсан хошууны ардаас албадан гаргуулсан явдал гарчээ.⁶⁰ Энэхүү үйл ажиллагаа нь оросын худалдааг их хэмжээний алдагдалд оруулснаас гадна хязгаар нутаг дахь оросын худалдааны нэр хүндэд хүнд цохилт болжээ. Улмаар Ши Хэн хятадын худалдааг ивээн тэтгэж, Шар сүмийн оршин суугчдад оросуудад байр худалдах, бүр түрээсээр өгөхийг хориглосон байна. Иймд Бээжин дэх Оросын элчин Коростовецийн шаргуу хүссэнээр Алтайн хязгаар дахь оросын харьяат нарын эрх ашгийг хамгаалахын тулд Ховдод сууж байсан Оросын консулыг Ховд ба Шар сүм дэх консул хэмээн нэрлэх болжээ.

Шинэ хязгаарыг тохинуулахын тулд Манж Чин улсын засгийн газраас Ши Хэнд өргөн хэмжээний бүрэн эрх олгож, эхний ээлжинд 50 мянган лангийн мөнгө олгожээ. 1907 оны эхээр Ши Хэн засгийн газартаа хандан Алтайн хязгаарт хятадын байр суурийг бэхжүүлэх талаар хийсэн ажлаа илтгэжээ. Манж Чин улсын цэргийн яам уг илтгэлийг хэлэлцээд “Алтай нь Или ба Тарвагатайд тулгуур болж, Шинжианы мужийг гаднаас хамгаалж байна” гэж дүгнээд цайз, холбооны станц, цэргийн суурин барихад зориулж, амбаны хүссэн 255000 лан мөнгийг олгохыг зөвшөөрчээ.

Алтайн хязгаарыг ийн тусгаарлах болсон нь хэд хэдэн учир шалтгаантай бөгөөд энэхүү учир шалтгааныг байгаль газар зүйн, нийгэм улс төрийн шалтгаан, эдин засгийн хүчин зүйл хэмээн бүлэглэн үзэж болох юм⁶¹.

1. Байгаль газар зүйн хүчин зүйл:

Манж нар ийнхүү Алтайн хязгаарыг тусгаарлах болсон нь юуны өмнө Алтайн нурууны 2 талд байгаа олон хошуудыг нэгтгэн захирах явдалд байгаль цаг улирлын болон газарзүйн байршлын бэрхшээл байсантай холбогдоно. Үүнд:Алтайн даваанд өвөл цас их

⁵⁸ Моисеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии.(вторая половина XIX в.-1917 г.)Барнаул.,2003.с.249

⁵⁹ Беннигсен.А.П. Несколько данных о современной Монголии СПб.1912.с.17

⁶⁰ Сандаг.Ш. Монголын улс төрийн гадаад харилцаа.(1850-1919)УБ.,1971.т.20

⁶¹ Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.44

унаж, зам харгуй хаагдан харилцаа холбоо тасрах явдал гардаг, түүнчлэн хязгаар нутаг нь төвөөс алслагдмал бөглүү, төв засгийн газрын төвлөрсөн хяналт сул байсан явдал ч нөлөөлжээ. Энэ тухай хятадын түүхч Д.Мөнхөө “....Алтайн уулын баруун бэл нь Эрчис, Үлэнгэрийг дагасан нутаг өргөн уудам, тэр нь түүний захиргаа Ховд хотоос алс хол, өндөр сүрлэг Алтайн нурууны цас мөст оргилуудад хашигдаж, Ховдын бүтэмжтэй хамааралтын арга хэмжээнд хүртэх цаг харьцаа нь хязгаартай...Алтай нь Тарвагатайн хуувийн сайдын хамаарлын газар нутгаас бас хол... иймээс хол байсан Ховдын хуувийн сайд, хавсран хэрэг шийтгэх сайдын хүчин хүрэлцэх үгүй болов. Иймээс Алтайн хэргийг шийтгэх газар байгуулах нь яаж ч хэлсэн ч цаг үеийн шаардлагад нийцэв”⁶² хэмээн үзсэн бий.

Алтайн хязгаар нь ус ургамал элбэг, газрын хөрс нь үржил шим сайн, байгалийн баялаг, ашигт малтмалаар арвин нутаг байсны дээр газар зүйн байрлалын хувьд энэ хязгаар нь Орос, Монгол, Хятад гурван улсын хил нийлэх чухал уулзвар болох тул тэнд их гүрнүүдийн эрх ашиг хамгаас илүү огтолцон зөрөлдсөн бүс нутаг байсан явдалтай ч шууд холбогдоно.

2. Нийгэм улс төрийн хүчин зүйл:

Нэг талаар 1838 оноос Ховдын хуувийн сайдын дэргэд хэрэг шийтгэх сайдыг хавсруулан суулгасан нь цаашид засаг захиргааны аливаа асуудлыг шийдвэрлэхэд санал зөрөлдөх, элдэв зүйлийн будлиан гарах нөхцлийг бүрдүүлж байсан явдал нөлөөлсөн.

Дээрх шалтгаануудын талаар Хятадын нэгэн сурвалжид “....Ховд хот болбаас уулын хойд дор алслагдан байх тул уул нурууг давж засаг захиргааны хэргийг явуулахад дөхөмгүйн дээр хоёр сайд нь нэгэн хотноо сууж хэрэг шийтгэхүйд хэргийн эрх салаалан гарч элдэв зүйлийн будилаан үүдэх учир газрыг хуваан засч хуувийн сайдыг Ховд дор суулгаж хэрэг шийтгэх сайдыг Алтай дор суулгасан болбаас эрх хэмжээг илэрхийлж, үүрэг бүтээлийг тусгаарласан болой”⁶³ гэжээ.

Нөгөө талаар энэ арга хэмжээний цаад шалтгаан нь ХХ зууны эхэн үеийн монголын гадаад дотоод улс төрийн нөхцөл байдлаас шууд урган гарчээ. Тэр үед манж- хятадын эсрэг монголын ард түмний үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн шинэ шатанд гарч, үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэдний тэмцэл бүх үндэстнийг хамарч эрс шийдэмгий шинжийг олсон түүхэн эгзэгтэй энэ үед манж нарын зүгээс цагийн байдал хувьсахыг мэдэрч, монголыг бүрэн эрхшээлдээ авч үлдэж чадахгүй тохиолдолд зах хязгаар газар нутгийг нь хэсэгчилэн хувааж тусгаарлан, улмаар өөртөө нэгтгэх гэсэн далд бодлогын илрэл юм.

⁶² Мөнхөө, Д. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. Шинжианы “Үүрийн цолмон” уран зохиолын сэтгүүл №305. 2013.6, т.45

⁶³ Чэнь-цзун-цзу. Гадаад монголын ойрхи үеийн түүх. Бээжин. Шанхай 1922. Хятадаас орчуулсан нь УННС. гар бичмэл. /Бадрахын орчуулга/ .т.141

Мөн тэр үед Алтайн газар орныг сонирхох Оросын хаант улсын сонирхол нь идэвхжиж, улс төр эдийн засгийн нөлөө нь хүчтэй бэхэжсэнтэй холбоотойгоор Манж Чин гүрний засгаас энэ хязгаараас Оросуудыг түрэн гаргах нөхцлийг бүрдүүлэх, ер нь тэндэх оросын улс төр, эдийн засгийн байр суурийг сулруулж, өөрийн байр суурийг бэхжүүлэхийн тулд уг арга хэмжээг авахад хүрчээ.

3. Нийгэм-эдийн засгийн хүчин зүйл

Энэ хязгаарт хэрэй хасгийн айлууд нүүж орж ирэх, зарим нь Орос уруу болон Ховдын хязгаар руу нүүх, буцаж ирэх зэргээр тасралтгүй эмх замбараагүй шилжилт хөдөлгөөн үүсэх болсон явдал, урианхай болон хасгуудын хооронд нутаг бэлчээрийн зөрчил маргаан гарах болсон, Ховдоос алслагдсан хасгийн нүүдлийн байдалд хяналт тогтоох боломжгүй байсан зэрэг нь Алтайн газар орны байдлыг тогтворгүй байдалд оруулах болсон тул Ховдын хязгаарт нөлөөгөө сулруулахгүй байх, засаг захиргааг улам чангатган бататгахад чиглэгдсэн дээрх арга хэмжээг авахад хүргэжээ. Энэ тухай Шар сүмд оросын консулын алба хашиж байсан М.Н Кузминский Бээжин дэх оросын элчин сайдын газарт мэдэгдэхдээ –Алтайн хязгаарыг киргизүүдийг (казах Б.Н) ойрноос чангалан засаглах захиргааг байгуулах, эзэнт гүрний баруун хойд хилийг бэхжүүлэх зорилгоор байгуулсан^{64 64} гэсэн бий.

Нөгөө талаар энэ бүс нутаг дахь Оросын эдийн засгийн байр суурийг бууруулж, өөрийн байр суурийг бэхжүүлэх шаардлагаас бас үүдэн гарчээ.

Энэ бүхнээс үзэхэд Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тусгаарлах болсон явдалд байгаль газар зүй, улс төр, нийгэм эдийн засгийн хүчин зүйл нөлөөлөхийн дээр түүний цаад мөн чанар, шалтгаан нь тус хязгаарыг Или, Тарвагатайд түшиг тулгуур болгох, Шинжианд мужийн гадаад хамгаалалт болгох гэсэн Манж Чин гүрний улс төрийн алсыг харсан бодлоготой шууд холбоотой.

Энэ арга хэмжээ нь Чин улсын хувьд энэ хязгаар нутагт өөрийн эрх ашиг, ноёрхолыг хамгаалж улам бэхжүүлэх, гадны нөлөөг хязгаарлах, засаг захиргааг чангатган бататгахад чухал ач тустай байжээ.

Тийнхүү тэр үеэс Ховдын хязгаар дахь олон монгол хошуудын зарим нь Алтайд, зарим нь Ховдод хоёр хуваагдан захирагдах болж, Ховдын хязгаар нь дөрвөдийн зүүн гарын 12 хошуу, мөн баруун гарын 4 хошуу, захчины 2 хошуу, мянгад, өөлдийн тус бүр нэг хошуу бүгд 20 хошуутай үлдэж, Алтайн хязгаарт алтайн урианхайн 7 хошуу, шинэ торгуудын 2 хошуу, хошуудын 1 хошуу бүгд 10 хошуу хамрагдах болов.

⁶⁴ Моисеев.В.А Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции. Алтайский вестник. №2. Барнаул., 2002 .с. 44

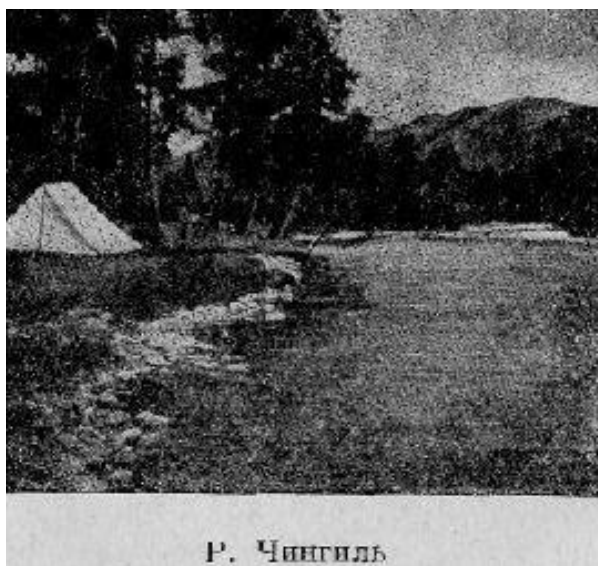
Гэвч энэ шийдвэрийг Алтайн хязгаарын хошууд эсэргүүцэн нь хэрэг дээрээ төдийлөн хэрэгжиж чадаагүй байна. Алтайн цаад этгээдэд нутагтай хошуудыг Шар сүмд харьяалуулан захируулсан хэдий ч Алтайн наад биеэр сууж байсан урианхайчуудын хувьд уг зарлигийг хүлээн дагасангүй, уг арга хэмжээг цаг үргэлж эсэргүүцээр хуучин хэвээр суусаар байв. Энэ байдал үргэлжилсээр 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалтай золгожээ.

Дээрээс үзэхүл Алтайн хязгаарт хэрэгжсэн манжийн шинэ засгийн бодлого нь хязгаар нутгийн хүн амыг хятадчилж уусгах, хаант Оросын нөлөөг бууруулах, баруун хойд хил хамгаалалтыг сайжруулах, засаг захиргааг чангатган бэхжүүлэх замаар хязгаар нутагт өөрийн байр суурийг бэхжүүлэх зорилготой байснаас гадна монгол газар нутгийг нь хэсэглэн хуваах улмаар тасдан авах зорилготой байсан нь Алтай хавийн газар нутгийг Ховдын хязгаараас салган тусгаарлаж, тусгай бие даасан засаг захиргааны шинэ нэгж болох “Алтайн хязгаар”-ыг байгуулсан бодлогоос илт байна.

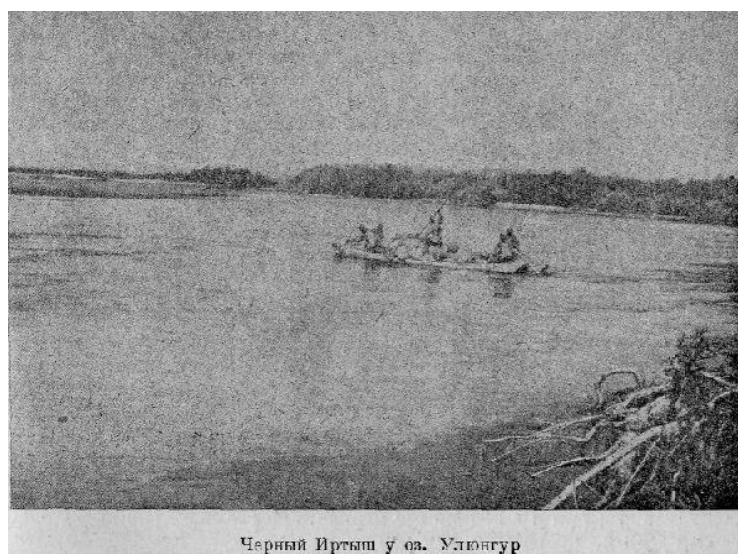
1.3. ХИЛ ХЯЗГААР, ХҮН АМ, ЗАСАГ ЗАХИРГААНЫ

ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ

Хил хязгаар.Ховд Алтайн хязгаарын хооронд хилийн нарийн зааг тогтоогоогүй бөгөөд ерөнхий хилийн зааг нь Алтайн Зэсийн даваанаас Ачит нуурын баруун талаар Ховд гол хүрч уруудан Цаст уул Мөнххайрхан уулын баруун талаар Булган голыг уруудаж, Хотон овоо, Цагаан түнгэ, Олон булгаар Үзүүр огчинд хүрч байжээ.⁶⁵⁶⁵ Алтайн хязгаарын газар нутагт нэг талаас хаант Орос улс, нөгөө талаас Ховдын болон Тарвагатайн (Чугучакийн) хязгаарын хоорондох газар нутаг хамрагдах болжээ. Энэ газар нутаг нь Хар Эрчис голын сав газар, хар Эрчис голын дээд эхнээс Алагбиг гол хүртэл, түүнчлэн Өрөнгө гол ба Үлүнгэр (Өлөнгөр) нуурын сав газрын нутаг дэвсгэр багтах болжээ.

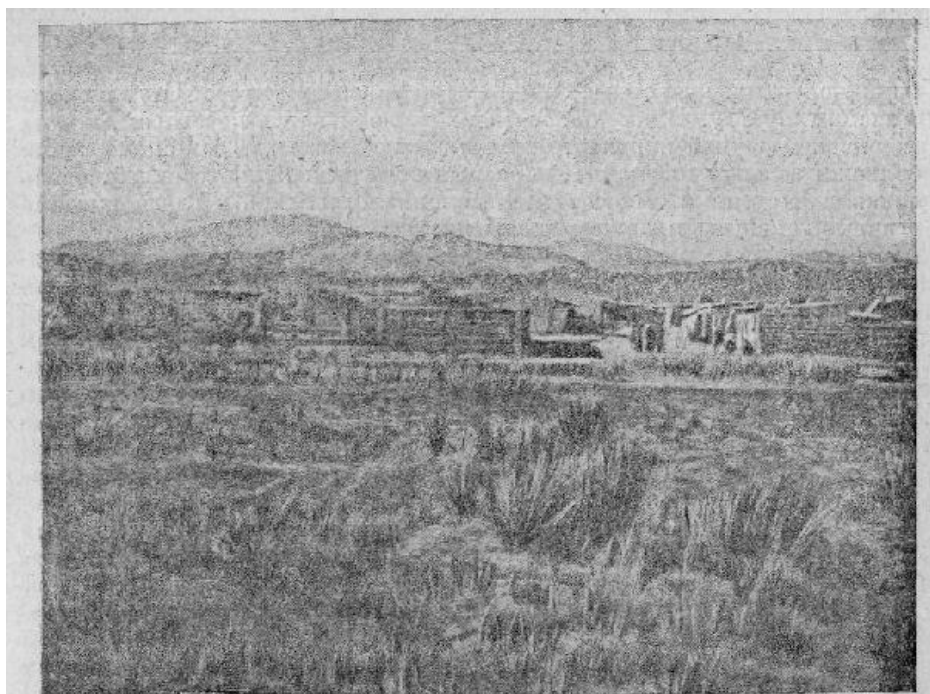

Зураг № 6 Чингэл гол (В.В.Обручевын авсан гэрэл зураг 1908 он)

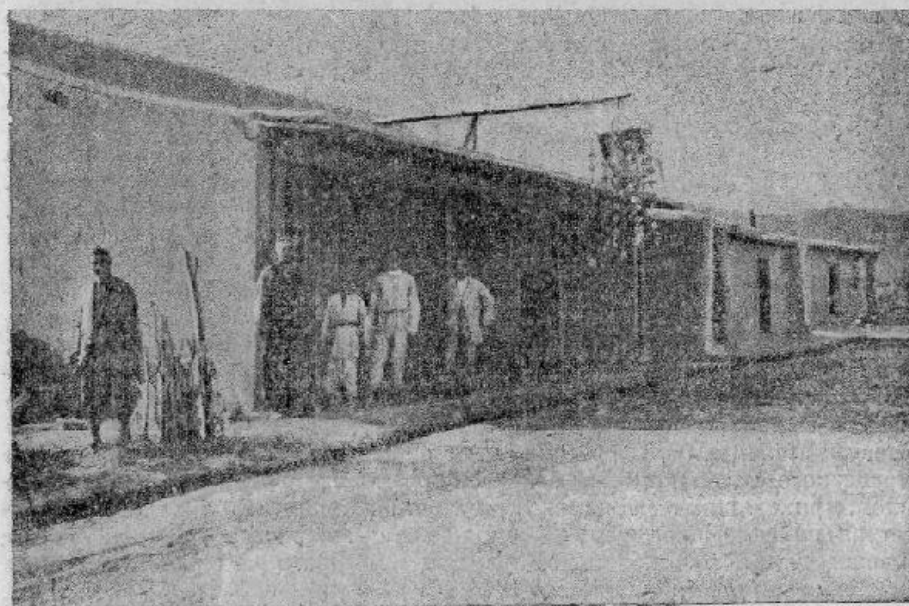

Зураг №7 Хар Эрчис гол (В.В.Обручевын авсан гэрэл зураг 1908 он)

⁶⁵ Цэдэн-Иш.Б. Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс.УБ 1997. т.30

Сара-сүмбө

Улицы в Сара-сүмбө

Зураг №8 Шар сүм, Зураг №4 Шар сүм дэх гудамж (В.В.Обручевын авсан гэрэл зураг 1908 он)

Ийнхүү өөр өөр угсаа гарал бүхий олон үндэстэн угсаатан, өргөн уудам газар нутаг бүхий Чин улсын баруун хойд хил орчмын хязгаар нутаг болох Алтайн хязгаарын газар нутагт Алтайн гол нуруунаас өмнө Шар сүм, Буурал тохой, Чингэл, Цагаан гол, Хар Эрчис, Үлүнгэр (Өлөнгөр) нуур зэрэг нутаг хамрагдах болов. Удалгүй Манж Чин гүрний улс төрийн газрын зураг дээр “Ченхуасы” гэсэн хятад нэр авсан “Шар сүм” төвтэй засаг захиргааны шинэ хязгаар бий болов.

Алтайн хязгаарын нутаг дэвсгэрийн хил нь Сийлхэмийн нуруу, Алтай таван Богд уул, түүнээс баруун хойш Хар цав, Цагаан хав голуудын уулзварын билчэрээр Алаг биг гол хоёрын хоорондох нуруугаар өмнө зүгийг чиглэн Хар Эрчис голд хүрээд мөн голыг өгсөн Харийн Хар уулаар Үлүнгэр нуурт хүрч тэндээс Өрөнгө голын зүүн эргийг дагаж, Улаанбоомын овоонд хүрээд тэндээс Гоожис уул, Уушиг уул, Байвгайн зоогоор Байтагийн өврөөр Үзүүр огчинд хүрээд улмаар Хотон овоо, Цагаан түнгэ, Булган голыг өгсөж, Мөнххайрхан уулын баруун талаар Цаст уул, Ховд голыг өгсөн Даян нуурын баруун талаар Алтайн зэсийн даваа хүрч байв⁶⁶.

Алтайн хязгаарыг шинээр байгуулснаас хойш Чин улсын болон монголын газрын зургуудад эл хязгаарын газар нутгийг дүрслэн харуулах болжээ. Тухайлбал: Оросын консул И.Я.Коростовецийн даалгавараар Оросын эрдэмтэн В.Л.Котвичийн үйлдсэн зурганд Алтайн хязгаарыг ийнхүү дүрсэлжээ.

⁶⁶ Цэдэн-Иш.Б Төрөлх нутгийн төө газрын төлөө УБ., 1976.т.29

Зураг 9 XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын газар нутаг (Коростовец, Котвич нарын үйлдсэн монгол орны газрын зураг)

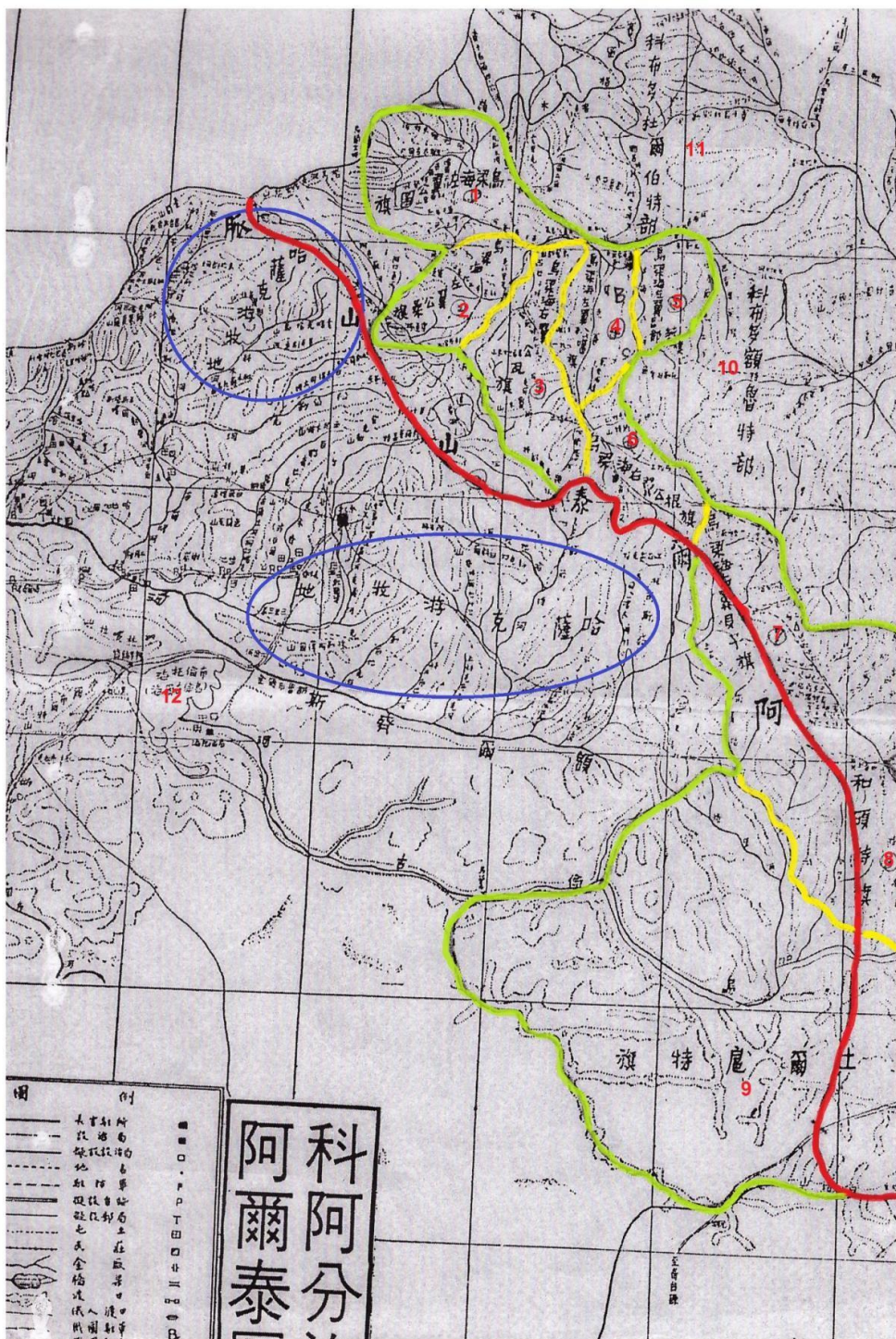

Зураг №10

“Ховд, Алтайг хуваасны дараах үеийн Алтайн хязгаарын зураг”

(Zhan.Шинжианы 70 жилийн шуурга.Тайбэй.,1980:248)

Энэхүү зургийг Алтайн захиргааны дүүргийн хэргийг ерөнхийлөн шийтгэх газрын хэлтсийн дарга Жоу Шюанжи үйлдсэн гэж зургийн баруун доод захад бичсэн байдаг.Энэхүү зурагт Ховд, Алтайн хязгаарын хилийг зааглан татсан байдаг. Дээрх албан тушаалын орон тоо нь 1915 онд бий болсон учраас үүнээс хойш үйлдсэн зураг болно хэмээн Японы судлаач Акира Кимамура зургийн он цагийн тогтоохыг оролджээ.

Зураг №11

1.Зүүнгарын гүн Төрбатын хошуу .2.Зүүнгарын гүн Сэндэнжавын хошуу. 3.Баруун гарын гүн Очиржавын хошуу. 4.Зүүнгарын гүн Галсанжавын хошуу. 5.Зүүнгарын мэйрэн зангийн хошуу

6.Баруунгарын гүн Гомбожавын хошуу. 7.Баруун гарын бэйсийн хошуу. 8.Хошууд хошуу 9.Шинэ торгуудын хошуу. 10.Ховдын өөлдийн хошуу. 11.Ховдын дөрвөд хошуу 12. Бүрэн тохой, Үлүнгэр нуур. цэнхэр өнгөөр- Казахын бэлчээр

Японы судлаач Акира Кимамура энэхүү хятад бичигтэй газрын зурагт нарийн шинжилгээ хийж, Алтайн хязгаарын бүрэлдхүүнд байсан Алтайн урианхайн 7 хошуу, торгууд, хошууд хошуу, Алтайн казахын газар нутгийг баримжаалан тодорхойлж, одоогийн

Монгол улсын баруун талын хилийн зурвастай харьцуулж үзэх боломж олгосон нь бидний судалгаанд чухал хэрэглэгдэхүүн болж байна.

Алтайн харуул. Манж нар Хаант Оростой хил нийлэх Алтайн хавийн нутаг орон, хил хязгаарыг сэргийлэн харгалзах зорилгоор анх 1727 оноос Монгол нутагт хойд хилийн харуулын үндсийг тавьжээ. Энэ тухай Илтгэл шастирт “Найралт төвийн 5-р он (1727) улаагчин хонин жил дотоод сайд Бэй Шехи лугаа хамт эфү Цэрэн нар Цөх голд одож, Оросын элч Сава лугаа хамт чулуу босгож, зурхай тогтоов.”⁶⁷ хэмээжээ. Харин Ховдын хязгаарт хилийн шугам тогтоон харуул цэрэг суулгасан нь арай хожуу манж нар баруун монголчуудыг бүрмөсөн эзлэн авсны дараахан үед холбогдоно. Манж нар монголчуудыг Оросоос хаалттай, тусгаар байлгахыг зорьж байсан тул Оросын хилийн дагуу нутгуудад тусгай харуул гарган хил хязгаарыг сэргийлэн суулгадаг болсон аж. Манжийн үед эхлээд Ховдын хязгаарт нийтдээ 23 суман харуул тавьсан бөгөөд тэдгээрийн Хонь майлахаас Өрөг (Үүрэг) нуур хүртэл 14 харуулыг Ховдын амбан, Ботгон хоолойгоос зүүн тийш Жинжлэг хүртэл 9 харуулыг Улиастай жанжин тус тус захирч байжээ. Хожим Төр гэрэлтийн 20-р он (1840) цагаан хулгана жил Хар Тарвагатайд шинээр нэг харуул нэмэн байгуулж суулгаснаар Алтайн 24 суман харуул гэгдэх болжээ. Алтайн суман харуул гэдэг нь Ховдын хязгаарын баруун болон баруун хойт хэсэг, Засагт хан аймгийн хойт хэсгээр Хонь майлахаас Жинжлэг хүртэл 24 тооны суман харуулыг хэлнэ. Халхын аймаг, хошуудаас сум, эрс 3 жилийн хугацаагаар дан биеэр очиж суман харуулын алба хаана. Дөрвөдүүд 1888 оноос Алтайн суман харуулын албыг хаах болжээ. Харуул бүр 30-50 цэрэгтэй. Харуулын нийт цэргийн тоо 850 байжээ.⁶⁸ Суман харуулыг эхэн үедээ манж хиа, хожим Халхын туслагч тайж нар захирч байв. Тэнгэрийн тэтгэсний 33(1768) онд Ховдын амбанаас гаргасан газрын хол ойр, хүн бүлийн хүрцийг бодолцон хэдэн харуулын дунд нэгэн тавт байгуулжээ.⁶⁹ Түүнээс хойш Хонь майлах, Ботгон хоолой, Чигэрстэй, Алаг овоо, Согог, Жинжлэг харуулын хиа нар 3-5 харуулыг харьяалан захирах үүрэгтэй болжээ. Алтайн 24 суман харуулын нэр, сууж байсан газруудыг нэрлэвэл: Хонь майлах, Хул азарга, Нарийн, Чингистэй, Үрэл /Өрлүү/, Чиндагайт, Үхэг, Идэр, Галуут нуур, Ойгар, Согог, Хаг нуур, Хатуу улиастай, Чигрестэй, Өрөг /Үүрэг/ нуур, Ботгоны хоолой, Бор ичээт /Боршоо/, Хандгайт, Чацаргана, Оргих булаг, Алаг-овоо, Самгалтай, Эрсүн, Жинжлэг харуул⁷⁰ зэрэг болно.

Ховдоос Алтайн нурууг давж Шар сүм хүрэх 3 чиглэлийн зам байдаг байв. Эдгээр

⁶⁷ Зарлигаар тогтоосон Гадаад Монгол, Хотон аймгийн ван гүнгүүдийн илтгэл шастир. 70-р дэвтэр т.4

⁶⁸ Ховдын засгийн хэргийн бүгд цэс. Гар бичмэл. МУҮА.1799

⁶⁹ Гонгор. Д. Ховдын хураангуй түүх. ТС. Томус-3, Fasc-X. УБ., 1964. т.59

⁷⁰ Ховдын засгийн хэргийн бүгд цэс. Гар бичмэл. МУҮА.1799

замуудаар орос, хятад, монголын худалдаачид жин тээж, худалдаа наймаа эрхэлдэг байжээ.

1.Өмнөд зам-Ховдоос, Ботгон гол, Нарийн даваа, Нарийн гол, Булган голын хөндийгөөр, Өрөнгө гол, Шар сүм хүрнэ. Энэ зам нийт 550 мод газар буюу 17 өртөө газар урт. Энэ замаар тэмээгээр явахад тохиромжтой бөгөөд энэ замаар жилийн дөрвөн улиралд хөдөлгөөн тасардаггүй байжээ.

2. Дунд зам- Ховдоос Буянт гол, Шивэртийн гол, Улаан даваагаар давж, Булган голын эх хүрч Булган голын дунд урсгалаар харуулын замтай холбогдоно. Энэ зам өвлийн цагт цас мөсөөр хучигддаг тул тэмээн жин явахад бэрх байдаг. Замын нийт урт 500 мод.

3.Гурав дахь зам-Ховдоос Толбо нуур, Даян нуур, Өрмөгтэйн даваа (Үрмогойтын даваа), Хэрин голын хөндийгөөр явж, Шар сүмд хүрнэ. Энэ зам нь дөт боловч, намар 9 дугаар сараас хавар 6 дугаар сар хүртэл даваанууд нь цас мөсөөр хучигдан явах боломжгүй болдог тул энэ замыг зөвхөн зун цагт ашигладаг байжээ.

Үүнээс гадна оросын худалдаачид, консулын албаны хүмүүс нилээд тойруу замаар Ховдоос Кош-Агач, Бийск, Ново-Николаевск, Омск, Зайсангаар дамжин Шар сүм хүрч байв. Энэ зам нь аюул багатай боловч урт замыг туулж, хугацаа их зардаг байжээ.

Засаг захиргааны зохион байгуулалт

Алтайн хязгаарын хүн амын тооны талаар тодорхой мэдээ алга байна. Оросын эрдэмтэн В.А.Моисеев оросын архивын баримтад тулгуурлан энэ хязгаарт казахын 12 мянган өрх бүхий 13 отог, 600 өрх бүхий урианхайн 7 хошуу, 200 гаруй өрх бүхий торгууд, хошуудын 3 хошуу хамрагдах болсон тухай тэмдэглэсэн бий. Ховд, Шар сүм суугаа Хаант оросын консул М.Н.Кузминскийн бичсэн 1911 оны Ховдын хязгаарын худалдааны тухай тайланд 1911 оны байдлаар “Алтайн урианхайн 7 хошуу, казахын 5 үкэрдайн отог нийт 50 мянга гаруй хүн амтай байсан”⁷¹ хэмээн мэдээлжээ. Оросын судлаач А.В.Бурдуков 1912 оны байдлаар Булган голын торгууд 5-6 мянга байсан гэжээ. Гэвч эдгээр мэдээнүүдийг цаашид бусад сурвалжийн мэдээнүүдтэй харьцуулан нягтлан үзүүштэй. Энэ хязгаар нутагт монгол гаралтай урианхай, түрэг гаралтай тува ураихай, шинэ торгууд, хошууд, казахуудаас гадна уйгур, дунгаан (Тэднийг монголчууд цагаан малгайтнууд, хятадууд хуухуй нар хэмээн бас нэрлэдэг.) зэрэг бусад угсаатнууд байсны дээр эхэн үедээ цөөн хятадууд байснаа хожим Шинэ засгийн бодлогын жилүүдэд тарианы болон цэргийн олон хятад цэргүүдийг нүүлгэн суулгаж суурьшуулснаар олширчээ. Ялангуяа 1850-1864 онд бүх хятадыг хамарсан Тайпины бослогыг дарсны дараа бослогод оролцсон хятад тариачдыг “шинэ газар эзэмших” нэрээр хятадын баруун хойд хязгаар Шинжиан, Ховдын хязгаарын Хар Эрчис, Бэлзэг, Алагбиг, Чингэл голын дээд цутгалан зэрэг газруудад олноор шилжүүлэн

⁷¹ Торговый отчет Императорского Российского консула в Кобдо и Шарсумэ Надворной советника Кузминского по Кобдоскому округу за 1911 года. Архив Алтайского края России.Ф-71, ед.хр.,(ХН)-3, оп-

суурьшуулж эхэлжээ. Ингэснээр энэ хавийн газар нутаг хятад тариачдын тариан талбай болон хувирч, нүүдэлчин монголчууд, казахуудын мал сүрэг нутаг усаар хавчигдахад бас нөлөөлжээ. Мөн оросууд Алтай хавийн газар нутагт өөрийн нөлөөгөө тогтоохыг эртнээс сонирхох болж, улмаар оросын харьяат иргэд, худалдаачид олноор орж ирж суурьших болов. XX зууны эхэн үед Алтайн хязгаарт 100 гаруй оросууд амьдарч байжээ.

Иймээс энэ үеэс Алтай хавийн нутаг дэвсгэрт өөр өөр угсаа гарал, соёл бүхий олон үндэстэн угсаатнууд оршин суух болсон байна.

Алтай хавийн газар нутаг нь Монгол орны алс баруун хязгаарт байрлах бөгөөд эртнээс монголын газар нутгийн салшгүй бүрэлдхүүн хэсэг байсаар иржээ. Энэ нутаг нь эрт цагаас нүүдэлчин монголчуудын идээшин дасаж, нутаглаж ирсэн өлгий нутаг бөгөөд мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэхэд нэн тохиромжтой ус элбэг, хадлан бэлчээр, хөрс үржил шим сайтай төдийгүй алт зэрэг байгалийн баялагаар арвин нутаг байв. “Алтайн баруун өмнө бэлээр Хэрин гол, Хар Эрчисийн эхний гол горхинд цөм алт их байдаг бол Алтайн наад талд алт их буй хэмээж үл болно” гэж Ж.Цэвээн тэмдэглэсэн байдаг.

Урианхай. Урианхай хэмээх нэр VII-VIII зууны үеэс анх сурвалж бичигт тэмдэглэгджээ. Урианхай нэрийн асуудлаар судлаачдын дотор олон янзын санал бий⁷². Урианхай нэрийн гарлын талаар А.Очир “Урианхан буюу урианхай хэмээх нэр нь угтаа нэг гаралтай. Монголын нууц товчоонд урианхан, Судрын чуулганд урианкат (урианхад) гэсэн хэлбэрээр тэмдэглэгджээ. Урианхан нь уриа|н|, хан гэсэн хоёр үгнээс бүтсэн бөгөөд эхний уриа нь уриа дуудлагын уриа, хан нь эзэн гэсэн утгатай үг бололтой. Эл хоёр үг нийлээд уриан эзэн, урианхан буюу онгодын эзэн гэснийг илтгэсэн байж мэднэ”⁷³ гэсэн

⁷² “Урианхайчууд Чингис хааны үед дайн тулалдаанд “Уриалан” тэргүүлж оролцдог байснаас “Урианхай” нэртэй болсон гэсэн санал бий. “Урианхай гэсэн нь нум сум урлан хийдгээр нь “Уран”, дайнд их гай гамшиг тарьснаар нь “гай” гэсэн хоёр үг нийлж аажимдаа “Урианхай” хэмээх нэр үүссэн гэнэ. “Урианхай гэдэг нь энэ хэсэг улсыг Уран гэдэг хаан захирч байснаас албат ардыг нь урианхан, урианхай гэж нэрлэх болсноос үүссэн гэнэ.

“Судлаач А.Очир Урианхай хэмээх угсаатны нэр нь УРИА (Н), ХАН гэсэн хоёр үг нийлж хэвшсэнээс үүссэн байж болох юм гэж үзжээ. Уг нэрийн эхний УРИА (Н) уриа дуудлагын уриа, сүүлийн ХАН нь эзэн гэсэн утгатай үг гэжээ.

Урианхай “Уранха, Урианхан” гэдэг нэр нь үгийн гарлын талаасаа бол модны ур, үр гэдгээс эх үндэстэй бий болсон үг болох, түүнээс улбаалан ур модон ой шугуйгаас үүсэл гаралтай, түүнийг шүтээн болгосон овгийнхоныг заасан утга бүхий нэрийдэл Ур-анха |н| хэмээх овог угсааны нэрийдэл болон тогтсон байж болох талтай гэжээ. Чингэж үзвэл түүх шаштир Уранха, Урианхан, Уранхас, Уранхад зэргээр тэмдэглэгдэж ирсэн уг нэрийн анхдагч утга нь өдгөөчилбөл “Урынхан” гэсэнтэй агаар нэгэн байсан гэжээ. Тэрчлэн нөгөө “хан “хай” гэдгийн хувьд харахан хан эзэн гэсэн утгыг шууд илэрхийлсэн үг бус, харин ерөнхийлөн хамаатуулах утга санааг илтгэсэн Монгол хэлний дагавар гэж үзэх нь зүйд нийцэх мэт хэмээн судлаач Ц.Гантулга өгүүлжээ. Залуу судлаач Н.Эрдэнэбаяр “урианхай буюу “уранха” хэмээх энэ үгийн үндэс язгуур нь ур байж болохыг үгүйсгэх аргагүй юм. “Монгол хэлний тайлбар толь”-д ур гэхийг модонд ургасан ур гэсэн бол эртний түрэг хэлэнд Uruга гэж өндөр модыг хэлдэг байна. Үүнд урыг нь модтой холбон үзэж, Ха нь харвах утгаар хосолбол МОД ХАРВАХ гэсэн утгатай үг байж болох юм. Учир нь алтайн урианхайн нэгэн аман домогт: ойн олон овог аймаг дотроос анх нум сум бүтээж бусад руу харвах зэвсэг болгон ашигласанд УРХА хэмээх нэрийг олсон гэдэг. Мөн Ойрадуудын дунд “Ур модон эхтэй, ууль шувуун эцэгтэй” гэсэн хэллэг түгсэн бол алтайн урианхайчуудын дунд “Татахад яс нэг, тавихад сум нэгтэй” гэсэн хэллэг өргөн таарна” гэжээ. Оросын Дорно дахиныг судлаач Н.В. Кюннер хятад сурвалжид Улянха хэмээх угсаатны нэр гардаг нь Урианхай аймгийн нэр мөн гэж үзсэн байна.

⁷³ Очир. А. Монголын Ойрадуудын товч түүх. УБ, 1993.т.71

санал дэвшүүлсэн байна. Урианхай нар ҮII-ҮIII зууны үед Хянганы нуруу хавьд, Хятан гүрний үед түүний нийслэл Линхуан фу хотоос баруун хойхно нутаглаж байсан гэж нангиад шастирт тэмдэглэсэн байна. МНТ-д өгүүлж байгаагаар Х зууны үед урианхайн зарим нь Бурхан халдун (Хэнтийн уул)-д нутаглаад байжээ. Мөн зууны дунд үеэс Бутанцар тэргүүтэй Монгол аймаг хүчирхэгжин Бурган халдун хавийн урианхай нарыг өөрийн мэдэлд оруулжээ. Тэр цагаас урианхад Алангоогийн сүүлчийн гурван хүүгийн удам залгамжлагчдын захирсан нирун (нуруун) Монголчуудтай ойр дотно холбоотой болж Бурган халдун хавиар нутагласаар XII зууны нүүрийг үзсэн бололтой гэж судлаачид үзэж байна.

Монголын нууц товчоо, Рашид-ад-дины зохиолоос үзвэл Монгол угсааны урианхайчууд XIII зууны үед их гүрний бүрэлдэхүүнд багтаж явжээ. Үүнээс Аригбөхийн эзэмшилд байсан урианхайчууд Байгаль нуурын баруун өмнө талаар нутаглаж байгаад XIII зууны эцэс XIV зууны эхээр баруун зүг нүүдэллэн Алтайн нуруу, Эрчис мөрөн, Эмээл гол, Ил Тарвагатай, Эрээн хавирга, Бор талын зэрэг газар очиж нутагласныг түүхэнд Алтайн урианхай гэж нэрлэх болсон юм. Тэд Ойрад монголын бүрэлдэхүүн хэсэг болжээ. Тэд Цоросын эрх баригсадад захирагдан Зүүн гарын хаант улсын баруун хойгуур нутаглаж явжээ. ХҮIII зууны дундуур Манж нар Зүүн гарын хаант улсыг байлдан эзлэх үед урианхай нарыг 1755 онд эрхшээлдээ оруулан авчээ. Зарим мэдээнээс үзвэл Манжид эзлэгдэх үед урианхай нар 1000 гаруй өрх, 4400 гаруй хүн ам байжээ. Гэхдээ энд Тува урианхай нарын хүн ам оролцсон байна. Манжийн эрх баригсад Монголжин урианхай нарыг 4 хошуу зохиож Тува урианхай нартай хамтатган 7 хошуу болгож Манж сайдын газарт захируулжээ. Ховдын Хэвэй амбан Пуй-И Тэнгэрийн тэтгэсэн хааны 27 он буюу 1762 онд Манжийн хааны зарлигаар Алтайн урианхайг 7 хошуу, 2 гарт хуваан захирах болсон байна. Алтайн урианхайн 7 хошууны баруун гарын 3 хошуу, зүүн гарын Зүүн амбаны буюу Сул амбаны хошуу нь монгол урианхай нар юм. Алтайн урианхайчуудын Чингэл, Булган, Дэлүүн голд нутаглан суугчид нь баруун гар буюу баруун амбанд, Хар Эрчис, Сагсай, Ховд голд нутаглан суугчид нь зүүн гар буюу зүүн амбанд захирагдаж байжээ. Алтайн урианхайн хошууд дотроо сум, арван болж хуваагддаг байжээ. Баруун гарын хошууд нь ах, мянгад, оорцог, цэрвээ сумдаас бүрдэнэ. Ард олны аман ярианд баруун амбан дотроо ах сум нь бусдыгаа тэргүүлэж ирсэн агаад хошууны ахас ихэс энэ сумнаас гардаг байжээ. Ах сумыг уг гарлын хувьд алтайн урианхайн нутагт хожуу нүүдэллэн ирсэн бусад монгол овогуудаас бүрэлдсэн гэдэг. Зүүн гарын урианхай (монгол) хошуу нь дотроо урианхай, ах, оорцог, түмт, сан, гонзгой гэсэн 6 суманд хуваагддаг байсан байна.

Алтайн урианхайн 7 хошууны нутаг бол язгуураас тусгайлан хувааж, зах хэлхээ байгуулсан зүйл үгүй боловч өмнөд зах нь бол Алтай уулын чанад этгээд Өрөнгө голын

Улаанбоомоос эхлэн Нарийн хар уул хүртэл Тарвагатайн харьяат хуучин торгууд лугаа хил нийлнэ. Баруун зах Мандутолгойн харуул Алагбиг голоос эхлэн Чингистэйн харуул Зэс даваа хүртэл Орос улс лугаа хил нийлнэ. Хойд зах нь Ховд голын баруун хөвөөнөөс эхлэн Шижигт гол, Дөрөө нуур хүртэл дөрвөд, өөлд лугаа хэлхээ нийлнэ. Зүүн зах нь Дуут нуур, Гурван сэнхэр тариачин захчин лугаа хил нийлнэ. Зүүн өмнөд зах нь Булган гол, Чингэл голын зэрэг газруудаар шинэ торгууд лугаа хэлхээ нийлнэ.⁷⁴

Алтайн хязгаарын казах, монголчууд нь нүүдлийн мал аж ахуй, газар тариалан эрхлэнэ.

Алтайн хязгаарын газар нутаг нь монголын баруун хязгаарын салшгүй нэгэн хэсэг бөгөөд ус гол элбэг, өвс ургамал нь сахлаг, хөрс нь үржил шим сайтай баян нутаг билээ. Газар тариаланг Эрчис, Хава, Бууржин, Үлүг голуудын үржил шимтэй хөндий, Бүрэнтохой зэрэг газруудаар эрхлэнэ. Тэд ан агнуурыг туслах аж ахуй болгон эрхлэнэ.

Тухайн үеийн алтайн урианхайнчуудын эрхлэх аж ахуйн тухай нэгэн сурвалжид “...Хойд Алтай, Чингэл, Өрөнгө, Хэрин⁷⁵, Эрчис, Хава, Ханас, Алагбиг, Бэлзэг голуудын зэрэг олон тариалан хадлан, ой мод, жимс тэжээл, үст, эвэрт ан гөрөөс зэрэг дэлхийн баялаг үлэмж газраа 200 илүү онд нутаглан суусан нь дэлхийн шим ан гөрөөс зэргийг гол болгож, амьдран идээшлийг олсон”⁷⁶ хэмээн тэмдэглэжээ.

Түүнчлэн Алтайн хязгаарын газар нутаг дээр алтны уурхай байх бөгөөд алт олборлож байжээ. Алтайн хязгаарын байгалийн баялагийн тухай Ж.Цэвээн “Уурхайн баялгийг бодвоос Алтайн баруун өмнө бэлээр, Хэрин гол, Хар Эрчис голын эхний олон горхинд цөм алт их хэмээх бөгөөд Алтайн наад талд алт их буй хэмээж үл болно... Сагсай голын эхээр алт байж болох ба Мөн гол, Улаанхус зэрэгцээ газраар зэс баймуй. Чулуун нүүрс энд тэнд буй мэт ажгуу” гэжээ. Оросууд энэ нутгийн алтны уурхайг ашиглахыг санаархаж байв.

Торгууд. Анх “Монголын нууц товчоо”-нд торгууд гэдэг нэр тэмдэглэгджээ. Торгууд нэрийн гарлын талаар судлаачдын дотор олон янзын үзэл бий⁷⁷. XII зууны эцэс XIII зууны эхэн үеийн Хэрэйдийн ханы харьяанд байсан турхагууд буюу торгууд цэргүүд нь 1206 онд Их Монгол улс байгуулагдахад голын түмэнд багтаж, Хэрээдийн ван Тоорилын угсааны ноёдын захиргаанд байсаар ирэв. XV зууны 20-иод онд Хэрээдийн ханы угсааны

⁷⁴ МУҮА Ф-265. Д-1,ХН-35,НБ-1

⁷⁵ Энэхүү голын нэрийг Оросууд Кран, Казахууд Кыран хэмээн түүх бичлэгтээ тэмдэглэж байжээ.

⁷⁶ МУҮА Ф-266, Д-1, ХН-1

⁷⁷ Торгууд хэмээх нь турхагууд нэрээс гаралтай. “Турхаг” нь тураг, том, биеэрхүү, чацархаг гэсэн утгатай монгол үг бөгөөд –ууд гэсэн олны санаа илтгэсэн нөхцөл ажээ. “Турхаг” гэсэн үг нь хэлний хөгжлийн явцад хураагдан “Тураг” болоод “Турхагууд” гэсэн үг сунжран “Торгууд” гэсэн нэр үүссэн хэмээн судлаач А.Очир үзжээ. Судлаач Н.Самбуудорж Торгууд гэдэг нь ихэс дээд, сайн бие хамгаалагч, цэргийн хүмүүсийн ерөнхий нэр гэжээ. Судлаач В.Гунгаадаш –Торгууд гэдэг нэр нь XIII-XIV зууны Монгол хаадын торгон цэрэг гэсэн нэрнээс гаралтай гэжээ.

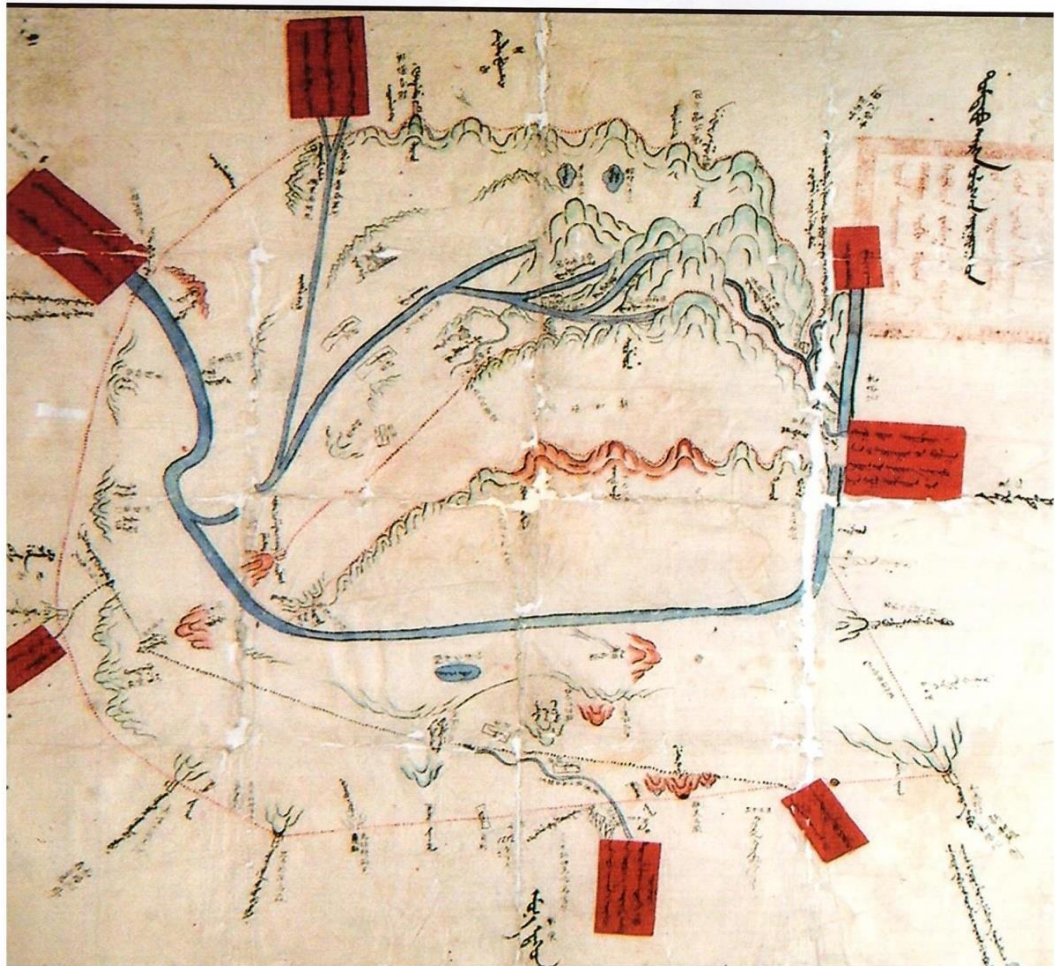
ноён Амгалан өөрийн харьяат торгууд цэргүүдээ дагуулан ойрадын Тогоон тайшийг түшиж очиж, дөрвөн ойрадын Цорос аймгийн харьяанд захирагдах болжээ. Харин XVI зуунаас торгуудын хүн ам, эдийн засгийн хүчин нь мэдэгдэхүйц өсч, том ноёд язгууртнууд нь бие даахыг эрмэлзэх болсноор торгууд нар дөрвөн ойрадын тэргүүлэх дөрвөн аймгийн нэг болон хувирчээ. XVII зууны тэргүүн хагасаас улс төрийн бутралын уршгаар торгууд ийш тийш сарнин бутарч эхэлжээ. 1607 онд торгуудын ноён Хо өрлөг Ховог Сайр, Эмэл хавь нутгаас баруун хойш нүүж, Оройн ганц модон хэмээх газарт нутаглаж байснаа Эрчис мөрөн хүрээд 1630 онд Эмба гол, Ижил мөрөн хүрч нутаглах болж, улмаар “Халимаг” хэмээн нэрлэгдэх болжээ.

Ижил мөрөн нүүлгүй үлдсэн торгуудын зарим хэсэг нь XVII зуунд Хөх нуурт нүүдэллэн одож нутаглан улмаар Манжийн захиргаанд орж захирагдан 4 хошуу болов.

XVIII зууны дундуур манжийн эрх баригчид Зүүнгарын хаант улсыг эзлэх үед Торгуудын тайж Шэйрэн тэргүүтэй ноёд 10000 орчим өрх албатаа дагуулан Алтай хавь нутгаасаа Ижил мөрөн рүү 1758 онд зугатан одож, урьд очсон торгууд нартай хамт нутаглажээ.

Манжийн эрх баригчид Зүүнгарын хаант улсыг эзэлж авсны дараа 1771 онд Ижил мөрөнд одож суусан торгуудын Шэйрэн, Уваши нарын ноёд албатаа аван Алтай нутагтаа буцаж ирэв. Тэднийг манж нар хошууны зохион байгуулалтад оруулан хэд хэдэн хошуу болгон нэгтгэн чуулганууд байгуулж захиргаандаа оруулжээ. Манж нар 1771 онд торгуудуудыг хуучин, шинэ хэмээн ялгаврлаж, хуучинд нь Хо өрлөгийн угсааны ноёдын албатыг “Үнэн сүсэгтийн чуулган” хэмээн нэрийдэж, дөрвөн засаг хувааж, 10 засаг хошуу байгуулжээ. Шинэ торгуудад сүүлд нүүдэллэж очоод дахин буцаж ирсэн Эзнээ тайжийн угсааны ноёдын албат ардыг оруулан “Чин сэтгэлтийн чуулган” хэмээн нэрлэж, 2 засаг хошуу байгуулан суулгажээ.

ТОРГУУДЫН ЗҮҮН ЭТГЭЭДИЙН ХОШУУНЫ ГАЗРЫН ЗУРАГ. 1916 он.

Зураг №12

Чингэхдээ Чин сэтгэлтийн буюу Булган голын 2 хошууг баруун, зүүн хэмээн 2 хувааж, баруун хошууг Шэйрэн ван, зүүн хошууг бэйс Шархүүхэн тус тус захирах болжээ. Торгуудууд нь Булган гол, Чингэл, Цагаан гол, Өрөнгө, Хавтаг, Байтаг Богд хүртэл нутаглах болжээ. Торгуудын засаг захиргааны засаглалыг гурвалжингаар авч үзвэл дээр нь хан, түүний дор хошууны ноён ван (чин ван, жүн ван), засаг ноён (султайж), мээрэн (хүрэн улаан жинстэй), түүний дараа занги (цагаан жинстэй), дэд дарга гүндэ, бошго (20 өрх хариуцна), дэвүү (8-10 өрх хариуцна), энгийн ард байх ажээ. Торгууд хошуу нь Вангийн чуулган тамгатай 5 сумтай байв. Үүнд: Вангийн, Авжийн, Багшийн, Бээлийн, Тайжийн гэсэн 5 сумтай байжээ. Вангийн чуулганы хил нь Одоогийн БНХАУ-ын нутаг болох Цэгээннуур, Түвшиннуур, Ногооннуур, хойд өмнөд Чингил голын бэлчир, Өрөнгө гол, түүний адаг, Цахиртолгой, Өндөрхар, Нармандах, мөн одоогийн Монгол улсын Ховд аймгийн Булган сумын нутаг болох Байтаг Богд, Үзүүр цагаан, Дамжиг, Шилүүстэйн бэл, Мэргэний өврөөр дамжин, Загийн улаан, Өвдөг, Чацарганы хар үзүүр, Цахир үзүүр, Булган голыг өгсөөд Хавтгай ус, Ихтөмөр, Туулайтын бэлчир, Цэгээннууртай залгасан өргөн уудам нутгийг эзэлж байв. Тэргүүн вангийн чуулганыг Шээрэндорж вангийн 5 дахь хүү Мишигдорж ван

захирч байжээ.

Хошууд. Хошууд нарыг Чингис хааны дүү Хавт Хасарын хойч үе/ хэмээн эрдэмтэн судлаачид хүлээн зөвшөөрсөн байдаг. Үүнээс үзэхэд хошууд нар нэгдсэн Монгол улсыг байгуулахад болон Дөрвөн ойрадын түүхийг бүтээхэд асар их хувь нэмэр оруулсан ард түмэн мөн болохыг үе үеийн судлаачид, түүхчид өөрсдийн бүтээлдээ тэмдэглэжээ. Хошууд нэрийн гарлын талаар гадаад дотоодын эрдэмтэд олон янзын саналыг дэвшүүлсээр байна⁷⁸.

1771 онд Торгууд нартай хамт Ижилээс буцаж ирсэн Хошууд нарыг Манжийн Тэнгэр тэтгэгч хаан хошуу сумын зохион байгуулалтанд оруулж Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулганд багтаан Шинжианы Жултас хавьд нутаг олгон суулгажээ. Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулган нь дан Хошуудаар бүрдсэн дундад замын дундад хошуу, дундад замын баруун хошуу, дундад замын зүүн хошуу хэмээх гурван хошуутай байв. Энэ гурван хошууны анхны ноён нь Хавт Хасарын угсааны Хан ноён Хонгорын гуравдугаар хүү Хөндлөн Убашийн үеийн Яримпил, Ноохай, Баярлах нар юм. Манжийн засгийн газар тэднийг 1771 онд дээрх хошууны ноёдоор өргөмжилж, 1775 онд засаг тамга олгож, 1783 оноос зарлигаар үе улираан хэргэм зэргийг нь залгамжлуулсан байна. Хошуудын Батсэтгэлтийн чуулган нь Ирид суусан Манж захирагчид захирагдаж байв. Энэ хугацаанд буюу 1775-1776 онд Торгуудын Хо Өрлөгийн угсааны Шархүүхэн бэйл харъяат албатаа дагуулан нүүж, Монгол Алтайн өвөр бэлийн үзэсгэлэнт хөндий болох Булган голын сав дагуу ирж нутаглажээ.

Шархүүхэн бэйл, Хошуудын ноён Мөнгөний хатан Цээнэ хоёр төрсөн ах дүүсбөгөөд Хо өрлөгийн угсааны Баатар Убашийн үр хойчис юм. Манжийн түрэмгийлэгчдийн дээрх харгислал Хошууд нарт нэгэн адил нөлөөлжээ. Хошуудын ноён Мөнгөн дайны талбарт нас

⁷⁸ 78Оросын Монголч эрдэмтэн П.Пиллис Хошууд гэдэг нэр бол газрын нэрнээс үүсэлтэй. Бас хошуудууд нэгэн удаа Узбекийн хааны цэрэгтэй байлдахдаа хамгийн тэргүүнд эрэлхэг зоригтой оролцсоноос ийм нэртэй болсон гэжээ. Францын Монголч эрдэмтэн Вешки “Хошууд гэдэг нэр чухамдаа /khosigun, khosun/ “Шувууны хоншоор” гэсэн утгатай юм. Бас нэг бүлэг “цэрэг анги” гэсэн утгатай. Энэ нь Хятад хэлний /хошигу/-тай их ойролцоо утгатай гэжээ. Английн эрдэмтэн Ховорс –Хошууд нар нь Дорнод монголын Цагаан хошуут гэдэг газар нутаглаж байжээ. Иймээс Хошууд хэмээх нэр нь “Хошуут” гэсэн үгнээс үүсчээ. Монгол улсын түүх судлаач А.Очир “Хош/Хос/” гэсэн үгэнд олны санаа илтгэдэг -уул буюу -ууд дагавар залгаж, Хошууд гэсэн нэр үүссэн бололтой гэжээ. БНХАУ-ын судлаач түүхч Б.Оюунбилэг “Хошууд товчоон” зохиолдоо –Хошууд хэмээх нэр нь “Хошагул” гэсэн үгнээс үүсэлтэй. Энэ нь арван өрх бүрээс хоёр хүн татаж бүрдүүлсэн. Хошагул гэдэг нь –Хос| гэсэн утгатай. Өрөгтөмөр анх Тогоон тайшийг түших үеэс түүний аймгийн олон нь Үжээдийн олон хошуунаас сайн муу албат нарыг татаж байж бүрдүүлсэн. Тэгэхлээр ингэж бүрдүүлсэн шинэ аймаг нь Хошууд гэсэн нэр авах нь аяндаа хэрэг билээ гэжээ. БНХАУ-ын түүхч Х. Бадай, Алтан-Оргил, Эрдэнэ нар–Чингис хаан төрийг бариад хаан өргөөг тэтгэсэн түүх| сурвалж бичигт “Хошууд гэдэг нь хошууны олон тооны хэлбэр болногэдэг санааг дэвшүүлжээ. БНХАУ-ын судлаач Ц.Сэцэнбаатар “Хошууд” гэдэг нэрийдэл нь “Хош” гэсэн үгнээс хувиран хошын олон тоогоор аймгийн нэр болон хувирсан гэжээ. БНХАУ-ын Шинжиан Уйгарын өөртөө засах орны Баянгол аймгийн судлаач Кү Күйв Хошуудын өвөг дээдэс Хорчины Хөлөн буйраас наран шингэх зүгийн Ойрадын Тогоон тайшийг түшихээр явахад зам хөнгөн ч холын аян бэрх бартаатай зам туулах бусад шалтаг шалтаанаас болж бүрэн төхөөрөг бүхий гэр сууцаа авч явахад хүндрэлтэй байсан тул зөвхөн хөнгөн авсаархан майхан жолмоор хошлон нүүж, Ойрадад хүрээд хош гэрээрээ буудалласан нь лавтай. Хош ачаатай нүүж ирсэн тэднийг бүрэн төхөөрөг бүхий том гэртээ Ойрадууд хош гэртээ онцлогоор нь Хошууд гэж хошын олон тоогоор нэр өгч дуудсаар байгаад аажимдаа аймгийн нэр болон хувирсан гэжээ.

барж гайгүй гэсэн эрчүүд нь Манжийн цэрэгт дайчлагдаж, ард талд үлдсэн албат нар нь дайны хөлөөс зугтаан бусад аймаг хошууны нүүдэл даган ийш тийшээ тарж бутран алга болж, үлдсэн цөөн тооны албатууд нь хэрхэх учраа олж ядан тэвдэж байв. Урсан өнгөрөх цаг мөч бүр тэдний амь насанд аюултай байсны улмаас тэдэнд түшиг тулгуур болж явсан Мөнгөн ноёны авга Талаг Убаш, Бунай захирагч нар зөвлөлдөн Цээнэ хатанд эр нөхрийнхэн хувцас хунар өмсгөж, зэр зэвсэгийг нь агсуулан эр хүнд хувиргаж, Мөнгөний хүү Буянхишигийг /Буянхишиг нь 10-11 настай байсан гэдэг/ дагуулан дайны талбарыг орхиж, 1790 оны нохой жил Булган голын хойт хэсэгт орших “Их шар булаг” хэмээх газарт ирж суурьшжээ. Тэд Булганд далуулаа ирсэн бөгөөд тэдний дотор шилдэг дайчин зоригтой эрчүүд, сайн зурхайч оточ нар багтаж ирсэн гэдэг.

Тэд нар энд ирж суурьшаад нэг их удсангүй Шархүүхэн бэйлд элч зарж харьяалалдаа багтаахыг санал болгоход худ ураг барилцан, зэрэгцэн орших “Хондого” болгож, гурван гол нутгийг өөрийн эзэмшилээс түр эзэмшүүлж байхаар шийдвэрлэсэн саналыг ирүүлжээ.

Ийнхүү Булган голд ирж суурьшсан Хошууд нар “Хондого” хэмээгдэн хэсэг хугацаанд явснаа Ховдын Манжийн амбанд бараалхан 1796 онд Хошуудын “засаг” хошуу болж, таван гол нутаг шинээр нэмэн авч, баруун зүүн дөчин гэсэн хоёр сумтай, захирагч занги нэг, Залан занги гурав, суман занги хоёртой, жил бүр Ховдын амбанд жасаалан очиж, албан татвар төлж цалин пүнлүү авдаг болсны хамт зах залгаа захчин, торгууд нарын дунд: Найман гол нутагтай, Нарийн малиа тамгатай, Эзэн Богдын угшилтай, Эрэлхэг Хошууд хэмээн алдаршжээ.

Энд нүүдэллэн ирж суурьшсан Хошууд нарыг хожим хятад сурвалжид бичгүүдэд “Шинэ хошууд” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг ажээ.

Ийнхүү ХҮП зууны эхний хагас болон ХҮШ зууны дундуур Ижил мөрөнд хэсэг хэсгээр очсон торгууд, хошууд нарын зарим хэсэг 1771 онд Шэйрэн, Уваши нарын ноёдоор тэргүүлүүлэн Алтай нутагтаа буцан иржээ. Манж нар тэднийг бүхэлд нь хошууны зохион байгуулалтанд оруулан хэд хэдэн хошууг нэгтгэсэн чуулганууд байгуулсанаас Чин сэтгэлтийн чуулган нь Ховдын хязгаарт хамрагдах болов. 1750-иад онд Тарвагатайгаас нүүдэллэн одоод дахин буцаж ирсэн Эзнээ тайшийн угсааны ноёдын албат нарыг оруулан Чин сэтгэлтийн чуулган хэмээн нэрлэж, Булган, Чингэл, Цагаан гол, Хавтаг, Өрөнгө, Тарвагатайгаар нутаглаж, Ховдын манж сайдын газар захируулжээ.

1792 онд торгууд бэйсийн харьяанд явсан хошууд нарт торгууд урианхайн завсарт Алтайн хамар даваанаас хойш нутаг олгон 1796 оноос тусгай хошуу болгон, ноёноор нь Буянхишигийг өргөмжилж, засаг тамга олгож, торгуудын Чин сэтгэлтийн чуулганд багтааж Ховдын манж сайдын газарт захируулав. Торгууд, хошууд нарыг албан татвар төлүүлэхийн зэрэгцээ цэрэг, өртөө, улаа, морины алба, түлш бэлтгэх алба гүйцэтгүүлж байв.

1771 онд Шинэ торгуудын Чин сэтгэлтийн чуулган байгуулж, 1773 онд чуулганы даргаар Шэйрэнг, чуулганы дэд даргаар Шархүүхнийг тавив.

Хошуудын хошууг Засаг ноён захирах ба Засаг ноён нь хошуудын доторхи феодалууд ард иргэдийг нийтээр захиран, засаг захиргаа, цэргийн хэргийг удирдах, албан татварыг хуваан гаргуулах, шүүн таслах, асуудлыг шийдвэрлэх үүрэгтэй байв. Тэд нар Ховд манж сайд болон чуулган дарга нарт шууд захирагдах ба хошууг захирах тамга хэрэглэнэ. Засаг ноён хошуугаа захиран баримтлах ажлыг тамгын газрын тусламжтайгаар явуулна. Хошуу тамгын газар бүхэн өөрийн гэсэн аппараттай байв.

Казах⁷⁹

Алтайн хязгаар нь абак-хэрэй⁸⁰ казахын нэгэн аймгаас бүрдэж байв. Тэдний өвөг дээс нь МЭӨ нэг мянган жилийн тэртээгээс одоогийн Дундад Ази, Казахстаны нутагт оршин суугаа Сак хэмээх хүчирхэг аймаг болно.

Эдгээр нь хошууны зохион байгуулалтгүй, харин манж нар эхэн үедээ тэдний өөрийн гэсэн өвөрмөц засаг захиргааны зохион байгуулалтыг хөндөлгүйгээр хадгалж, хэвээр нь засаглан захирч байв.

Алтайн хязгаарын захирагчийн харьяанд казахын 70-80 мянга орчим эрэгтэйчүүд, эмэгтэйчүүд бүхий 12 мянган өрхөөс бүрдсэн 13 отог багтаж байжээ.⁸¹ Казахын 13 отогт Жантекей, Жадик, Жастабан, Шубарайгыр, Шеруш, Ители, Итемген, Молхы, Меркит, Сарбас, Каракас, Консадам, Шимойын зэрэг отгууд багтаж байв. Алтайн казахуудын удирдлагын тогтолцоо нь үхэрдайн систем юм. 1860-аад оны үед Алтай дахь казахууд 1 гүн, 15 үхэрдад захирагдаж байв. Гүнг сонгохгүй бөгөөд уг язгуур гарлыг нь харгалзан манжийн засаг захиргаанаас томилж, хэргэм зэрэг олгоно. Гүн бол Манж Чин улсын орон нутаг дахь биет төлөөлөгч болж байв. Гүнгийн дор ойрын шадар туслагчид нь дөрвөн ноёд байв. Тэдгээрийн шууд удирдлаган дор үхэрда, овгийн олон аравтын дарга нар ажиллана. Үхэрданууд нь анх овгийн нөлөө бүхий хүмүүсийн хурлаар сонгогдож байсан боловч сүүл сүүлдээ баян чинээлэг хүмүүс овгийн байгууллын ардчиллыг зөрчиж, өв залгамжлан захирах болов. Казахын үхэрда нарын дундаас хамгийн алдар хүндтэй, баян чинээлэг нь Мамий, Оспан нар байв. Үхэрда нь Алтайн захирагчид шууд захирагдах ба манжийн төрийн өмнө казахын ард түмнийг төлөөлж, дотоодын зарим жижиг асуудлыг бие даан шийдвэрлэдэг нэг ёсны орон нутгийн удирдлагын хэлбэр байв.

⁷⁹ Казах, касах, хасаг хэмээх нэрээр 10-р дууны үеэс түүхэнд тэмдэглэгдэх болжээ.

⁸⁰ Хэрэй казахуудыг –ашамайлы хэрэй, –абак хэрэй хэмээн 2 бүлэгт хуваана. Ашамайлы хэрэйчүүд нь эрвээлж эмээл хэлбэртэй тамгатай бол абак хэрэйчүүд том тооно хэлбэрийн тамгатай. Абак гэдэг нь их, аугаа их гэсэн утгатай хэмээн түүхч Н.Аристов үзжээ. Гэтэл зарим нь Абак хэмээх хүний нэртэй холбож үздэг байна. Зарим нь ан амьтан урхихадын тулд тавьдаг хавх шиг нэгэн зэмсгийн нэр гэжээ.

⁸¹ Моисеев.В.А Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции. Алтайский вестник. №2. Барнаул., 2002 .с. 45

Энэ тогтолцооны тухай түүхч К.Зардыхан “Чин улсын төрөөс урьд нь казахуудын хан өргөмжилдөг ёсыг халж, казахуудыг захиргааны нэгжид хэсэглэн хувааж захирдаг дэг ёсонд шилжив. Үүнээс болж үхэрда, гүн, бэйл, бэйс, отгийн ахлагчдыг сонгох, албан татвар хураах зэрэг цаг үеийн ажлын үеэр отог, овгуудын хооронд үргэлжийн зарга залхаа гардаг боллоо. Энэхүү тогтолцоо нь үхэрда, гүн, мянгат, зуутын ноёд, аравтын ахлагчдаас бүрэлддэг байв. Эдгээр зэрэг тушаалд хэнийг дэвшүүлэх тухай казахын овгийн ахлагчид, нэр нөлөө бүхий хүмүүсийн хамтран ярилцаад дэвшүүлсэн саналыг хятадын орон нутгийн засаг захиргаа туйлаас нягталсны дараа сая Чин улсын дээд газар батламжлан илгээнэ. Үүнд хятадын засаг захиргаа хоёр зүйлийг онцгойлон анхаардаг байв. Дэвшүүлсэн хүний гарал угсаа, Чин улсад үнэнч эсэх зэрэг явдал байв. Эл шалгуурыг давна гэдэг тийм ч амаргүй даваа байсан бололтой. Зуун зууны турш хант улс байж дассан казахууд жижиглэн журамласан эл тогтолцоонд тийм ч амархан дасчихаагүй. Хятадын засаг захиргааны шинэ ёсонд дургүйцсэн, цол хэргэмийг нь чамласан, нутаг усаар хавчигдсан нэг нь Орос уруу эсвэл Ховдын хязгаар луу дүрвэн одсоор байлаа”⁸² хэмээжээ.

XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын казахуудын эдийн засгийн байдал ямар байсан талаар Оросын түүхч В.А.Моисеев оросын архивын мэдээнд тулгуурлан өгүүлсэн байдаг. Тухайлбал: 11940 өрх айл өмчиндөө 3560450 толгой бог мал, 340300 адуу, 113850 тэмээ, 125650 толгой үхэртэй байжээ.⁸³ Манж Чин улсын сүүлчийн жилүүдэд хязгаар нутгийн казах иргэд улсын санд 300 хонь, 400 морь, 20 мянган боодол өвс, 5000 тэмээ баглаа түлээ тушаах үүрэгтэй байв. Үүнээс гадна урианхай ба торгуудын нутгийн түрээсийн төлбөрт Шар сүмд 400 морь өгдөг байжээ.⁸⁴ 1908 оноос Алтайн хязгаарт өртөөний албыг бий болгож, энэ албыг казахууд Шар сүм ба Ховд, Шар сүм ба Гүчэнгийн хооронд болон бусад замын дагуу гүйцэтгэдэг болсон нь тэдний ахуй амьдралд ихээхэн дарамт учруулж байв.

Казахууд ихэвчлэн Хар Эрчис хавийн нутаг, Булантохой, Өрөнгө гол, Саурын нурууны хойд хэсгээр өвөлжиж, зунд Саурын болон Монгол Алтайн нуруунд зусдаг. Өвөлжөөнөөс зусланд гарахдаа дундажаар 200-250 мод газар нүүдэг байжээ.

Алтайн хязгаарын анхны захирагч Ши Хэн казахуудыг өөртөө татаж, казахуудад 2 ахлагч сонгон, цэргийн захиргаанд оруулж хэд хэдэн хүнийг цэргийн хэрэгт сургахаар цэргийн хуаран луу томилон явуулжээ. Казахын цэргийн дарга нарт 3- р зэрэг буюу биахакэ, 4-р зэрэг буюу чжалан, 5-р зэрэг буюу чжангай, 6-р зэрэг буюу хунду хэмээн цол өгч, казахын ард олныг удирдах захиргааны зардалд 10000 лан олгохоор шийдвэрлэжээ.

⁸² К.Зардыхан. Нулимстай жилүүдийн намтар УБ.,2003.т.27

⁸³ Моисеев.В.А. Дурдсан зохиол., с.45

⁸⁴ Мөн тэнд с.46

Цэргийн дарга нарт 6 лан, цэргүүдэд 3 лангийн хөлс тус тус олгов. Манжийн засгаас Ши Хэнд нүүдэллэн явсан казахуудыг хуучин нутагт нь буцаан ирүүлэх, тэдэнд өршөөл, ивээл үзүүлэх зэргээр бүхий л шаардлагатай арга хэмжээнүүд авахыг үүрэг болгожээ.

ДЭД БҮЛЭГ. ШИНЭ ТУЛГАР МОНГОЛ УЛСЫН ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР

(1912-1915 ОН)

2.1. АЛТАЙН ХЯЗГААРЫН ХОШУУД ШИНЭ ТУЛГАР

МОНГОЛ УЛСАД НЭГДСЭН НЬ

XX зууны эхэн үеэс манжийн ноёрхлыг эсэргүүцсэн Монголчуудын үндэсний ухамсар урьд өмнөх үеэс эрс сэргэж, бүх нийтийн шинжийг хамрах болсон ба тэдний тэмцэл шинэ шатанд гарчээ.

1911 оны 11 дүгээр сард ХХБХТЭШГ Богд Жибзундамба хутагтын лүндэнг Ар, Өвөр Монголын засаг ноёд, Барга, Алшаа, Хөх нуур, Или Тарвагтайн монголчуудад яаралтай дамжуулж, уг лүндэнд “Олон монгол овогтон бүгдээрээ нийлж, өөртөө улс болон тогтнож, шашнаа мандуулан бусдын эрх мэдэлд дарлагдах зовлон зүдгүүрийг үзэхгүй болох цаг болсон” гээд Жибзундамба хутагтыг Монгол улсын шашин төрийг хослон барих хоёр ёсны хаан ширээнд өргөмжлөх гэж байгааг нэгэн адил мэдэгдэж, тус тус нутгаас цэрэг татахыг тушаажээ. Энэхүү тэмцлийн эцэст Цагаагчин гахай жилийн өвлийн дунд сарын шинийн есөн буюу 1911 оны 12 дугаар сарын 29-ний баасан гаригт Жибзундамба (1870-1924) хутагтыг монголын хуучны уламжлалаар шашин төрийг хослон барьсан хаан болгон өргөмжилж, Шинэ тулгар Монгол улс байгуулсаныг албан ёсоор тунхаглан зарлав. Мөн өдөр Монгол улсын засгийн газрыг 5 яамтайгаар эмхлэн байгуулжээ.. Ингэснээр үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал ялж, 200 гаруй жил ноёрхсон манжийн захиргааг хөөн зайлуулж, монголчууд үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолоо олов. Энэ хувьсгал нь олон монгол угсаатны сэргэн мандалтын эхлэлийг тавьжээ.

Хэдийгээр Монголчууд 1911 онд тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхаглаж манж хятадаас тусгаарлан бие даасан улсаа байгуулсан боловч тус улсын нутаг дэвсгэрийн нэг салшгүй хэсэг болох Ховд, Алтайн хязгаар манжийн амбан сайд цэргийн мэдэлд хэвээр байв. Энэ үед Ховд, Алтайн хязгаарт ард олон нь улс төрийн эрх мэдэлгүйн зэрэгцээгээр манж-хятадын худалдаа, мөнгө хүүлэгчдийн эрхшээлд байлаа.

Улиастай, Хүрээ чөлөөлөгдөж, монгол төр мандан бадарсан тухай мэдээ чимээ Ховд, Алтайн хязгаараар цууриатан нутгийн ардууд эрх чөлөөний хөдөлгөөнд татагдан орох болов.

Ийм нөхцөлд Алтайн хязгаарын захирагч Ши хэн Манжийн эзэн хаанд өөрийгөө

хамгаалах төлөвлөгөөг танилцуулан 1912 оны 1 дүгээр сарын 18-нд батлуулж амжжээ⁸⁵. Энэ үйл явдалтай зэрэгцэн 1911 оны 10 дугаар сарын 10-нд Хятадад манжийн ноёрхлыг эсэргүүцсэн бослого гарч босогчид Учаны хотыг эзэлсэн нь Хятадын цагаагчин гахай жилийн хувьсгалын эхлэл байсан бөгөөд 1911 оны 10 дугаар сарын 11-нд Учаны хотод хятад, төвд, монгол, уйгур, хотон зэрэг таван угсаатнаас бүрэлдсэн Дундад Иргэн улс байгуулах шийдвэр гаргажээ. Учаны бослого нь улс орон даяар хувьсгалт үйл явц түргэн өрнөхийн дохио болж, хэдхэн өдрийн дотор Учаны ойролцоо хотуудад Чин улсын ноёрхлыг устгаж, хувьсгал улмаар бусад мужуудад дамжин тархав.

Түүний дараа өмнөд Хятадын олон муж Чин улсаас тусгаар тогтнохоо зарлаж байдал хүндэрсэн үед өмнөд мужуудын төлөөлөгчдийн бага хурал Нанжин хотноо болж, 12 дугаар сарын 29-нд Сун Ят Сенийг Бүгд Найрамдах Дундад Иргэн улсын (БНДИУ) түр ерөнхийлөгчөөр сонгосон ажээ. Бас ДИУ-ын түр засгийн газар ба улсын хурлыг албан ёсоор байгуулав. Шинэ ерөнхийлөгч 1912 оны 1 дүгээр сарын 2-нд гаргасан тунхагтаа “Улсын үндэс бол ард түмэн байдаг. Хан, манж, монгол, хотон, түвэдийн нутгийг нэгэн улс болгож, эл угсаатныг нэгтгэж, нэгэн хүн мэт болговол энэ нь үндэсний нэгдэл болно” гэжээ. Хувьсгалчдын шаардлага, Юань Шикайн идэвхтэй явуулгаар Чин улсын эзэн хаан балчир Пу И 1912 оны 2 дугаар сарын 12-нд хаан ширээнээсээ бууж, феодалын эзэн хаант төр эцэслэв. Энэ бол хятадын хувьсгалын гол ялалт байлаа.

Дундад Иргэн улсаас Монголын тусгаар тогтнолыг хүлээн зөвшөөрөхөөс татгалзаж, ДИУ-ын захиргаанд Монголыг нэгдэхийг элдэвээр ятгаж, Монголын засгийн газарт цахилгаан утас, бичиг захидал ирүүлэх болов.

Түүгээр ч барахгүй 1912 оны 5 дугаар сард Дундад Иргэн улсын шинэ ерөнхийлөгч Юань-Шикай засгийн газрынхаа хуралдаанд “Баруун Монгол” гэсэн засаг захиргааны шинэ нэгж байгуулах тухай хуулийн төслийг оруулан хэлэлцүүлжээ. Тэрхүү “Баруун Монгол” хэмээх засаг захиргааны шинэ нэгжид Ховд болон Алтайн хязгаар ороод зогсохгүй Урианхайн хязгаар, Алашаа, Хөх нуур, Эзнээ голын торгуудын нутаг дэвсгэрийг хамаруулжээ.⁸⁶ Гэвч Ховд, Алтайн хязгаар дахь хувьсгалт үйл явцын өрнөлт нь Бээжингийн энэ төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд саад учруулж байв.

Хятадын синьхайн хувьсгалын үр дүнд байгуулагдсан Дундад Иргэн улсаас Шинжиан мужид өөрийн бодлого үйл ажиллагаагаа хэрэгжүүлж эхэлжээ. Энэ бүс нутаг дахь овог аймгууд нь тархай бутархай, газар сайгүй үндэсний эрх чөлөөний хөдөлгөөн өрнөсөн, Орос, Британи зэрэг их гүрнүүдийн улс төр, эдийн засгийн нөлөөгөө тогтоох гэсэн өрсөлдөөний

⁸⁵ Лан Мэй хуа. Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлздэд УБ., 2011. т.95

⁸⁶ Белов. Е. А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.). М., 1999. с.65

талбар болсон байдалтай, дотоод гадаад нөхцөл байдал нь тайван бус, тогтворгүй байв.

Өгүүлэн буй энэ үед Шинжианы ерөнхий захирагчаар Ян Цэнсин⁸⁷ ажиллаж байсан бөгөөд тэрээр мужийн цэрэг, засаг захиргааны эрх мэдлийг дангаар өөрийн гарт төвлөрүүлэн хязгаар нутагт ДИУ-ын түрэмгий бодлогыг гардан хэрэгжүүлж байв.

1911 оны эцсээр Шинжианд Хятад дахь синьхайн хувьсгал, Монгол дахь үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын чимээ сонсогдож, түүний нөлөөгөөр 12 дугаар сарын 25-нд Илийн хувьсгалт хороо зэвсэгт бослого зохион байгуулж эхлэв. Или, Тарвагатай монголчууд Монгол улс тусгаар тогтнолоо

Зураг №13 Шинжианы захирагч Ян Цэнсин

тунхагласныг баяртай хүлээн авч, 16 монгол хошуу нь дагаар орж нэгдэхээ албан ёсоор илэрхийлжээ. Тэд үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалд идэвхтэй оролцож, зарим газарт зэвсэгт тэмцэл гарган манж хятадын захиргааг эсэргүүцэн босов.

Гэвч тэд аргагүйн эрхэнд хятад манж цэргийн хүчинд автагдан газар орноо орхин дүрвэн зайлж, зарим нь Халхад ирж суурьшжээ. Тухайлбал 1912 онд Илийн газрын цахарын Хөвөөт шар хошууны зүүн жигүүрийн дэд дарга Сумъяагийн удирдлагаар 116 өрхийн 512 хүн Орос улсын нутгаар дамжин Халхын зүг хөдөлж, замдаа элдэв зовлон зүдгүүр үзсээр Хиагтын орчмоор 1912 оны 7 дугаар сард 58 өрхийн 271 хүн нэвтрэн ирж, Орхон голын сав Тэшигт нутагт газар гаргуулан тэнд суурьшсан байна. Хятад цэргүүд нутагтаа үлдсэн Цахар ард олныг харгислан дарж, мал агуурсыг нь залилан аваад амь гэжээхэд маш хэцүү болгосон ажээ⁸⁸. Илийн хязгаарт болсон бослогын нөлөөгөөр Алтайн Шар сүмд манжийг эсэргүүцсэн цэргүүдийн дунд үймээн гарсан боловч тэднийг манж нар цэргийн хүчээр нухчин дарав. Шинжианы захирагч Ян Цэнсин Алтайн хязгаарын монголчуудыг үндэсний эрх чөлөөний тэмцлийн эсрэг дунган цэргүүдийг тавьж, монгол, казахуудын хоорондын зөрчлийг ашиглан, юуны түрүүнд хязгаар нутгийн хэрэй казахуудыг өөрийн талд татах бодлого барих болжээ.

“Баруун Монгол” хэмээх засаг захиргааны нэгжийг байгуулах шийдвэрээ яаралтай хэрэгжүүлэхийн тулд Бээжингийн засгийн газраас мөн оны 6-р сард Шинжиан, Или, Алтай, Ховд дахь манж-хятадын цэргийн хуаранд нэмэлт цэргийн хүчин илгээх

⁸⁷ Ян Цэнсин Шинжианы захирагчаар 1912-1928 оны хооронд ажиллаж байв.

⁸⁸ Монгол ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл. УБ.,1982.т.276

шийдвэр гаргажээ⁸⁹

1912 оны 5 дугаар сард Бээжингээс Алтайд байсан хятад түшмэл Иен-ниенийг Ховдын хэбэй амбанаар томилжээ⁹⁰. Харин Иен-ниен Ховдод хүрэлцэн ирэхээс өмнө монголчууд Ховдыг чөлөөлжээ.Тэрээр Ховд уруу явахаас өмнө Алтайд цэрэг хуримтуулан, Бээжингийн засгийн газарт хандан Ганьсу ба Шинжианаас нэмэлт цэрэг илгээхийг хүсчээ. Ингэснээр эндээс монгол нутгийн гүн рүү цөмрөх аюул учруулж болзошгүй хийгээд цэргийн хүчээр түрэмгийлэх нь илэрхий болов.

Үүний завсар Алтайн хязгаарын захирагчийн албан тушаалд шинээр томилогдсон Палт вангаас Бээжингийн даалгавар, Шинжианы захирагчийн тушаалаар баруун монголын тэр дундаа Алтайн хязгаарын ноёд хийгээд ард олон Ар монголтой хамтрахыг хориглох, өөрийн талыг барьсан ноёдод шагнал, хэргэм зэрэг амлан, ятгах явуулга хийж, хэрэв Халхтай нэгдэх аваас цэрэг зэвсгийн хүчээр залхаан цээрлүүлнэ гэж заналхийлсэн захидлыг илгээж байв.

Алтайн хязгаарын захирагч Палт вангаас Алтайн урианхайн болон торгуудын олон хошуудад монголчуудын төрийг дагаваас болохгүй хэмээх зэрэг учрыг ухуулан зарлах бичиг илгээжээ.⁹¹

Түүнчлэн Палт вангаас 1912 оны 6 дугаар сарын 26-нд Дөрвөд далай хан Галсаннамжилд тод бичгээр бичсэн нууц захидал ирүүлжээ. Далай хан уг захидлын хуулбарыг өөрийн аймгийн бүх засаг ноёдод тараасан байна. Захидалд “...Миний эрхэм ах Далай хан, таны ачаар Ховд түүнээс хойш амар тайван болжээ.Таны Хятадын талд үнэнч байдаг болон зөв шударга үйл хэргийн тухай би Бээжинд мэдэгдсэн.Одоо Ховдод амар тайван байдлыг бий болгохыг танаас хүсч байна.Бүх засаг ноёдоо халхтай нийлүүлэхгүй байх, хятадын талд үнэнчээр үлдэхийг ятган итгүүлэхийг хичээгтүн.Бидний дөрвөн ойрадууд Халхтай ороолдох хэрэггүй...Яагаад бид агуу их хятад гүрэнтэй хэрүүл маргаан хий дэмий өдөөх болов?Бас тэгээд Халх дахин хятадын бүрэлдэхүүнд эргэж орно.Таны болон бусад засаг ноёдын үнэнч байдлын тухай би дахин Бээжин дэх шинэ засгийн газартаа айлтгасан.Засгийн газраас та бүгдэд шагнал, зэрэг хэргэм хүртээх болно.Хэрвээ чин ван /Улаангомын/, бусад засаг ноёд, халхын талыг баримтлагчид миний үгийг тоомсорлохгүй бол тэдний эсрэг Үрүмчи, Алтай (Шар сүм)-гаас хятад цэрэг илгээх ба нэгэнт вангийн /чин ван/ эсрэг цэрэг явуулсан.....Цэргүүдийг Ховд уруу явуулахад аль

⁸⁹ Лузянин.С.Г.Россия-Монголия-Китай в первой половине XX века.Политические взаимоотношения в 1911-1946 гг.Москва.,2003.с.62

⁹⁰ Лан Мэй хуа. Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл УБ.,2011.т.96

⁹¹ МУҮА.ФА-2, Д-1, ХН-102, НБ-1

эрт бэлэн боллоо. Харин түүнийг би түр зогсоолоо. Түүний оронд Санж ламын хамт энэ захиаг илгээв.”⁹² гэж сүрдүүлж байжээ.

Мөн 1911 оны 8 дугаар сарын 25-нд Палт вангаас Дөрвөдийн баруун гарын чин ван Содномжамцойд Богдын төрд дагаар орохыг хориглосон дөрвөдийн баруун гар “Мэдтүгэй” хэмээх бичгийг явуулжээ. Энэхүү бичигт “...Тэрсэлэнгүйг (Халхын талыг баримтлагчдыг ийн нэрлэжээ. Б.Н) дагах нь тэр мэт түгшүүртэй явдал буй. Таны өөр өөрийн санацгааж хойч өдөр гэмшлийг олбоос болох үгүй. Үүнийг ялган салгаж мэдтүгэй хэмээн тушаан явуулав... Эрхэм чин ван Содномжамцойд мэдтүгэй хэмээн явуулж уламжлан харьяат их бага дарга нарт тушаалгаж нэгэн адил журамлан дагуултугай”⁹³ хэмээн айлган сүрдүүлж тушааж байв.

Палт вангаас казахын Сукирбай ноёнд захиа бэлэг сэлтийн хамт илгээн өөртөө татахыг оролдож байв. 1911 онд тэрээр Сукирбайд 32 буу өгч, Сукирбай хариуд нь 200 морьт цэрэг, 50 агт морь, бусад тусламж үзүүлэхээ амлажээ. Энэ явдлыг казахын дэвшилтэт үзэлтэй монголын талыг барьсан ноёд болох Хлан, Бодаубай нар эсэргүүцэж, урьдын адил хятадууд болон Палт ванд агт мориор алба төлөхөөс татгалзаж байжээ.⁹⁴

Энэ байдлын улмаас тэр үед шинэ тутам Монголын засгийн газартай хэрхэн харилцах, Ховдын хязгаарын цаашдын хувь заяа ямар байх талаар тус хязгаарын чуулган дарга, хошуу ноёдын дотор өөрсдийн цаашдын хувь заяаны талаар янз бүрийн байр суурь, үзэл баримтлалтай хүмүүс гарч иржээ. Ийнхүү тус хязгаарт байдал нилээд ээдрээтэй, засаг ноёдын санал хуваагдмал байв.

Казахын Шеруши омгийн ноён Сукирбай Палт ваны ятгалганд автан түүний холбоотон болжээ. Тэрээр 1912 оны 6 дугаар сарын 22-нд Палт ванд бичсэн захидалдаа “Монголыг удирдагч, эрхэмсэг ноён Палт ванд хасгийн ноён Сукирбайгаас захиа уламжлах болсон учир нь: Манай Хлан гэдэг тэрслүү үзэлтнээс –манж хятадыг Монголчууд яллаа. Манж хятадад алба татвар төлөхөө зогсоо. Халх, дөрвөдөд очиж нийлцгээе! гэсэн цуурхал тарааж явна... Харанхуй бүдүүлэг хасгууд юмны учрыг ойлголгүй, хутган үймүүлэгчдийн үгийг дагах боллоо. Бодаубай ч миний үгэнд оролгүй Хланыг дагаж, алба нийлүүлэхээс зайлсхийж, татвар авахаар очсон хүмүүсийг “орчуулагч Жан-ши-пиныг дагуулж ир” хэмээн гар хоосон буцаан явуулжээ. Хлан, Бодаубай нар хятадуудад алба нийлүүлсэн ард иргэдэд “дараа нь сайнаа үзэхгүй” хэмээн зар тарааж явна. Ийм уяа нь алдарсан хүмүүсийг өөрийнхөө өргөөнд дуудаж, арга хэмжээ авч, зөв замд нь оруулж өгөхийг таниас мэхийн ёсолж хүсч байна. Ийм хүмүүсийг тухайн үед нь номхоруулж

⁹² Чуец.А.(А.В.Бурдуков) Хобдоский округ. Сибирская жизнь. IX.5.1912. №198

⁹³ МУҮА. ФА-128, Д-1, ХН-13

⁹⁴ Зардыхан.К. Жылафан жылдар шежіресі.(Нулимстай жилідийн түүх. казах хэл дээр) Алматы., 1995 жыл. т. 65

байхгүй бол тэрслүү үзэлтнүүд олшрох магадлалтай”⁹⁵ хэмээн сэрэмжлүүлжээ.

Зураг №14 Ховдын хязгаарын улс төрийн зүтгэлтнүүд Түмэндэлгэржав, Наваанцэрэн, Жалханз хутагт Дамдинбазар, Жа лам Дамбийжанцан, Далай хан Галсаннамжтл
Хязгаарын гадаад дотоод байдал онц түгшүүртэй болсон учир Монгол улсын засгийн газраас Ховд хотыг чөлөөлөх, баруун хязгаарыг төвшитгөж, Ар Монголын нутгийг манж, хятадын дарлалаас бүрмөсөн чөлөөлөхөд анхаарлаа нэн тэргүүнд хандуулах болов. Энэ дагуу 1912 оны 3 дугаар сард Улиастайд сууж, Улиастай, Ховдын хэргийг төвшитгөн шийтгэгч анхын сайдаар бэйс Гончигдамбыг, тун удалгүй 6-р сард Баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдаар зоригт бэйс Наваанцэрэнг, түүнтэй хавсран хэрэг шийтгүүлэхээр Баруун хязгаарыг илбэн тохинуулах сайдаар Жалханз хутагт Дамдинбазарыг, зөвлөн туслах сайдаар харчин гүн Хайсанг, баруун хязгаарыг батлан тохинуулах цэргийг захирах сайдаар гүн Дамдинсүрэн, Магсаржав нарыг тус тус томилон явуулсан нь түүхэн эгзэгтэй үед хязгаарын хэрэг явдлыг олон жанжингууд хамтран шийдэлцэхэд чухал ач тустай байв. Тэр үед баруун хязгаарын сайдууд 1912 оны 6 дугаар сарын сүүлчээр Улаангомд Дөрвөдийн нэгдсэн чуулган буюу Ховдын хязгаарын онц их хурлыг хуралдуулж, дөрвөдийн хоёр гарын олон хошуудын шинэ төрд дагаар орох хүсэлтийг нь үндэслэн Халхад нэгтгэх тухай түүхэн шийдвэрийг эцэслэн гаргасан явдал нь хязгаар нутгийн байдалд олон нааштай өөрчлөлтүүд гарах нөхцлийг бүрдүүлжээ. Энэ хурлын дараа хязгаарын олон хошууд Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэх үйл явц, нэн удаашралтай явагдаж байсан орон нутгийн цэрэг татлага улам түргэсэв.

Энэ завсар ялангуяа Алтайн хязгаарын хошуу ноёдоос Монгол улсын засгийн газарт хандан язгуураас мах цус барилдаж нэгэн дор цуг хамт аж төрсөөр ирсэн Алтайн хязгаарын ард олныг аврал өршөөлдөө багтаан өмгөөлөн хамгаалж, харь хятадын дарангуйлалаас нутаг орон хүн ардыг чөлөөлөн нэгтгэж, бүрэн бүтэн болгож, асран туслахыг хүсэх болжээ.

⁹⁵МУУА. Ф-1, Д-2, ХН-107, х-32-49

Манлайбаатар Дамдинсүрэн

Зураг № 15 Хатанбаатар Магсаржав Зураг № 16

1912 оны 6 дугаар сарын 13-нд Алтайн урианхайн зүүн гарын мэйрин занги Цагаанбилэгийн хошууны ардууд Монгол улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн хүсэн батлах бичгээ баруун хязгаарын илбэн тохинуулах сайдын газарт өргөн барив.⁹⁶

Мөн оны 6 дугаар сарын 28-нд Алтайн урианхайн захирагч баруун гарын бүгдийн дарга Балдандоржийн харьяат хошуу, хавсран захирсан дарга Гомбожав, Ядамжав нарын хошуудын хамт Монгол улсад дагаар орох бичгээ өргөн барьжээ. Энэхүү бичигт “Зарлигаар зарсан баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөж хавсран шийтгэх зарлигаар шагнасан түгээмэл сайтай номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв.

Хүсэн батлаж мэдүүлэхүй нь манай халх монголчуудыг манж хятад сайд түшмэдүүд дээдийг мэхэлж, доордыг даралхийлэн гасаралан зовоосон бөгөөд манж хятад нар өөрсдөөн төр самууруулсан учир манай халх монголчууд бүгдээр зөвлөлдөн тусгай улс төр тулгар байгуулан тогтоохоор нэгэнт тогтож Очирдарь богд Жавзандамба гэгээнийг хаан өргөмжлөн олон монголчуудаа амаруулан шашин номоо бататгахуйг үүний урьд Жалханз хутагтаас ухуулан зарлан ирсэн бичгийг хүлээн авч наминчлан залбирч зөвлөлдөн гүйцэтгэхүйн завсар баруун хойд хязгаарын их монголын Эрдэнэ бишрэлт засаг лам Дамбийжанцан морилон ирж элдэв учрыг сэнхэрүүлэн ухуулж ачлан умдагсан мунхагийн харанхуй гэнэт сэргэж бүгдийн дарга Балдандорж миний харьяат хошуу ба хавсран захирсан дарга Гомбожав, Ядамжав нарын гурван хошууны шар хар олон даяар амар жаргахуйг хичээнгүйлэн хүсч Очирдарь богд хааны тулгар төр дор баярлан дагаар орж

⁹⁶ МУҮА. Ф А-141, Д-1, ХН-5,НБ-6

шашин номыг улмаар бататгаж нийтээр цэнгэлдэн баярлаж богд эзний хүнд хишгийг сургууль соёл хүртээхүйг гүнээ хүсч батлаж бичгийг гаргаж олдобаас сайд Зоригт бэйс, Номун хан Жалханз хутагт тань батлан мэдүүлээд толилон үзэж уламжлан айлтгаж бид бүгдийг авран гүйцэтгэн асран тэтгэмжлэх ажаамуу. Үүний тул батлах бичиг өргөв. Олноо өргөгдсөний 2-р он 6 сарын 28”⁹⁷ гэжээ.

Мөн Алтайн урианхайн зүүн гарын нэгэн зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Төрбат, хоёр зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Сэндэнжав нар 1912 оны 7 дугаар сард Жалханз хутагтад хүсэн батлах бичгээ барив. Алтайн урианхайн зүүн гарын нэгэн зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Төрбатын бичигт “Зарлигаар зарсан баруун хязгаарын сэргийлэн батлах сайд, цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөн хавсран шийтгэх Зарлигаар шагнасан түгээмэл сайтай номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв. Хүсэн батлах бичгийг гаргаж өргөхийн учир:Өнгөрсөн жил өвлийн сард бидний монгол овогтон бүгдээр нийлж хэтэрхий итгэж тахисан Очирдарь Богд Жибзундамба хутагтын гэгээнийг хаан өргөмжилж тулгар төр байгуулж тусгаар улс болсныг манай урианхайн зүүн гарыг захирах сул амбан Эрхшунугаас уламжлан хураан ухуулсныг сонсож өчүүхэн бүгдийн дарга Төрбат би нэгэн хошуу, 2 сумны хар шар олон түшмэд ард нар үнэхээрийн маш дуртай мөргөх Богд эзэн хааны тулгар төрд үнэн зүрхэнээр дагаар орохоор тогтоосон учрыг батлан гаргаж, иймийн тул үүнийг олдбаас сайд Зоригт бэйс, Номун хан Жалханз хутагт танаа өргөн мэдүүлж гуйх нь гэгээнээр толилж өчүүхэн бид нарыг авран өршөөж зузаан хишгийг хүртээхийг мөргөн гуймой. Хойч өдөр энэхэн тэрхэн хэмээх газар огт үгүй. Чин үнэн учрыг батлан гаргаж үүний тул өргөв. Олноо өргөгдсөний 2-р он долоон сар”⁹⁸ гэжээ. Харин Алтайн урианхайн зүүн гарын хоёр зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Сэндэнжавын бичигт “Зарлигаар зарсан баруун хязгаарын сэргийлэн батлах сайд, цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөн хавсран шийтгэх Зарлигаар шагнасан түгээмэл сайтай номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв. Хүсэн батлах бичгийг гаргаж өргөхийн учир:Өнгөрсөн жил өвлийн сард бидний монгол овогтон бүгдээр нийлж хэтэрхий итгэж тахисан Очирдарь Богд Жибзундамба хутагтын гэгээнийг хаан өргөмжилж тулгар төр байгуулж тусгаар улс болсныг манай урианхайн зүүн гарыг захирах сул амбан Эрхшунугаас уламжлан хураан ухуулсныг сонсож өчүүхэн бүгдийн дарга Сэндэнжав би нэгэн хошууны олон түшмэд ард нар үнэхээрийн маш дуртай мөргөх Богд эзэн хааны тулгар төрд үнэн зүрхэнээр дагаар орохоор тогтсон учрыг батлан гаргаж, иймийн тул үүнийг олдбаас сайд Зоригт бэйс, Номун хан Жалханз хутагт танаа өргөн мэдүүлж гуйх нь гэгээнээр толилж

⁹⁷ МУҮА. Ф А-141, Д-1, ХН-5,НБ-8

⁹⁸ МУҮА. Ф А-55, Д-1, ХН-3,НБ-1

өчүүхэн бид нарыг авран өршөөж зузаан хишгийг хүртээхийг мөргөн гуймой. Хойч өдөр энэхэн тэрхэн хэмээх газар огт үгүй. Чин үнэн учрыг батлан гаргаж үүний тул өргөв. Олноо өргөгдсний 2-р он долоон сарын 6”⁹⁹ гэжээ.

1912 оны 6 сарын 29-нд хошуудын засаг тэргүүн зэрэг тайж Дамдинцэдэн хошууны ардын хамт Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орохоо илэрхийлжээ. Хошуудын засаг тэргүүн зэрэг тайж Дамдинцэдэнгийн бичигт “Зарлигаар зарсан баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэгч яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөн хавсран шийтгэх Зарлигаар шагнасан түгээмэл сайтай Номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв. Батлан мэдүүлэх учир Мөнөөхөн манж хятадын сайд түшмэлүүд зүйл зүйлээр дарлан зовоосон учир Монгол овогтон бүгдээр нийлж Очирдарь богд Жавзандамбыг хаан өргөмжилж тулгар төр байгуулсан явдлыг Жалханз хутагт номун хан Эрдэнэ бишрэлт засаг лам Дамбийжанцан нараас сая сэнхэрүүлэн ухуулсан дор өчүүхэн засаг би тэргүүлж манай нэгэн хошуу бүгдээр маш сүсэглэн баярлан дуртайяа Богд эзэн гэгээний тулгар төр дор дагаар орох учрыг гаргаж олдбаас сайд Зоригт бэйс, номун хан Жалханз хутагт танаа өргөн мэдүүлээд гуйхуй нь уламжлан айлтгаж өршөөн шийтгүүлэх ажаамуу. Үүний тул батлан өргөв. Олноо өргөгдсөний 2-р он, 6 сарын 29”¹⁰⁰ гэжээ.

Тухайн үедээ Алтайн шаньд захирагдаж байсан Шинэ торгуудын баруун гарыг захирах, чин сэтгэлт шинэ торгуудын аймгийн чуулган дарга чин вангийн зэрэг, засаг төрийн билигт жүн ван Мишигдонров, дэд чуулган дарга Учиралт бэйс Магсаржав, жич хавсаргасан тайж Өлзий нарын зэрэг нэр бүхий их бага түшмэдээс “...Бидний торгууд 3 хошуу, 5 сумын хамт хан, харц, хар шар бүгдээр зөвлөлдөж шашин эрдэнийг хүндэтгэж язгуур овгийг эрхэмлэж дуртайяа Очирдара Богд эзэн гэгээн таны соёлыг дагаж сүслэн дагасугай”¹⁰¹ хэмээн учрыг гаргаж уламжлан айлтгаж, хишиг хүртүүлэхийг гуйж, өөр өөрийн засгийн тамга дарсан хүсэн батлах бичгийг 1912 оны 7 сарын 16-нд тусгай элчээр хүргэн мэдүүлжээ.

Мөн торгуудын 3 хошууны нэгэн сум захирах дэд зэрэг туслагч тайж Ламжав, сумын захирагч дөтгөөр зэрэг тайж Намдаг нар 1912 оны намрын эхэн сарын 20-нд дагаар орохоо илэрхийлсэн батлан өргөх бичгээ Жалханз хутагтад өргөн барив¹⁰². Энэхүү бичигт –Зарлигаар зарсан баруун хязгаарын сэргийлэн батлах сайд, цэргийн хэргийг бүгд захиран шийтгэх яамны дэд сайд Зоригт бэйс, зөвлөн хавсран шийтгэх Зарлигаар шагнасан түгээмэл сайтай номун хан Жалханз хутагт танаа өргөв. Батлан мэдүүлэхийн учир:

⁹⁹ МУҮА Ф№А-55 Т-№1 ХН №3 НБ-2

¹⁰⁰ МУҮА. Ф А-141, Д-1, ХН-5,НБ-7

¹⁰¹ МУҮА. ФА-128, Д-1, ХН-14,НБ-2

¹⁰² МУҮА.ФА-55, Д-1, ХН-3,НБ-4

Мөнөөхөн манж хятадын сайд түшмэд зүйл зүйлээр самуун дэгдээсэн учир бидний монгол овогтон бүгдээр нийлж язгуурын итгэн тахисан Очирдарь багш Богд Жибзундамба хутагтын гэгээнийг хаан өргөмжилж тулгар төр байгуулж бүрэн бүтэн болсон явдлыг Үнэн Эрдэнэ бишрэлт засаг лам Дамбийжанцанаас сурган ухуулсны дээр бас номун хан Жалханз хутагт таниас нэгэн адил соён сургасаны тул Мишигдонров, Ламжав, Намдаг бидний хошуу, сум бүгдээр баярлан сүслэж дуртайяа Богд эзэн гэгээний тулгар төрд дагаж орохоор тогтсон учрыг гаргаж олдбаас сайд Зоригт бэйс, Номун хан Жалханз хутагт танаа өргөн мэдүүлж гуйх нь уламжлан айлтгаж хэтэрхий зузаан хишиг хүртүүлж өршөөн шийдүүлэх ажааму. Хойч өдөр энэхэн тэрхэн хэмээх учир огт үгүй явдлыг хамтаар гаргасугай. Үүнийг басхүү Зарлигаар шагнасан Үнэн эрдэнэ бишрэлт засаг лам Дамбийжанцан танаа нэгэн адил өргөн мэдүүлье. Үүний тул өргөв. Олноо өргөгдсний 2-р он намрын эхэн сарын 20. гэжээ.

Түүнчлэн XIX зууны 70-аад оны эцэс үеэс уван цуван Монголд ирэх болсон казахуудаас 1912 оны 7 дугаар сарын 14-нд Хлан, Жүнисбай, Жүртбай, Кыдырбай, Тохтаубай, Түнкибай, Кьюбай, Айдарыш, Бодаубай, Айбагыр, Айбыга нар тэргүүтэй 400 өрх ард Богд хааны шинэ төрд дагаар орохыг хүссэн хүсэн батлах бичиг барьжээ. Тэдний хүсэлтийг хожим Ховд хотыг чөлөөлсний дараа 1912 оны 11 дүгээр сард засгийн газар ёсоор болгож, Алтайд нутаг олгон суулгаж ахлагч нарт зэрэг хэргэм шагнан хөхүүлж, тэдэнд зах хязгаарыг сэргийлэн суух үүрэг өгчээ.

Ийнхүү Ховдыг чөлөөлөхөөс өмнө 1912 оны 6-7 дугаар сарын хооронд дөрвөдийн 16 хошуу, захчины 2 хошуу, мянгад, өөлд тус бүр нэг хошууны хамт алтайн урианхайн 7 хошуу, торгуудын 3 хошуу, хошууд хошуу, мөн казахууд удаа дараалан Монгол улсад нэгдэн орох “Хүсэн батлах бичиг”-ээ барьжээ.

Ховдыг чөлөөлөх бэлтгэл бүрэн хангасны эцэст гүн Магсаржав, Дамдинсүрэн, жалханз хутагт Дамдинбазар, Дамбийжанцан зэрэг жанжин, сайдуудын удирдлаган дор халх, барга, цахар, урианхай, дөрвөд, торгууд зэрэг олон ястны 5000 орчим цэрэг хамтын нэгдэн тулалдсаар 8 дугаар сарын 21-нд Ховд хотыг бүрэн чөлөөлж, энд үүрлэж байсан манж, хятад сайд, түшмэл, албан хаагчид болон цэргийг Монгол улсын нутгаас хөөн зайлуулжээ. Ингэснээр Ховдын хязгаар Манж Чин улсын ноёрхлоос чөлөөлөгджээ.

Ховд хотыг улмаар Ховдын хязгаарыг манж хятадын ноёрхлоос чөлөөлсөн явдал нь монголын ард түмний түүхэнд том ялалт болжээ. Ингэснээр Ар монголын нутгийг манж хятадын дарлалаас чөлөөлөх үндэсний хувьсгалын ээлжит чухал зорилт амжилттай биелж, монголын тусгаар тогтнол улам батжин бэхжив. Үүний зэрэгцээ энэ ялалт нь бусад монголчуудад зоригжуулагч жишээ болж, монгол туургатан нэгдэж, үндэсний төр улсаа

байгуулах чин сэтгэлийн хүсэл зоригийг улам бадраав¹⁰³

Навааннамжил “Автономит үеийн Гадаад Монголын түүх” бүтээлдээ “Ховд хотыг чөлөөлөх үйл явцыг монгол хятадын хоорондох дайн байлдааны эхлэлт байсан” хэмээн үзээд энэ ялалт нь “харьяат жанжингууд ба олон бат журамт цэргийн цусаар гагнагдсан сүрхий хүчит байлдааны онцгой гавьяат ялалт мөн болно” хэмээн ач холбогдлыг нь үнэлж тэмдэглэжээ.

Ховд хотыг чөлөөлөхөд халх, барга, цахар, урианхай, дөрвөд, баяд, торгууд, захчин, мянгад, казах зэрэг олон угсаатан ястны төлөөлөгчид эв эеэ нэгтгэн нийтийн хүчээр босч амь насаа үл хайрлан харийн түрэмгийлэгчдийн эсрэг тэмцснээс гадна энэ үйл хэрэгт Магсаржав, Дамдинсүрэн, Наваанцэрэн, Дамдинбазар, Дамбийжанцан нарын зэрэг жанжин сайд нарын хичээл зүтгэл, удирдан зохион байгуулах үйл ажиллагаа чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Энэ ялалт нь Гадаад монголоос Ховдын хязгаарыг таслан авах гэсэн Дундад Иргэн улсын санаархалд хүнд цохилт болжээ¹⁰⁴

Ховд хотыг чөлөөлсний дараа алтайн урианхайн хошуудын Монгол улсад нэгдэн орох “Хүсэн батлах бичиг”-ийг 1912 оны 8 дугаар сарын 21-нд Дотоод яамнаас айлтгасанд мөн оны 9 дугаар сарын 19-нд Богд хаан “шашин үндсээн бодож, сүслэн дагаар ирсэн сайшаалтай тул шагнах хишгийг тусгай хуудаснаа өөр өөрийн нэрийн дор цохов” хэмээн улаан бийрээр бичиж, мутрын тэмдэг даржээ.¹⁰⁵

Монголын засгийн газар Алтайн хязгаарын монголчуудын хүсэн батлах бичгийг хүлээн авч, хариу бичигтээ “Богд эзний тулгар төрийг дагаар орсугай хэмээсэн нь үнэхээрийн журмыг зузаатгасан сайшаалтай бодлого” хэмээн сайшааж, нэр бүхий ван, бэйс, засаг, бүгдийн дарга нарт хишиг хүртээж, хэргэм зэрэг шагнажээ.

Хүснэгт № 6

№	Хэргэм зэрэг шагнагдсан хошууны ноёдын нэр	Манж ч ин улсын ноёрхлын за саг ноён (бүгдийн дарга) болсон хугацаа	Монголын засгийн газраас шагнагдсан хэргэм зэрэг, цол	Шагнагдсан он сар өдөр
---	--	---	---	------------------------

¹⁰³ Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.100

¹⁰⁴ Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.101

¹⁰⁵ МУУА.ФА-173, Д-1, ХН-90,НБ-1

1	Алтайн урианхайн зүүнгарын бүгдийн дарга, гутгаар зэрэг жинс Төрбат	Бадаргуулт төрийн 33-р онд Алтай шан уулын сайдын газраас бүгдийн дарга тавьжээ.	Үе улиран Засаг, Улсад туслагч гүнгийн зэрэг, -Эетэй цол, тамга	1912 оны 9 дугаар сарын 29
2	Алтайн урианхайн зүүнгарын бүгдийн дарга, дэд зэрэг жинс Сэндэнжав	Бадаргуулт төрийн 25-р онд Ховдын хувийн сайдын газраас айлтгаж бүгдийн дарга тавьжээ.	Үе улиран Засаг, Улсад туслагч гүнгийн зэрэг, -Зоригт цол, тамга	1912 оны 9 дугаар сарын 29
3	Алтайн урианхайн баруун гарын бүгдийн дарга, тэргүүн зэрэг жинс Очиржав	Бадаргуулт төрийн 19-р онд Ховдын хувийн сайдын газраас уг хошууны бүгдийн даргаар тохоон тавьжээ.	Улсад туслагч гүнгийн зэрэг, -Ёст цол, Хошуу захирах тамга	1912 оны 12 дугаар сарын 2
4	Алтайн урианхайн баруун гарын бүгдийн дарга, тэргүүн зэрэг жинс Гомбожав		Улсад туслагч гүнгийн хэргэм, -Саруул цол	1912 оны 12 дугаар сарын 2
5	Алтайн урианхайн зүүн гарыг захирах сул сайд гүн Эрхшуну	Сул сайдаар талбижээ.	Засаг улсад туслагч гүн, -Итгэмжит цол, зүүнгарыг захирах сайдаар талбив. Баруун хойд хязгаар зах нутгийг сэргийлэн батлах бодлогыг эрхлэх болов.	1912 оны 10 дугаар сарын 12
6	Алтайн урианхайн баруун гарыг захирах сул сайд, гүн Балдандорж	Бүгдийн дарга, улсад туслагч гүнгийн зэрэг	Улсад туслагч түшээ гүннийн зэрэг, Дархан цол, Баруун гарыг захирах сул сайд талбив.	

7	Алтайн урианхайн зүүн гарын мэйрин занги Цагаанбилэг	Бадаргуулт төрийн 24 онд Ховдын хуувийн сайдын газраас тэргүүн зэрэг жинс мэйрэнгийн занги тавьж, харьяат хошууг захируулжээ.	Тэргүүн зэрэг жинс, Засаг, улсад туслагч гүн хэргэм, -Зүтгэлт цол, тогосын отго	1912 онд Ховд хотыг чөлөөлө х хэрэгт биеэр хүчин зүтгэсэн тул тус тус шагнаж ээ.
	Бүгийн дарга Буянбадраах		Улсад туслагч гүнгийн зэрэг,	
8	Шинэ торгуудын баруун гарыг захирах, Чин сэтгэлтийн чуулганы дарга, чин вангийн зэрэг, засаг		Вангийн хэргэм шагнагдав.	
9	Чуулганы дэд дарга, Засаг хошууны Учиралт бэйс Магсаржав		Засаг, бэйсийн хэргэм	
10	Засаг гүн Дамдинцэрэн	Тэргүүн зэрэг тайж	Үе улирсан засаг, улсад туслагч түшээ Гүн	
11	Казахын ноён Залан Кьюбай Залан Журтбай Залан Жүнисбай Залан Бодубай Занги Айбагар Гүн Хлан Зайсан Ыдырыш Зайсан Түнкибай Настай баян Кашубай Тохтаубай Кыдырбай		Дэд зэргийн зайсан Дэд зэргийн зайсан Улсад туслагч гүнгийн зэрэг Гутгаар зэрэг зайсан Гутгаар зэрэг зайсан, гутгаар зэрэг тогосын отго Тэргүүн зэрэг зайсан Дөтгөөр зэрэг зайсан Дөтгөөр зэрэг зайсан Дөтгөөр зэрэг зайсан Дөтгөөр зэрэг зайсан Дөтгөөр зэрэг зайсан	1912 оны 11 дүгээр сарын 17-нд Богд хааны зарлигаар тус тус хүртээжээ .

Хэдийгээр Алтай н хязгаарын захирагч Палт ван элдэв ухуулах бичгийг монгол хошуудад тараасан боловч тэдгээр зар бичгийн үгийг тоож дагах хүн гарсангүйгээр барахгүй Алтайн хязгаарын ард олон төрийн нэр хүнд бүхий зүтгэлтнүүдийн уриалгыг хүлээн авч, зөвлөлдөн ярилцаж, монголын тулгар төр сэргэн мандах чөлөө учрал тохиож буйг гүнээ ухамсарлан дайсан этгээдийн элдэв ов мэх, сүрдүүлэгт үл автан монголын төрд дагаж захирагдахаа илэрхийлэн удаа дараалан хүсэн батлах бичгээ Зарлигаар зарсан баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдын газарт өргөн барих болов.Тус сайдын газраас Зоригт бэйл Наваанцэрэн, Жалханз хутагт Дамдинбазар нар тэдний хүсэлтийг хүлээн авч, Монгол улсын засгийн газарт уламжлан шийдвэрлүүлэх болжээ.Мөн зарим хошууд өөрсдийн төлөөлөгчдийг хүсэн батлах бичгийн хамт Хүрээнд явуулж, Монгол улсын шинэ тулгар

засгийн газарт өргөн мэдүүлж байв.

Хязгаарын олон хошуудыг Монгол улсад нэгдэн ороход Ховдын хязгаарын зүтгэлтнүүдээс Жалханз хутагт Дамдинбазар, лам Дамбийжанцан нар илүү чухал үүрэг гүйцэтгэжээ. Энэ тухай сурвалж бичигт “тэд олон хошуудаар морилон очиж, элдэв учрыг сэнхэрүүлэн ухуулснаар...мунхагийн харанхуй гэнэт сэргэж олон бүгдээр дагаар орцгоов”¹⁰⁶ гэжээ.

Дилав хутагт дуртгалдаа Сайд Жалханз хутагт, Дамбийжанцан нарын гүйцэтгэсэн үүргийн тухай “Сайд Жалханз хутагт бээр мордож,...дөрвөд баядын хошуудын нутгууд ба хийдүүдийг дайрч Ховдын зүг одоход замд нь тохиолдсон ба хавийн хошууд цөм хутагтын сайн эрдмийг урьдаас мэдэж итгэмжлэн шүтсэн тул гэгээнийг угтан ёслол залаад зочлон хүндэлж, Богд хаанд дуртай дагаж орох баталгааг гаргаж, засаг ноёд биеэр буюу ихээхэн түшмэлд цэрэг авахуулан дагалдуулж явуулжээ.”¹⁰⁷ Хутагтын бие хүрээгүй аймаг хошуудад элч бичиг илгээж, ухуулан зарласанд Тагнын урианхайн хошууд ба Ховдын харьяат хошууд цөм дуртай дагаж орохыг батлан түшмэл цэргийг томилон илгээв”¹⁰⁸ гэснээс гадна “Дамбийжанцан хэдэн хошуудад өөрийн хүнийг явуулж, “Эдүгээ монгол цэрэг удахгүй ирж Ховдыг авна.Та эртхэн ирж уулзан, цэрэг ба унаа хүнс зүйлийг тусалваас сайн болмой! хэмээн хэлүүлснээр тэдгээр хошуудын ноёд түшмэд нар түүний үгээр бэлдэж, сайд цэрэг буудалласан даруй цугларан ирж дагаар орсноор Дамбийжанцан гавъяатай болов”¹⁰⁹ гэжээ.

Мөн Жалханз хутагт Дамдинбазараас Ховдын хязгаарт ирэнгүүт дөрвөд хоёр гарыг Монгол улсад нэгдэн оруулахаар урьсанд тэд дуртайяа нэгдэх болсон тухай архивын нэгэн бичигт “...Жалханз хутагтаас бидний дөрвөдүүд өчүүхэн шавь нарыг халх монголын нэгэн адил болбаас болмой гэх зэргээр сийрүүлэн ухуулж, захиа бичиг шагнан ирснийг удаа дараа хүлээн аваад сүсэглэн биширч дэвхцэн баярлалдаж доорд үнэхээр гүйцэтгэж адил санааг илэрхийлэн зүтгэхийг үнэхээрийн хүсэн залбирч дуртайяа дагаар оров...”¹¹⁰ гэжээ.

Түүнчлэн баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдын хувьд Зоригт бэйс Наваанцэрэн нь бусад сайдуудтайгаа хамтран хязгаарын хошуудыг Монгол улсад дагуулах хэрэгт багагүй хувь нэмэр оруулсныг ч үгүйсгэх аргагүй юм.Тэрээр бусад сайдын хамт нэгдэхийг хүссэн хошуудын хүсэн батлах бичгийг хүлээн авч, Богд хаанд уламжилж байжээ.

Дээрх үйл явдал нь монгол орны баруун хязгаарыг манж-хятадын дарлалаас чөлөөлөх таатай нөхцөлийг бүрдүүлснээс гадна цаашид монгол угсаатны эв нэгдэл

¹⁰⁶ МУҮА. Ф А-141, Д-1, ХН -5, НБ-8

¹⁰⁷ Дилов хутагт Жамсранжав. Ар монголын улс төрийн дуртгал УБ.,1991 .т.8

¹⁰⁸ Мєн тэнд.т.9

¹⁰⁹ мєн тэнд.т.10

¹¹⁰ МУҮА. Ф А-131 Д-1, ХН-9

нягтралыг улам бэхжүүлж, монгол үндэсний тусгаар тогтнол, аюулгүй байдлыг гаднын аюулаас хамгаалахад чухал ач холбогдолтой байв.

Ер нь Ховд хотыг чөлөөлөхөөс өмнө баруун хязгаарыг тохинуулахаар ирсэн сайдуудын шаламгайлан авсан дээрх арга хэмжээнүүд бол хязгаарыг тохинуулах, баруун ба халх монголчуудын нэгдэн нэгэн гэр бүл болох том үйл хэргийг бодитой бүтэж эхэлсний тодорхой илрэл, цаашид амжилттай гүйцэлдэхийн шийдвэрлэх нөхцөл болсон байна.

1912 онд Монголын засгийн газраас Ховдын хязгаарын нутаг дэвсгэр-засаг захиргааны нэгж, түүний удирдлагын бүтэц, зохион байгуулалтанд зарим өөрчлөлт хийхдээ дагаар орсон Алтайн хязгаарын монголчуудыг Дөрвөдийн баруун гарын Үнэн Зоригт хан аймагт нэгтгэж, Ховдод сууж хэрэг шийтгэх сайдад захируулав.

Энэ үеэс Алтайн хязгаарын засаг захиргааны орон нутгийн нэгжүүд харийн хааны эрх, амбан сайдын хараа хяналтанд бус, өөрийн улсын эзэн хаан, түүний засгийн газрын шууд удирдлагаар ажиллах болж, хязгаар нутгийн эрх мэдэл монголчуудын гарт бүрэн шилжив.

Дөрвөдийн баруун гарын чуулган нь манжийн ноёрхолын үед дөрвөн засаг хошуунаас бүрдэж байсан бол Монголын шинэ тулгар төр байгуулагдснаас хойш урьд цагт Ховдын сайдад захирагдаж байсан Алтайн урианхайн 7 хошуу, захчин 2 хошуу, өөлд, мянгад 2 хошуу бүгд 11 хошууг Шинэ тулгар Монгол улсад дагаар орсны дараа Монгол улсын засгийн газраас дөрвөдийн баруун гарын Үнэн зоригт хан аймагт харьяалуулж, захируулан бүгд нийт 15 хошуунаас бүрдэх болжээ.

Дөрвөдийн баруун гарын Үнэн зоригт хан аймгийн 15 хошуу

1. Дөрвөдийн Үнэн Зоригт ханы хошуу
2. Бишрэлт засаг төрийн жун вангийн хошуу
3. Ерөөлт засаг хошууны бэйсийн хошуу
4. Сүжигт засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
5. Мянгадын дайчин улсад туслагч гүнгийн хошуу
6. Өөлдийн үйзэн засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
7. Захчины өрнөд засаг хошууны бэйсийн хошуу
8. Захчины Дорнод засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
9. Алтайн урианхайн Итгэмжит засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
10. Алтайн урианхайн Зүтгэлт засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
11. Алтайн урианхайн Зоригт засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
12. Алтайн урианхайн Эетэй засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
13. Алтайн урианхайн Ёст засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
14. Алтайн урианхайн Саруул засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу
15. Алтайн урианхайн Дархан засаг улсад туслагч гүнгийн хошуу

Манж Чин улсын эрхшээлийн үеийн торгуудын 2 хошуу, хошуудын нэг хошуу нийт 3 хошууг Ховдын сайдад шууд захируулжээ.

Дагаар орсон казахын дөрвөн хүнд засгийн хэргэм, цол тамга олгуулсан боловч хошуу сав зохион тохинуулж чадаагүй байсан ба хасгуудын хувьд өөрийн гэсэн засаг захиргааны өвөрмөц систем болох үхэрдайн систем¹¹¹-ийг нь эвдэлгүй Ховдын сайд хэвээр захирч байв. Гэхдээ 1912 оноос үхэрдайн захиргаа суларч, хасгийн сурвалжтнууд бие даахыг эрмэлзэх болов. 1913 онд Шеруши овог нь нэг үхэрдайд захирагдахаа больж 3 хэсэгт хуваагдах болжээ.

Алтайн хязгаарын хошуудад хошууны засаг байгуулж, хуучин хошууны засаг ноёдод хэргэм цол, тамга олгуулснаас гадна алтайн урианхайн зарим хошууны бүгдийн даргыг үе улиран тасралтгүй угсаа залгамжлах хэргэм шагнаж, цөмийг засаг хошуу болгов.

Гэтэл 1911 онд Ар Монголд үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал ялсны дараа алтайн хязгаарын хүн амын үлэмж хэсгийг бүрдүүлж байсан казахуудын зарим хэсэг нь Монголын засгийн газар болон Ховдын хязгаарт захирагдахыг хүсэхгүй байлаа. Шар сүм дэх оросын консул М.Кузминскийн хэлснээр “энэ хязгаарт казахын эзэмшиж буй газрын хууль ёсны өмчлөгч нь монголчууд” байлаа. Казахууд өөрсдийн хувь заяаны төлөө санаа зовниж, Монголын засгийн газар Алтайн хязгаарыг нэгтгэн захирах аваас байдал улам хүндрэнэ хэмэн үзэж, эндээс зугтах бодолтой байв. Энэ хязгаарт буй хятад цэргүүдэд багагүй мөнгө, хоол хүнс, унаа хөсөг шаардагдах болсон учир Алтайн хязгаарын захирагч ард олноос авах татвараа нэмэгдүүлэв. Ингэснээр ард олны аж байдал, тэр дундаа казахуудын аж байдал улам доройтсон тул тэд аж байдлаа сайжруулах арга замууд хайж эхлэв. 1913 оны намар 3 мянга гаруй өрх бүхий казах хэрэйчүүд Алтайгаас өмнө зүг Шинжианд нүүж очив. Алтайн казахын ихэнх хэсэг нь Оросуудтай хувь заяагаа холбохыг хүсч, зарим үкэрда нар нь Оросын ивээл дор казах овгуудаас бүрдсэн автономит эрх бүхий хант улс байгуулах санааг өвөртлөх болов. Харин зарим үкэрда нар нь хаант Оросоос “түр зуур орогнох газар” авах, улмаар үймээн самуун дууссаны дараа Алтайд суурьшиж байсан хуучин газартаа буцан ирэх ба тэр газраа Оросын бүрэлдэхүүнд оруулах санаатай байлаа.¹¹² 1913 оны 9-10 дугаар сард хэдэн мянган Алтайн казахууд Оросын Семипалатинск мужид нүүж ирэхэд хаант Оросын засгийн газар тэднийг албадан хөөж гаргалгүйгээр найрсгаар хүлээн авч, нутаг зааж суулгажээ.

¹¹¹ Үхэрдайнуд нь анх овгийн нелсэтэй хүмүүсийн хурлаар сонгогдож байсан боловч сүүл сүүлдээ нилээд баян чинээлэг хүмүүс нь овгийн байгууллын ардчиллыг зерчиж, ёс залгамжлан захирах болов. Манжийн үед энэ систем ёсоор бүх керей хасгийг манжийн амбанаас томилсон -гүйн захирдаг. Овог бүрийг овгийн толгойлогч үхэрдай захирдаг. Манжийн үед Ховдын хасгууд 2 үхэрдайд хуваагдан захирагдаж байв. Керей аймгийн Шеруши овог нь нэг үхэрдай болж, Цагаан гол, Даян нуур зэрэг газруудаар төвлөрдөг ба керейн үлдсэн овгууд нь нэг үхэрдай болж нэгдээд Толбо нуур орчим төвлөрч байв.

¹¹² Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 г) М.,1999.с.70-71

2.2.МОНГОЛ УЛСЫН БОДЛОГО, ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА

Монгодын үндэсний эрх чөлөөний хувьсгал нь Чин улсын захиргаанд байгаа бүх нутгаа чөлөөлж, Ар Монголоор төвлөсөн үндэсний нэгдмэл улсаа байгуулах чиглэлээр гүнзгийрч байлаа. Иймд давын өмнө Ар, Өвөр ба Барга, Дарьганга, Хөх нуур, Алшаа, Алтай, Ил, Тарвагатайн монголчуудын бүх нутгийг хяналтандаа оруулах явдал байв.

Энэ үед шинэ тутам байгуулагдсан Монгол улсын засгийн газар нь эхнээсээ Алтайн хязгаарыг өөрийн газар нутгийн салшгүй хэсэг хэмээн үзэж, улс орныхоо газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг хангахын төлөө тэмцэж, монгол үндэсний нэгдмэл тусгаар тогтносон улс байгуулахыг эрмэлзэж байв.

Ийм нөхцөлд Алтайн хязгаарын хошууны ноёд, ард олон бүгдээр Монгол улсын засгийн газрын бодлогыг талархан хүлээн авч, Ховдын сайдын газарт ард олон нь алба татвараа төлөх, засаг ноёд, түшмэд нь хязгаар нутагт төр засгийн бодлогыг суртачлан таниулах, хэрэгжүүлэх хэрэгт чин үнэн сэтгэлээр хүчин зүтгэх болжээ. Иймд Монголын засгийн газраас тэдний хичээл зүтгэлийг өндрөөр үнэлэн шагнаж урамшуулж байсан нь дараах баримтуудаас тодорхой байна.

Хүснэгт №.7

№	Шагнагдсан засаг ноёдын нэр	Шагнасан үндэслэл, олгосон шагнал	Шагнагдсан харьяа хошууны түшмэд, лам нарын нэр, олгосон шагнал
1	Алтайн урианхайн Ёст засаг улсад туслагч гүн Очиржав	1913 онд чуулганы даргаас уламжлан Дотоод	1914 онд Очиржавын ахмад хөвгүүн гутгаар зэрэг тайж Мөнхөд олговоос зохих зэрэг олгожээ. 1912 онд хошууг захирах занги Батдэлгэр, мэйрэнгийн занги Тайван нарт тогосын отго, заланы занги Дарь, сумны занги Магсар, Буяндэлгэр, Тавинтай нарт гутгаар зэрэг жинс, сумын занги Аюурзанад дөтгөөр зэрэг жинс хишиг тараах зарлигаар тус тус хадуулжээ. Харьяат Хүрээний цорж лам Данзанжамбад хамбын ямба шагнажээ.

		<p>яамнаас айлтгаж, шар торгон өргөмжлөл¹¹³ шагнаан олгов.</p> <p>1914 онд баруун хязгаарын цэргийн хэрэглэлд 500 иргэн хонь туслан барьсан тул чуулган даргаас уламжлан Бүгд ерөнхийлэн захирах яамнаа (БЕЗЯ) айлтгаж гурван нэмсэн зэрэг, гурван тэмдэглэсэн зэрэг¹¹⁴, хөх өнгийн олбог түшлэг, харавтар хүрэн өнгийн жолоо шагнаан олгожээ.</p> <p>1915 онд Нийслэл Хүрээний Дэчингалавын орд шинэтгэн байгуулах үйлдвэрт хувиас мөнгө 60 ланг туслан барьсан учирт чуулган даргаас уламжлан БЕЗЯ-наа айлтгаж, хоёр нэмсэн зэрэг, хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p>	
2	Алтайн урианхайн Зүтгэлт засаг улсад туслагч гүн Цагаанбилэг	<p>1913 онд чуулган даргын газраас уламжлан Дотоод яамнаас айлтгаж, шар торгон өргөмжлөл шагнаан олгожээ.</p> <p>1914 онд баруун хязгаарын цэргийн хэрэглэлд хувиас ирэг хонь 500 туслан барьсан, урвасан казах ардыг хураан авчрах хэрэгт сайд Хатанбаатар бэйлийн хамт биеэр хавсран зүтгэсэн тул чуулган даргаас уламжлан Бүгд ерөнхийлэн захирах яамнаа (БЕЗЯ) айлтгаж гурван нэмсэн зэрэг, гурван тэмдэглэсэн зэрэг, хөх өнгийн олбог түшлэг, харавтар хүрэн өнгийн жолоо шагнаан олгожээ.</p> <p>1914 онд Баруун хязгаарыг илбэн</p>	<p>1914 онд Цагаанбилэгийн ахмад хөвгүүн Баянбатад гутгаар зэргийн жинс олгов.</p> <p>1912 онд хошууг захирах занги Равданд гутгаар зэрэг жинс, тогосын отго¹¹⁵, мэйрэн Бат, заланы занги Дорлигжав, сумын занги Өлзийбаяр нарт дөтгөөр зэрэг жинс тус тус шагнаан хадуулжээ.</p>
		<p>тохинуулах сайдуудаас хязгаарын элдэв хэргийг шийтгэх, хөхиүлэх учрыг гаргаж, хоёр нэмсэн зэрэг, хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1915 онд Орд сүмийн үйлдвэрт хувиас мөнгө 50 ланг туслан барьсан учирт чуулган даргаас уламжлан БЕЗЯ-наа айлтгаж, нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1918 онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир нэг нэмсэн, нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан хүртээжээ.</p>	

¹¹³ Шинэ тулгар Монгол улсын үед аливаа үе залгамжлах хан, ван, бэйл, бэйс, гүн, засаг тайж нарт хэргэм зэрэг үе улиран тасралтгүй залгамжлуулах эрхийг бататгасан шар торгон өргөмжлөлд хааны эрдэнийн тамга дарж шагнадаг уламжлалтай байжээ.

¹¹⁴ Нэмсэн, тэмдэглэсэн зэрэг нь Шинэ тулгар Монгол улсын үед ноёд, түшмэдэд олгож байсан гавьяа шагналын нэгэн зүйл. Нэмсэн, тэмдэглэсэн зэргийг хэргэм зэрэг, жинс дэвшихэд үл хүрэх бага зэргийн гавьяанд шагнаана. Нэмсэн зэрэг нь тэмдэглэсэн зэргээс илүү бөгөөд тэмдэглэсэн зэрэг нь олширч тодорхой тоонд хүрэхэд хэргэм зэрэг дэвшинэ. Торгуулын ял оногдвол нэмсэн, тэмдэглэсэн зэргээ хасуулж, ялнаас хэлтэрч болдог байв. Нэг тэмдэглэсэн зэрэг нь 50 ланг таацаж байжээ.

¹¹⁵ Отго нь гавьяаны тэмдэг болгон малгайд хадах тогосын өд болно. Тогосын отго нь тэргүүлэх зэрэг, хөх отго гэсэн ялгавартай. Тэргүүлэх отго нь дотроо 3, 2, 1 нүдний тогосын отго гэсэн зэрэгтэй байв.

3	Алтайн урианхайн Эгэй засаг улсад туслагч гүн Төрбат	<p>1913 онд чуулган даргын газраас уламжлан Дотоод яамнаас айлтгаж, шар торгон өргөмжлөл шагнаан олгожээ.</p> <p>1914 онд баруун хязгаарын цэргийн хэрэглэлд хувиас ирэг хонь 150 туслан барьсан, урвасан казах ардыг хураан авчрах хэрэгт сайд Хатанбаатар бэйлийн хамт биеэр хавсран зүтгэсэн тул чуулган даргаас уламжлан Бүгд ерөнхийлэн захирах яамнаа (БЕЗЯ) айлтгаж таван нэмсэн зэрэг, гурван тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1914 онд Баруун хязгаарыг илбэн тохинуулах сайдуудаас хязгаарын элдэв хэргийг шийтгэх, хөхиүлэх учрыг гаргаж, хоёр нэмсэн зэрэг, хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1915 онд Орд сүмийн үйлдвэрт хувиас мөнгө 50 ланг туслан барьсан учирт чуулган даргаас уламжлан БЕЗЯ-наа айлтгаж, нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1918 онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан хүртээжээ.</p>	<p>1914 онд Төрбатын ахмад хөвгүүн Эрхцагаанд гутгаар зэрэг жинс шагнаан хадуулжээ.</p> <p>1912 онд хишиг тараах зарлигаар хошуу захирагч занги Увш, мэйрэн Тогтохнасан нарт тогосын отго, заланы занги Сосор, сумын залан Хундай нарт дөтгөөр зэрэг жинс тус тус шагнаан хадуулжээ.</p>
4	Алтайн урианхайн Зоригт засаг улсад туслагч гүн Сэндэнжав	<p>1913 онд чуулган даргын газраас уламжлан Дотоод яамнаас айлтгаж, шар торгон өргөмжлөл шагнаан олгожээ.</p> <p>1914 онд Баруун хязгаарыг илбэн тохинуулах сайдуудаас хязгаарын элдэв хэргийг шийтгэх, хөхиүлэх учрыг гаргаж, хоёр нэмсэн зэрэг, хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан олгожээ.</p> <p>1918 онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир хоёр тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан хүртээжээ.</p>	<p>1914 онд Сэндэжавын ахмад хөвгүүн Магсаржавт гутгаар зэрэг жинс,</p> <p>1912 онд хишиг тараах зарлигаар мэйрэн Намсрай, заланы занги Баянбилэг нарт тогосын отго, сумын занги Галданбай, орлон хөөгч Түвшинжаргал нарт дөтгөөр, тавдугаар зэрэг жинс тус тус шагнаан хадуулжээ.</p>
5	Алтайн урианхайн зүүн гарыг захирах сул сайд гүн Галсанжав	<p>1913 онд эцэг Эрхшуну нь бие өвдсөн учир орон гарчээ 1913 онд сайдын тушаал, Итгэмжит засаг улсад туслагч гүн залгамжилжээ.</p>	
6	Галсанжавын төрсөн авга ах Нацагдорж	<p>1914 онд гүнгийн зэрэг залгамжилж, харьяат хошууг түр захирах захирлага шагнаан олгуулжээ.</p> <p>1916 онд сайд, Итгэмжит засаг улсад туслагч гүнгийн хэргэм, харьяат хошууг захирах тамга шагнаан хүртээжээ.</p> <p>1918 онд Цогчин дуган үйлдвэрт мөнгө туслан барьсан учир айлтгаад нэг тэмдэглэсэн зрэг шагнаан хүртээжээ.</p> <p>1918 онд улсын санд мөнгө хариулан өргөсөн учир нэг нэмсэн, нэг тэмдэглэсэн зэрэг шагнаан хүртээжээ.</p>	
7	Казахын Хуанган	<p>Засаг улсад туслагч гүн хэргэм, -Зоригт цол</p>	1917 онд
8	Казахын Хорарбай	<p>Бэйсийн зэрэг, түшээ гүг хэргэм -Итгэмжит цол</p>	1917 онд

Монголын засгийн газрын тэргүүн Сайн ноён хан Намнансүрэн, чин ван Ханддорж нар монголын тусгаар тогтнолыг нилээд өргөн уудам хил хязгаарын хүрээнд монголын бараг бүх нутаг дэвсгэрийг хамруулан хүлээн зөвшөөрүүлэхийг эрмэлзэж байжээ. Тэд юуны өмнө өөрсдийн саналыг оросын талаар хүлээн зөвшөөрүүлж, тэднээс дипломат аргаар дэмжлэг авахыг юуны өмнө оролдож байлаа. Гадаад явдлын яамны сайд Ханддорж тэргүүтэй төлөөлөгчид 1912 онд Орос улсад айлчлан очиж, нэгдмэл Монгол улсын хил хязгаарыг Оросын засгийн газраар хүлээн зөвшөөрүүлэх гэж олон янзаар оролджээ.

Тэрээр 1913 оны 2 дугаар сарын 14-нд Оросын “Новое время” сонины сурвалжлагчтай хийсэн ярилцлагадаа “Монгол улсад Халх, Ховдын болон Алтайн хязгаар, Барга (Хөлөн Буйр), Өвөр Монголын Шилийн голын чуулган, Илийн хязгаар зэргийг багтаах”¹¹⁶ тухайгаа өгүүлсэн байдаг. Гэтэл хэлэлцээрийн дүнд Оросын засгийн газар монголчуудын тусгаар тогтносон нэгдмэл улс байгуулах шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөхөөс татгалзаж, Гадаад монголд зөвхөн Ховдын хязгаарыг нийлүүлэхийг дэмжжээ.

Монгол улсын ерөнхий сайд Намнансүрэн Богд Жибзундамба хааны зааврын дагуу 1913 оны 12 дугаар сарын 16-нд Оросын ГЯЯ-ны сайд С.Д Сазановт бичсэн захидалдаа “Орос улс Монгол улсын бүрэлдхүүнд Өвөр Монгол, Барга, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх саналыг дэмжинэ”¹¹⁷ гэдэгт итгэж байгаагаа илэрхийлжээ. Мөн тэрээр Петербургт байхдаа С.Д Сазановт удалгүй болох 3 улсын гэрээн дээр Халхад Өвөр монгол, Барга, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх талаар ихээхэн дэмжлэг үзүүлэхийг хүсч байжээ.¹¹⁸

Тайваны эрдэмтэн Лан Мэй Хуа “Ховдыг чөлөөлсний дараа Алтайг чөлөөлөх дайн зайлшгүй байсан тул Монголын засгийн газар Орос улсаас илүү их хэмжээний зэр зэвсэг худалдахыг хүсчээ. Оросын засгийн газар тус хүсэлтийг ёсоор болгохдоо нэгэн болзол тулгажээ. Тухайн зэвсгийг Баруун хязгаар, Халхыг хамгаалахад хэрэглэж болох харин өвөр Монголд нийлүүлэн хэрэглэхгүй байх заалт оруулсан” тухай өгүүлжээ.

Алтайн хязгаарын асуудлаар баруун хязгаарт сууж байсан сайдууд янз бүрийн байр суурьтай байв. Ховдыг чөлөөлсний дараа Магсаржав, Дамбийжанцан нар Шар сүм хүрч, Палтыг бут цохих, бидэнтэй тэндээс киргиз (казах Б.Н), торгууд болон бусад хошууд нийлэх ба манай хил хязгаарч тэлж өргөжиж бид аюулаас ангижрах боломжтой хэмээн үзэж байхад бусад сайдууд нь тэдэнтэй санал нийлэхгүй Ховдоос даруйхан нутаг буцах хүсэлтэй байжээ.¹¹⁹ Мөн Ховдыг чөлөөлсний дараа ялалтандаа урам зориг нь сэргэсэн монгол цэргүүд Шар сүмийг чөлөөлөхийг хүссэн санаагаа “Бүгдээр хамт Палтын д зочилж цай

¹¹⁶ Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.с.89

¹¹⁷ Мөн тэнд.т.112

¹¹⁸ Мөн тэнд.т.117

¹¹⁹ Бурдуков.А.В.Хуучин ба шинэ Монголд.УБ.,1987.т.88

ууцгаая”¹²⁰ хэмээн хошигнон ярилцаж байжээ.

Баруун хязгаарын сайд Жалханз хутагт Дамдинбазар Ховдод ирэнгүүт Монголын засгийн газраас түүнд өгсөн үүргийн дагуу Алтайн чанад дахь нутгийн эрх баригчидтай холбоо тогтоож, Шинэ тулгар Монгол улсын бүрэлдэхүүнд тэдгээрийг оруулах боломжийг судлан бүрдүүлэх явдал байжээ. Энэ дагуу тэрээр Алтайн хязгаарын захирагч Палтад өөрийн захидал бичгийг хүргүүлэв. Энэхүү бичигт Шар сүмийг чөлөөлөхийг мэдэгдэж, тулган шаарджээ. Энэ бичгийн хариуд ДИУ-ын тэргүүн оны 9 дүгээр сарын 14-нд Алтайн хязгаарын захирагч Палт ван татгалзсан утгатай хариу захидал илгээсэн нь эдүгээ Монгол улсын үндэсний архивын сан хөмрөг, Монголын үндэсний төв номын сангийн гар бичмэлийн санд хадгалагдаж байна. Эл бичигт “Халх аймгийн цэргийн жанжин хутагт Жалханз танаа илгээв. Хойш илгээх учир эрхэм хутагт нарын газраас хүргэхээр ирсэн бичгийг үзэж, нягт мэдэж бичгийн доторхи олон зүйлийн хэрэгт хариу өгүүлэхийн учир манж хан сууринаас шилжүүлэн харигсаны шалтаг болбаас манж хан хамаг төрөл элгэн муу нүгэлт түшмэл хэрэглэж хан энгэрийг сайн тэтгэж эс чадсаны тулд олон ард сүсэг бишрэлийг алдаж эсэргүүцэн урвасанд манай жүн ван Чихи даган баясалалцаж, зүтгэсэн буй эрхэм аймаг Чихи хандах олон албанд уйдаж, ядраад тусгай тасарсан буй. Эдүгээ нисч холдох сэтгэл үгүй Юва Хай Рай болбол бидэн олон өргөн сонгож, их бүгдийг мэдэх болгосон буй. Манай шинэ тогтоосон улс болбаас гагцхүү Юва Хай Рай бус манж, монгол, иргэн, төвд, хотон таван язгуурын тогтоосон улс буй. Өвөр монгол, Халх Монгол, Дөрвөн Ойрад дотроос шинэ улсад дагасан хүмүн гагц манай жүн вангаар үл дуусгамой. Халх чин ван Наянт тэргүүлэн олон хүмүн буй Юва Хай Рай болбаас түр зуур их бүгдийг мэдэгч болж баймой. Хойд жил хаврын дунд сард халагдаж буй түүний оронд манай таван их язгуур дотроос хэн сайн хүмүнийг сонгож, талбимой. Хэрвээ олон итгэж өргөмжилбөөс манай жүн ван Чихи болмой. Нэгэн овог нэгэн хүмүний улс бусу. Бурханы шашин гагц монголын бус эрт урьд манай Монголд шашин дэлгэрсэн цагт Иргэн улсад шашин дэлгэрч хоёр мянган он болж баймой. Эдүгэ цагийг бурхан шашинд хортой үйлэн хураах үгүй эрхэм Халх дөрвөн аймаг Жибзундамба гэгээнийг шүтэж хан болгож Монгол улс болгосон болхула тэргүүлэн шашныг дэлгэрүүлэн олон монгол амгаланд байгуулж, өвөр газар орныг засаж бүрэн төгс улс болон оршбол хамаг Монгол, ойрад сүсэгт шавинар мөрөн усан далайд цутгах мэт. Жибзундамба ламын өлмий дор бие хилэн сэтгэлийг өргөж орох Жибзундамба ламын гэгээн хан тэнгэрийг тэтгэж, номын хүрд өргүүлэн хамаг амьтныг хоцорлол үгүй авах болбоос асарангуй өршөөнгүйгээр энхэрийлж, номын рашаанаар тэтгэх хэрэгт эрт урьд цагт Бурханы гэгээн хийгээд богд Зонховын хишиг олон амьтныг тэр мэт ном дор оруулсан буй.

¹²⁰Чуец.А (Бурдуков А.В) В независимой Монголии. Хобдоский округ. –Сибирская жизнь| 5.IX.1912.№198

Цэрэг дайныг хөдөлгөн олон амьтныг хурц мэсээр алж, хорсгож гэнэдүүлэн үгүй цэргийн хүчнээр алж дайлаж ном дор оруулсан хүмүн цагаан малхага тэд нар буруу Махмуд хэмээх гагц хөвүүн гаргасан буй.

Эдүгээ манай жүн вангийн мунхаг ухаанд санабаас эрхэм халх дөрвөн аймаг мөнх бат улс болой хэмээн санабаас хуучин орон газрыг эзэлж, хоёр талын их улс Иргэн улс лугаа эвтэй аюутай байхул олон амьтан амгаланыг үзээд лугаа төгсөх дахин дахин дайн цэрэг болоод байхул өгшөөн гомдолд зочигаддан тасрах цаг үгүй болох эрхэм халхын аймгийн цэргийн хүчнээр дөрвөн дүнчүүр иргэнийг хоцрон үгүй алж дуусгах маш бэрх. Эдүгээ эрхэм Халхын цэргийн тоо хүчнээс сахиж, гатлах газрын хэмжээ маш их тийм болбаас тусаас хор их болох харин эрхэм хутагт манай Алтай лугаа байлдаж дайлдара хэмээн асууж ирсэн баймой. Манай жүн ванд Алтайн цэргийг авч эрхэм хутагт лугаа дайлдаж газрыг булаалдах сэтгэл үгүй. Хэрвээ манай Алтай хийгээд шинэ зах мужийн монгол иргэн олон амьтныг алж газар мөр дор хөдөлье хэмээн эрхэм хутагт хүсэж цэрэг дагуулан Алтайн оронд ирэгүнэ бидэн эрхэм хутагтын хүслийг хангаж дайльдья. Хэрвээ манай жүн ванаас үгийг эрхэм хутагт болхул анхааран аваад хэн хэнтэйгээ цэрэг дайн үгүй найртай түвшин сууваас олон амьтны тус амгалан сайтар бүтээх манай жүн нэгэнт болбаас Иргэн улсын түшмэл болж баймой. Хоёрт болбоос эцгийн орон нутаг хошуу Иргэн улс дотор сууж байсан тул таньд дагалцан орох эв зохицох үгүй. Эрхэм хутагт нар манай жүн вангийн үгийг анхааран авч найртай төвшин зохилдон өршөөхүй буюу. Магад цэрэг илгээж дайллалдах буюу гуйх нь: Эрхэм хутагт хэтэрхий мэргэн ухаандаан тунгааж, тогтоогоод бичиг хүргэснээс хойш арван өдрийн дотор хариу илгээгтүн. Бас эрхэм хутагт манай жүн вангийн үгийг анхааран авч эвтэй найртай зохилдон орших болхула Ноднин өвөл Бээжин дээр миний мөнгийг хулгайлан авч оргон зугтаасан торгууд хүмүүн Бор хэмээхийг сонсвоос Бат очир хэмээн нэрээн хэлж танай харьяат цэрэг дотор байж явах хэмээмой. Тэр Бор болбоос энэ бие хийгээд урьд олон үед миний хайр хишгийг хүртсэн хүмүн билээ. Тэр намайг эс амруулсан хүмүн таньд тус хүргэх үгүйн дээрээс мэдэх эрдэм сургууль нэгэн ч үгүй хүмүн тэр мэтийн муу хүмүнийг хороон авбаас Богд Жибзундамба хийгээд эрхэм хутагтын нэр алдарт сайнгүй. Санаваас эрхэм аймаг нүгэл хилэнц үйл үрийг эрхэмлэн хууль цаазыг тодорхой шийтгэж байх буйг гуйх нь: Тэр хүмүнийг барьж хүргүүлэн ирүүлж, эвтэй найртай байхын тэмдгийг үзүүлж, ирүүлэгтүн. Үүний тул илгээв. Дундад Иргэн улсын тэргүүн он. 9 сарын 14”¹²¹

Дээрх бичгийн агуулгаас харахад Алтайн хязгаарын захирагч Палтад Шар сүмийг чөлөөлөхийг мэдэгдэж, тулган шаардах бичиг илгээсэн боловч шаардлагыг хүлээж аваагүй

¹²¹ МУУА.Ф №А-55 Д№1, ХН-3, Нугалбар-5, МУУНС. ГБС. 1240/96 (9668)

болох нь тодорхой байна.

Ийм нөхцөлд 1912 оны 10 дугаар сарын эхээр Монголын засгийн газраас баруун хязгаарын сайд нарт Шар сүмийг хятадууд болон Палт вангийн захиргаанаас чөлөөлөхийн тулд Шар сүм рүү давшилт хийхэд бэлтгэх тухай шийдвэр иржээ.¹²²

Түүнчлэн мөн сарын 11-нд баядын харъяат Дэжээлин дацангийн газар дөрвөдийн да, жанжин, хан, ван, гүнгүүд баруун хязгаарын олон монголчуудыг дагуулан тохинуулах цэргийг захирах сайд Дамбийжанцаны хамт чуулж, дөрвөдийн 2 аймгаас өөр өөрийн морьт цэрэг 1000-ыг дайчлан татаж, буу бариулан сургуулилахаар шийдвэрлэжээ. Дамбийжанцангаас дөрвөдийн зүүн гарын аймгийн цэргийг Талын булаг хэмээх газар, харин дөрвөдийн баруун гарын аймгийн цэргийг Үнэн Зоригт ханы газраас эрхлэн шаардаж, Улаанбулагийн газар жагсаан тус тус хуралдуулж эхэлжээ. Хэмчигийн урианхайгаас хүртэл цэрэг дайчлахаар бичиг явуулжээ. Гэтэл хошуудаас ирэх цэрэг удааширч байсан тул сайдын газраас цэргээ яаралтай ирүүлэхийг олонтоо шаардаж байлаа. 11 дүгээр сарын дундуур Дөрвөдийн 2 аймгаас дайчилсан цэргийг Ховдын зүүн өмнөд Гурван салааны газар хуралдуулахад монгол цэрэг нь 3000-д хүрчээ. Энэ үед захчин бэйсийн газраас зарагдсан 2 элчийн мэдүүлснээр хятад цэргүүд өвөлжихөөр Цагаан Түнгэд хэвээр сууж байгаа лавтай үнэн болов.

Ийм учраас Магсаржав, Дамбийжанцан зэрэг баруун хязгаарын олон сайд, жанжин болон дөрвөдийн 2 аймгийн ноёдууд Гурван салааны газар зөвлөлдөж, “одоо зүй нь даруй одож, тэдэнтэй байлдаж дуусгаваас зохивч энэ хир цаг хүйтэн, давааны цас маш үлэмж хэмээх тул нэвтэрч одоход бэрх тул”¹²³ цэргийг Гурван Сэнхэрт байрлуулж өвөлжүүлэхээр болжээ. Энэ үед Засагт хан, Сайн ноён хан аймгаас цэргүүд нэмэгдэн ирсээр өвөл гэхэд 4000 цэрэгтэй болов. Гэвч энэ цэргүүд нь дадлага туршлага, хоол хүнс, унаа хөсөг зэвсэглэл муутай, ихэвчлэн орон нутгийн ард иргэдээс бүрдэж байсан учраас хятад цэргийн өмнө хүчин мөхөс байлаа. Энэ байдлыг Ховдод суугаа Оросын консул В.Ф Люба Петербург уруу илгээсэн нэгэн айлтгалдаа “Монголын цэргүүд нь хөөрхийлөлтэй байдалтай байна. Цэргүүд нь цахиур буутай, тэд нар нь ихэвчлэн өмнө нь сургаж бэлтгэгдээгүй урианхай, захчин, ховдчуудаас бүрдэж байсан...Цагаан түнгийг тэд эзлэн авна гэж үү.”¹²⁴ хэмээн тэмдэглэжээ. Нөхцөл байдлыг бодитойгоор үнэлж Монголын засгийн газар Оросын талаас тусламж хүсэх болов.

1912 оны зун Богд Жибзундамба оросын талд Ховдын хязгаарыг чөлөөлөхөд тус улсаас дипломат дэмжлэг үзүүлсэнд талархалаа илэрхийлэхийн ялдамд Алтайн хязгаарыг

¹²² Чуец.А.Тревожные слухи из Северо-Западной Монголии. Сибирская жизнь.27 нояб. 1912.№26

¹²³ МУҮА.ФА135, Д-1, ХН-22, х-51

¹²⁴ Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.т.71

чөлөөлөх үйлсэд мөн туслана гэдэгт итгэж байгаагаа илэрхийлжээ.¹²⁵

1912 оны 12 дугаар сард болон 1913 оны 1 дүгээр сард Монголын засгийн газраас Оросын засгийн газарт өөрийн цэргээ Халх болон Ховд, Алтайн хязгаарт оруулах бололцоо байгаа эсэх асуудлыг удаа дараа тавьж байжээ.¹²⁶

Гэвч монголын талын хил хязгаараа хамгаалах, улмаар Алтайн хязгаарыг чөлөөлөх гэсэн оролдлого нь цаашид хөрш хоёр гүрний эрх ашиг, тэр дундаа Дундад Иргэн улсын дипломат болон цэргийн бодлого, Монголын талын цэргийн хүчин чадал сул дорой байдал, манай засгийн газрын бодлогын нөлөө зах хязгаар нутагт сул байснаас шалтгаалан төдийлөн үр дүн муутай байлаа. Түүнчлэн энэ нь өгүүлэн буй үед Монголын засгийн газраас юуны өмнө Өвөр Монголыг чөлөөлөхөд илүү анхааран цэрэг хүн хүчээ төвлөрүүлж байсан явдалтай шууд холбоотой.

Энэ үед захчин бэйсийн хошуунаас элч ирж, Цагаан Түнгэ дэх 2000 хятад цэрэг хоёр тасарч, гурван газар буудалласаны дээр 200 морьтой цэрэг ирсэн, хойд хороонд нь 1500 цэрэг нэмэн ирсэн тухай мэдээ иржээ.¹²⁷

Иймд монгол сайд жанжингууд зөвлөлдсөний эцэст 1913 оны цагаан сарын шинийн 8-нд /2 дугаар сарын 14/ цэргүүдээ хоёр чиглэлээр Алтайг давуулжээ. Үүнд: гүн Хайсан, тайж Баярын цэрэг, урианхайн зэрэг олон ангийн цэргийн хамт Давстайгаар, дөрвөд баядын зэрэг олон ангийн цэргүүд Дунд Сэнхэрийг өгсөн Хужиртаар даван одов.¹²⁸ Тэд Өрмөгтэйн даваанаас (Үрмогойтын даваа) эхлэн гол зам боомт, Алтайн даваа, Цагаантүнгэ, Булган гол зэрэг газар 2 хороо болон хуваагдан суув.

2.3.ДУНДАД ИРГЭН УЛСЫН БОДЛОГО, ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА

Ийм нөхцөлд хятадын төрийн томоохон түшмэдүүд Чэнь И, Ши Пин, Сюй Шүчжэн нар Монголоос ялангуяа Алтайн хязгаарыг таслан авах тухай саналыг засгийн газартаа олонтоо дэвшүүлж байв.

Хятадын түшмэл Чэнь И Алтайн 10 хошууг Шинжианд харьяалуулах бодлогын тухай бичсэн илтгэлдээ “Алтайг өмнө зүг Шинжиан, баруун Ил Тарвагатайтай амьсгал дуу чимээгээ эртнээс авалцах болсны гавьяа” хэмээн үнэлээд цааш бичихдээ “Ганц мод тогтооход бэрхтэй тул тэр өнчин ганц модны үндсийг түшигтэй болгох аргыг бодох хэрэгтэй. Алтайн хязгаар нь алс хол ганцаараа байна. Засгийн газар нь ташуураа урт болгох

¹²⁵ Саруул.И ХХ зууны үеийн монголын нутаг дэвсгэр.УБ.,1998.Дэд докторын зэрэг горилсон бйгээл .т.56

¹²⁶ Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.т.67

¹²⁷ МУҮА.ФА-135, Д-1, ХН-22, х-72-73

¹²⁸ МУҮА.ФА-135, Д-1, ХН-22, х-86-88

боловч хүрэхгүй ядарч байна. Иймээс Алтайг Шинжианд нийлүүлэх хэрэгтэй. Мянган ширхэг юмыг нэгэн ширхэг утсаар холбож буй мэт оршиж байгаа Алтайг ганцаар нь байлгаж болохгүй. Чэнь И миний бодоход нэгэн цагт түгшүүртэй явдал тохиолдвол заавал алдахад хүрнэ.Хожимдвол хэрхэн гэмшивч тус болохгүй”¹²⁹ гэж засгийн газартаа яаралтай хэрэгжүүлэхийг сануулжээ.

Хятад түшмэл Ши Пин нь 1913 оны 10 дугаар сараас 1918 оны 12 дугаар сар хүртэл Хуц гэдэг газраас Булган, Чингэл, Шарбулаг, Хурт-ус, Шар сүмийн зэрэг газруудаар явж орон нутгийн эдийн засгийн судалгаа явуулан энэ газруудыг харьяалах сүний /мужийн/ захиргаа байгуулахаар төлөвлөсний дотор эндэх монгол нь тоогоор цөөн, мунхаг бүдүүлэг, казахууд нь хэрцгий, хулгайч, ямагт хулгайлах, дээрэмдэх, алах дуртай¹³⁰ гэж дурджээ.

Мөн Ховдод сууж байсан хятад түшмэл Сүй Шүчжэн Алтайн урианхай, торгууд нарын ноёд нь халхтай нэгдэхээр бичиг явуулсныг дурдан харамсаж, эцэст нь бороо орохоос урьд борооноос хамгаалах хэрэгтэй гэж¹³¹ нууц утга бүхий Алтайн хязгаарын талаар нэн яаралтай арга хэмжээ авахыг санал болгосон бичгийг 1913 онд засгийн газартаа өргөжээ.

Иймээс ч хятадын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг “Улс орны хамгийн баруун талын хязгаарын хувьд Оростой хиллэх хил дээр аюулгүй байдлыг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгээд зогсохгүй Ховдын хязгаарт хятадын нөлөө нэвтрүүлэх, Ховдын хязгаарт хятадын цэрэг халдан довтлох гол үүд хаалга”¹³² хэмээн үзэх болов.

Энэ үүднээс 1912 оны намар хятадын төв засгийн газраас Шинжианы амбан Ян Цзэнсинд шинэ цэргийг Ховд Алтайн чиглэлд илгээх тушаал ирснийг амбан ёсоор болгожээ.

¹²⁹ Цэдэн-Иш.Б. Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс.УБ.,1997.т.76

¹³⁰ Мөн тэнд.т.76

¹³¹ Мөн тэнд.т.76

¹³² Монсеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии.(вторая половина XIX в.-1917 г.)Барнаул.,2003.с.278

¹³³ Цагаан Түнгэ нь Алтайн хязгаарын харьяат хошууд хошуу, Ховдын харьяат захчин хошуу лугаа хил нийлэх уулзвар нутаг юм.Энэ нь Ховд Алтайн хязгаарын хил дээрх стратегийн чухал төв бөгөөд түүгээр Улиастай, Ховд уруу ертөө зам дамжин өнгөрдөг байв.

1912 оны 12-р сард Бээжингийн тушаалаар Илийн хязгаараас их буу бүхий зэвсэглэсэн 1200 гаруй дунгаан цэрэг Шар сүмд ирж байрлажээ. Шинжианы болон Алтайн захирагч нараас гол хүчээ дунгаан цэргүүдээр, туслах хүчээ казах, урианхайчуудаар бүрдүүлжээ. Ховдыг эзэлж авсныхаа дараа тэдэнд янз бүрийн хөнгөлөлт, түүний дотор дунгаан цэргүүдэд бусад үндэстнүүдтэй адил бүрэн тэгш эрхтэй байлгахаар, казахуудад газар билчээрийг нь өгөхөөр амлалт өгч, өөрийн талд татжээ.

Ингэснээр 1912 оны сүүлчээр Алтайн хязгаар дахь хятадын цэргийн гол хүчин улам бүр нэмэгдэн 2000 хүний бүрэлдхүүнтэй гол хүч Ховд, Алтайн хязгаарын зааг Цагаан Түнгэ¹³³ зэрэг газар байрлахаас гадна Шар сүмээс баруун тийш, Цагаан Түнгээс зүүн тийш Алтайн нурууны дагуу Ховд хүрэх бүх зам, уул, даваанд бусад туслах хүч өвөлжиж, Ховдын хязгаарын зүг гол төлөв өмнө талаас Шинжианаас, баруун талаас нь Алтайн хязгаарын зүгээс довтолж, өдөөн хатгах болов.

Зураг №17 Палт ван

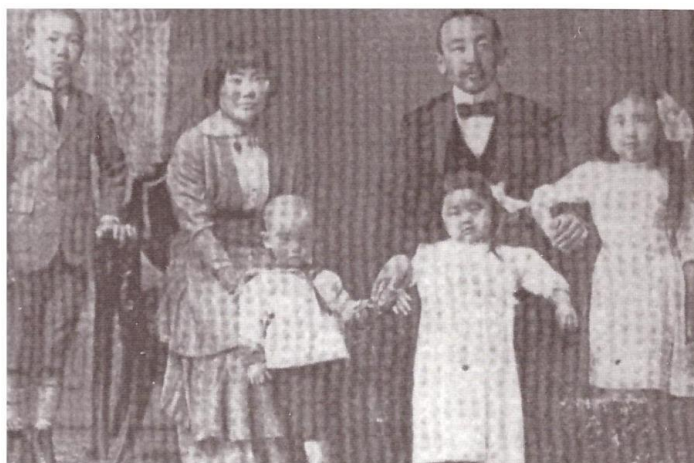
Алтайн хязгаарт дунгаан цэргүүд орж ирсэн явдал болон тэдний өдөөн хатгалга нь Алтайн хязгаарын олон түмэнд нь хүндээр туссаны дээр Ховд, Улиастайд байнгын аюул занал учруулах болов.

Хятадууд ийнхүү цэрэг зэр зэвсгийн хүчээр сүрдүүлэхээс гадна 1912 оны 6-р сард хятадын ерөнхийлөгч Юань-Шикайн томилолтоор тайн хязгаарын захирагчаар томилогдон ирсэн Палт ван¹³⁴ тус хязгаарын ноёд язгууртнуудыг өөрийн талд татах, ятгах оролдлогыг зүйл бүрээр явуулах болов. Тэрбээр хятадын талыг тууштай баримтлан, монголыг тэр дундаа Ховд, Алтайн хязгаарыг хятадын эрхшээлд ямагт байлгахыг улайран зүтгэж байлаа. Ховдыг монголчууд чөлөөлсөн тухай мэдээг авсны дараа Алтайн хязгаарыг захирагч Палт ван монголчуудын болзошгүй довтолгооны аюулаас сэргийлэхийг тулд Шинжианы за хирагч Янцэнсинээс нэмэлт хүч илгээхийг удаа дараа шаардах болов.

Палт ван түүхэн эгзэгтэй үед буюу 1912-1914 онд Алтайн хязгаарын захирагчийн алба хашиж, Гадаад Монголыг Дундад Иргэн улсын эрхшээлд оруулахын төлөө үйл ажиллагаагаа явуулж байсан монголын ойрадын ноёдуудаас хятадын талыг хамгийн тууштай баримталж байсан ноёдын нэг билээ. Ялангуяа Ховд, Алтайн хязгаарыг Халхад алдахгүй байх, тус хязгаар нутгийн хошуудыг хятадад нэгтгэхэд илүү онцгой анхаарч энэ

¹³⁴ Түүний нэр нь XX зууны эхэн үеийн монголын тэр дундаа баруун хязгаарын түүхэнд холбогдох сурвалж бичиг, судалгааны зохиолуудад Балт ван, Палт ван, Па ван, Палдай ван, Пальдир ван, Бальдир ван гэх мэтээр дашрамд олонтоо дурдагдсан нь бий.

талаар цэргийн болон дипломат идэвхтэй бодлогыг явуулж байв.

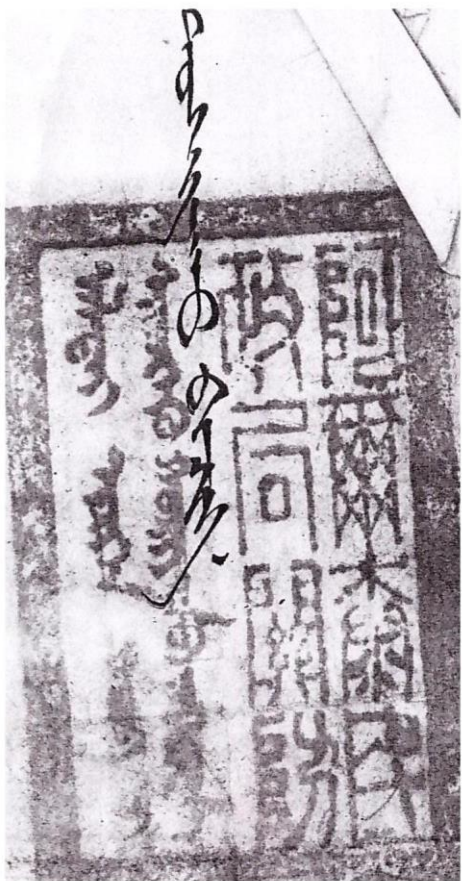
Зураг №18 Палт ван гэр бүлийн хамт

Манай түүх бичлэгт энэ хүний намтар угсаа гарлын талаар мэдээ баримт ховор бөгөөд Палт ванг дөрвөд тайж хүн байсан¹³⁵ эсвэл торгууд хүн байсан гэх мэтээр бичих явдал бий. Гэвч Палт ван нь 1771 онд Убашитай хамтран торгууд нарыг тэргүүлэн Ижил мөрнөөс зүүн тийш эх нутагтаа буцан ирсэн түүхт хүмүүсийн нэг Балбарын хойч үе, Үнэн сүсэгт хуучин торгуудын зүүн замын чуулганы баруун хошууны үе залгамжлах төрийн бишрэлт жүн ван, зүүн замын чуулган дарга Баярын отгон хөвүүн юм. Палт нь Баяр вангийн Тарвагатайн 10 суман өөлдөөс авсан их хатан Хаши хатнаас төрсөн торгууд хөвүүн болох нь¹³⁶ түүхэн олон баримтаар нотлогдож байна.

¹³⁵ Даваасүрэн.Б, Мягмарсамбуу.Г Ардын Хатанбаатар С.Магсаржав УБ.,1998.т.84

¹³⁶ “Ойрад монголын товч түүх”.Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000.т.22

Палт нь 1882 он (Бадаргуулт төрийн 8-р он)-д Эрээн хавиргад төрж, улмаар 16 настайдаа 1898 онд хэргэм зэрэг залгамжилжээ. 1898-1903 он хүртэл Палт ван Шинжианы зүүн замын хуучин торгуудын чуулган даргын албыг хашиж байв. Улмаар 1903 онд Бээжинд ирж, тэнд суух нас залуу монгол вангийн нэг болжээ. Палт 1906 онд Япон улсад явж, 3 жил цэргийн сургуульд суралцан цэргийн эрдэм боловсрол эзэмшжээ. Палт 1909 онд Бээжинд эргэж ирэн Манж Чин улсын төрд хүчин зүтгэх болжээ. Мөн энэ үедээ Манж Чин

улсын хаанаас жүн вангийн хэргэм хүртжээ.

1911 оны 1 дүгээр сарын 22-нд Чин улсын засгийн газраас түүнийг Ховдын хэрэг эрхлэх сайдаар томилжээ. Гэвч түүнийг хязгаар нутаг уруу явж амжаагүй байтал Бээжингийн улс төрийн байдалд эргэлт гарчээ.

Хятад дахь Синьхайн хувьсгалын дараа хятадын шинэ ерөнхийлөгч Юан Шикай зарлиг буулган Дундад Иргэн улсад үнэнчээр зүтгэж буй монголын ван гүн нарт зэрэг хэргэм шагнаж, жүн ван Палтыг чин ванд өргөмжилжээ.¹³⁷ Энэ үеэс тэрбээр Бээжинд суун, Монгол-Төвдийн хэрэг эрхлэх хорооны түшмэлийн алба хашиж байв.

Палт (1882-1920) ван нь Манж Чин улс мөхсөний дараа ч хятадын талыг тууштай баримтлагч монгол ноёдын нэг байсан бөгөөд монголын тусгаар тогтнолыг устгах, монголыг *Зураг №19 Алтайн хэрэг шийтгэх хорооны тамганы дардас*

хятадад оросын зуучлалгүйгээр буцааж өгөх бодлогыг хэрэгжүүлэхийг ямагт хичээн зүтгэж байв. Иймээс ч түүнд итгэл өгөн 1912 оны 5 дугаар сарын 17-нд Дундад Иргэн Улсын шинэ ерөнхийлөгч Юан Ши кайгаас Алтайн хэрэг эрхлэх сайд (Алтайн амбан ч гэж нэрлэж байв) буюу Алтайн хязгаарын захирагчаар томилохын зэрэгцээ “баруун хойдын хилийг сэргийлэн хамгаалах добан” болгожээ.¹³⁸

Гэтэл манай түүх бичлэгт Палт ванг 1907 оноос Алтайн захирагчаар суух болсон¹³⁹ мэтээр ташаарах явдал байна. Харин 1907 онд Ховдод сууж байсан 2 амбан сайдын нэг болох Ши-Хэнийг Алтайн захирагчаар тохоож, тэр нь 1912 он хүртэл тэнд сууж байв. Харин Палт ван 1912 оны 6 дугаар сарын 10 гэхэд Алтайн хязгаарт очиж албан тушаалаа хүлээн

¹³⁷ Мөн тэнд.т.344

¹³⁸ Тайваны түүхч Лан Мэй Хуа бүтээлдээ 1912 оны 1-р сард торгуудын ноён Палтыг Алтайн амбаны үүрэг гүйцэтгэгчээр томилсон гэсэн нь бий. [Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл УБ.,2011.т. 95

¹³⁹ Даваасүрэн.Б, Мягмарсамбуу.Г Ардын Хатанбаатар С.Магсаржав УБ.,1998.т.84

авчээ.1912-1914 оны хооронд Палт нь Алтайн хэрэг эрхлэх сайдын хувьд тус хязгаарын цэрэг, засаг захиргаа, иргэний байдал, хууль цааз, гадаад харилцаа зэрэг явдлыг ерөнхийлөн шийтгэх үүргийг хүлээж байв.

Палт ван нь Алтайн хязгаарын захирагчаар ажиллах хугацаандаа хязгаар нутагт өөрийн засаг захиргааг бэхжүүлэхийн тулд дараах өөрчлөлтийг хийжээ¹⁴⁰. Үүнд:

Алтайн хэрэг эрхлэх сайдын захиргаан дор нарийн бичгийн танхим, гадаад харилцааны товчоо, иргэний явдлын товчоо (дор нь Хава, Бууржин, Буурал тохой зэрэг газруудад иргэний явдлын салбар товчоог байгуулав), тариалан, мал аж ахуйн товчоо, эдийн засгийн товчоо, цагдаагийн товчоо (дор нь Бууржингийн цагдаагийн салбар товчоо байгуулав) зэргийг байгуулав. Алтайн цэргийг захирах газрыг өргөжүүлж, цэрэгт үйлчлэх газрыг байгуулав.

Алтайн хязгаарын хилийг сахин хамгаалах цэргийн ангийг цэгцлэн чангатгаж, өргөтгөн байгуулахын зэрэгцээ цэргийн цалин хөлс, тэтгэмжийг нэмэгдүүлэх асуудлыг тавьжээ.

Алтайн хязгаарт Оросын нөлөөг бэхжүүлэхэд ихээхэн дэмжлэг үзүүлжээ. Энэ хүрээнд Оросын талтай Эрчис голоор аялах эрхийн хэлэлцээр байгуулж, Оросын усан онгоцыг Алтайн хил доторхи Эрчис гол хийгээд түүний салбар Бууржин голоор явахыг зөвшөөрч, Бууржин голын нийлэх аманд Оросод газар заан тогтоож, бараагаа зарах эрх өгчээ. Түүнчлэн Палт ван Орос улсад Алтайд шуудан товчоо байгуулахыг зөвшөөрсөнд Шар сүмээс Зимүнэй хүртэл оросын тал 8 шуудан өртөө байгуулжээ. Алтайн хязгаарт Оросын нөлөө бэхжихийн хирээр Оросын бараа таваар Алтайд цутган орж ирж, зах зээл дээр ноёрхох болсон бөгөөд Оросын шилжин суугчдын тоо эрс нэмэгдэв.

Палт ван өөрийн эрх ямба сүр хүчийг ашиглан энэ хязгаар нутагт хятадын байр суурь, эрх ашгийг бататган бэхжүүлэхэд анхаарч алтайн урианхай, торгууд, хошууд нарыг айлган сүрдүүлэх, аргадан гуйхыг хослуулан эрхшээл нөлөөндөө оруулахыг эрмэлзэж, тус хязгаарын монголчуудыг чангалан захирах болов.Түүнчлэн тэрээр Ховдын хязгаарыг эзлэн авахын тулд цэрэг хуримтлуулж, хилийн өдөөн хатгалга хийхийн зэрэгцээ монгол ноёдыг өөртөө татах, ятгах оролдлогыг зүйл бүрээр хийж байв.

Улмаар Палт ван 1913 оны сүүлчээр албан тушаалаасаа огцорч, Бээжинд сууж байгаад 1920 онд өвчний улмаас нас баржээ.

Хятадын түүх бичлэгт түүний хятадын түүхэнд гүйцэтгэсэн үүргийг –ойрадын орчин үеийн түүхэн дээрх чухал хүн байв, гарамгай улс төрч, монгол үндэстний оршин тогтнол ба хөгжлийн төлөө насан туршдаа хүчин зүтгэсэн¹⁴¹ мэтээр үнэлж байна.

¹⁴⁰ Ойрад монголын товч түүх.Доорд дэвтэр.Шинжианы ардын хэвлэлийн хороо.,2000.т.360-365,

Б.Батбаяр. Палтын үйлс ба бодлого. Монгол хэл утга зохиол 29-р боть №176. Хөх хот. 2001 оын 4-р хугацаа. т.26-33

¹⁴¹ Батбаяр.Б Палтын үйлс ба бодлого.Монгол хэл утга зохиол.Эрдэм шинжилгээний тусгай сэтгүүл.Свер монголын

Гэвч Палт ван нь монголын түүхэнд бүхий л талаар сөрөг үүрэг гүйцэтгэсэн хятадын талыг баримтлагч ойрадын урвагч ноёдын нэг байсан бөгөөд энэ нь хятадын зүгээс монголын нөлөө бүхий хошуучлагчдыг нь талдаа татаж, монгол туургатнуудын нэгдэн нийлэх тэмцлийг мохоох холын эчнээ бодлогын илрэл юм.

Палт вангийн монголын талаар явуулж байсан урван тэрсэлсэн буруу үйл ажиллагааг тэр үеийн монголчууд жигшин шүүмжилж байжээ.

Монголын сонин бичигт “Палт ван гадаад улсад нилээд жил уйтгарлан эрдэм сурч суусан боловч тусгай эрдэм олж монгол улсдаа тус дэм хийсэн явдал өчүүхэн”¹⁴² гэсэн байхад “Ван Палидар болбоос угаас бурууг дагахад даан ч дурласан харгис зальхай хүмүн юм”¹⁴³ гэх мэтээр бичсэн байх нь архивын материалуудад олонтоо тааралдана. Мөн түүний хувийн зан чанарын талаар А.В Бурдуков бичихдээ “Тэр нилээд залуу хүн, гарал үүсэл нь торгууд, нэгэн торгууд хошууны засаг ноён, Бээжинд удаан хугацаагаар амьдарч байсан, мөн Японд ч сурч байсан гэнэ. Түүний талаар монголчууд ярилцахдаа Палт ван нь уулаасаа хятадын талыг баримтлагч тул Монголыг хятадын эрхшээлд байлгахыг улайран хичээдэг хүн байв. Тэрбээр өөрийн тал нутаг, шарын шашныг мартсан, монголын ядуу дорой, хоцрогдсон ард түмний дайсан болсон, үүсэн тогтнож буй монголын эрх чөлөөг бусниулах, монголын ард түмэн, тэдний өөрийнх нь өвөрмөц соёл, ахуйг газрын хөрснөөс арчин хаяж, хятадын боол болгохыг хүсэгч мөн. Хятадаас ихээхэн хайр хишиг, хэргэм зэрэг хүртэхийг хичээн зүтгэж, хувийн ашиг хонжооны төлөө эх орноо худалдагч жигшүүрт этгээд мөн. Тэр бүгдийг мартаж монголын ард түмний эрх чөлөөнд халдаж байна гэлцдэг байлаа”¹⁴⁴ гэснээс тодорхой харагдаж байна.

Палт ван 1914 онд Харбинд байхдаа Оросын “Новое время” сонины сурвалжлагчид өгсөн ярилцлагадаа өөрийн тухай, Алтайн хязгаарын Монголын гадаад болон дотоод нөхцөл байдал, Монголын тусгаар тогтнолын талаар өөрийн байр сууриа илэрхийлжээ. Энэхүү ярилцлагыг сийрүүлбэл:

“Алтайн хязгаарын захирагч чин ван Палт 2 дугаар сарын 27-нд цааш Бээжин явах замдаа Шар сүмээс Харбинд хүрэлцэн иржээ. Палт ван өвчний учир чөлөө аваад ирсэн бөгөөд харин Шар сүм буцаж явах бодолгүй байна. Уг гаралын хувьд монгол, торгууд аймгаас гаралтай. Палт ван Илийн хязгаарт өөрийн хошуутай. Сурвалжит монголын засаг ноёны хувиар тэр бас манжийн ордонд монголын ажил хэргийн зөвлөх байсан. Байдлаас нь харахад тэрээр одоо Юанишкайд үйлчилж байгаа гэж үзэж болно. Хятадын армийн генерал цол хэргэмтэй, үзэл бодлын хувьд японы талыг баримтлагч (Палт Токиод цэргийн дээд сургууль төгссөн), Палт ван Бүгд найрамдах улсын 5 угсаатныг нэгтгэх одоогийн хараахан дуусаагүй байгаа “шинэчлэлд” чухал үүрэг гүйцэтгэнэ гэдэгт

Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн. №4. 2001. т. 21

¹⁴² Монголын сонин бичиг. Олноогийн 2-р он, 8-р сарын 15.

¹⁴³ МУҮА. ФА2, Д-1, ХН-102, НБ-1

¹⁴⁴ А. Чуец. (А.В. Бурдуков) Дела Кобдоское, Палт ван. | Сибирская жизнь | VIII. 5. 1912. №175

эргэлзэхгүй байна. Тэдгээрийн нэг нь 5 угсаатны нэг болох одоогор 2 хуваагдаад байгаа Палтын төрөлх Монгол юм, Тэр 32 настай, нилээд залуу хүн, Ямарч яриангүй авьяас билэгтэй, ажилч хичээнгүй. Палт эдүгээгийн Хятадын зүтгэлтнүүд дундаас гойд эгэл жирийн бус хүн юм. Манай засгийн газраас монголын эрх чөлөөний төлөө тэмцэгчдийн эгнээнд орж, Баруун Монголыг Халхад нэгтгэх баталгаа гаргаж өгвөл Палтыг тэтгэвэрт гарах үед жилд 10 мянган рубль өгч байх нөхцлийг тавьсан үе бий. Гэвч Петербург энэ асуудлыг шийдээгүй, Палт хятадын албанд хэвээр үлджээ. Энэ бүхнээс үзэхэд монголын ажил хэрэг, Монголын орчин үеийн байдлын талаарх Падтын үзэл бодол нийгмийн ашиг сонирхол ихтэй байна.

Түүний аян замд дагалдан яваа ноён Амарын тойргийн штабын ноён Цыдыповын эелдэг найрсаг харилцааны ачаар манай хамтрагчид Палт ноёнттой учирч ярилцах боломж гарчээ.

Би Шарсүмд амбанаар 2 жил ажилласан хэмээн Палт ноён хэлэв. Намайг Алтайд хүрэлцэн очиход энэ алслагмал газарт бүх зүйл бүр хуучин хэвээрээ, нам гүм, тайван байв. Намайг байх үед монголчуудын үймээн эхлэсэн.

2 жилийн турш энэ үймээн Монголд ихээхэн гай гамшиг авчирав. Халхын цэргүүд Ховдыг эзлэн авч, Шарсүм рүү дайрахаар бэлтгэх болов. 1906 оноос өмнө Алтайн хязгаар нь Ховдын хязгаарын бүрэлдэхүүнд байж, монголчууд нутаглаж байсныг тэмдэглэх хэрэгтэй. (Киргизийн 12 отог, торгуудын 3 хошуу, урианхайн 7 хошуу) Үүн дээр үндэслэн Халхууд Ховдын хязгаарыг өөртөө нэгдсэн тухай зарлаад өөртөө Алтайг бас захируулахыг эрмэлзэх болов.

Гэвч зэвсгийн хүчээр тэд үүнийг хийж чадаагүй. Алтайчууд бас өөрсдөө сайн дурын үндсэн нэгдэхийг хүлээж аваагүй. Хүрээнд Оростой байгуулсан гэрээ илэрхий болох үед баруун хязгаарын бүх монголчууд өөрөөр хэлбэл Алтай, Или, Тарвагтайн нутаглаж буй монголчууд Бээжинд гэрээнд тусгагдсан <<Монгол>> хэмээх үгийн асуудлаар эсэргүүцэл зарлав.

Хүрээнд байгуулсан гэрээнд яагаад ч юм бүх Монголын тухай зарим нэгэн шалтгааны улмаас яригдах болжээ. Тэр байтугай халхын ноёдын хийсэн гэрээнд Ховдын хязгаар бүхэлдээ ороогүй ч байж болно. Ховдын хязгаар 2 чуулгантай. Дөрвөдийн чин ван өөрийн чуулганыг Халхад нэгтгэх тухайгаа мэдэгдсэн байна. Гэвч бүх ноёд түүнтэй санал нэг биш байв. Чин сэтгэлтийн чуулган Халхтай нэгдэхээс эрс татгалзаж байв. Ийм учраас Халхын тухай гэрээнд Ховдын хязгаарыг бүхэлд нь багтаах нь маш ярвигтай байв.

Тухайн үед Алтайн хязгаарын байдал маш хүнд байв. Халхуудын байнгын лайралт эгэл жирийн ардын амьдралд хүндээр тусч байв. Алтайд бүх худалдаа оросын гарт оров. Оросын худалдаачид тухайн үеийг ашиглаагүй, барааны үнэ өсөөгүй.

Харин үлэмж хэмжээний цэргүүд орж ирснээр бүх хүнсний бүтээгдэхүүний үнэ эрс өссөн. Оросоос Хятад уруу тасралтгүй зөөсний ачаар зөвхөн цай хуучин үнээр зарагдах болжээ. Тухайн үед Алтайн хүн амын нөхцөл байдал Ховдын хязгаарт байсан үенийхтэй харьцуулахын аргагүй ядуу байв. Тэнд бүхэлдээ сүйрч жинхэнэ өлсгөлөнд нэрвэгдэж байв. 1913 оны 12 сард засгийн газрын даалгавараар оросын консул Кузьминский, бид хоёр Алтайн нурууны оргилоор 2 талын цэргийг давуулахгүй байх тухай гэрээнд гарын үсэг зурав. Гэвч хязгаарын ард олны амьдрал удахгүй энгийн нөхцөлд орох болно.

Бидний удирдаж буй улс оронд монголчууд Хятадын гадаад байдалд сэтгэл дундуур байв. Зайлиггүй хэрэгтэй гэсэн ямар ч шинэчлэлүүд бүгд найрамдах улсад юу ч авчираагүй. Хошуудад бүх зүйл хуучин хэвээрээ байв. Зарим газруудад энгийн ардууд угсаа залгамжлал унасан тухай мэдээгүй байна. Бусад газруудад хүн ам үймээн дайнаас залхаж байна. Иймээс Алтайд олонхи нь хуучин дэглэмдээ эргэж орохыг хүсч байна. Үнэн хэрэгтээ эзэнт улс бүгд найрамдах улсаар солигдсон явдал нь ард түмэнд биш, зөвхөн улс төрийн зарим зүтгэлтнүүд, сайдуудад ашгаа өгсөн.

Миний үзэж байгаагаар ямар нэгэн байдлаар түүний тогтвортой байдалд итгэл найдвар байсан бол Монголын төр байгуулагдсан нь Монголчуудад ашигтай байгаасай. Харин миний бодлоор монголчууд ишг тийм жижиг ард түмэн Орос, Хятад хоёр томоохон гүрнүүдийн дунд бие даан оршиход хэцүү. Тэдгээрийн хоорондын үл ойлголцол нь

юуны өмнө бүх монголчуудад хариу өгөх болно. Энэ шинэ улсад буфер улс байх нь дэмий зүйл биш. Монголчуудад ямар нэгэн улстай нэгдэх нь ашигтай: Монгол буфер улс байж олон жил оршин тогтноно гэж би бодохгүй байна. Түүнийг ойрын 50- 100 жил л боол шиг тараачихна.

Орос улс Халхад ихээхэн ач холбогдол өгч байна гэж бодож байна. Ховдын хязгаартай нэгтгэхэд энэ нь Хятадаас Оросын хилийг аюулгүй болгохгүй. Урт цаг хугацаанд бусад газар нутгуудад 2 гүрэн бие биетэйгээсээ ямагт сөргөлдөж ирсэн. Харилцан тайван байдалд зөвхөн өмнөа нягт найрамдалт харилцаагаа харилцан зөвшөөрөлцсөн, сэргээн босгох замаар л хүрч болно.

Сэргээн байгуулагдсан монголын засгийн газрын төвд өнөөгийн байдал сүйрэхгүй байх байсан. Хүрээнд ноёдын засгийг булаан авсан. Халхад 4 чуулган, 86 хошуутай, Ховдын хязгаарт 2 чуулган, 20 хошуутай. Монголчууд угсаа залгамжилсан засаглал, чуулганууддаа дассан. Хуучин засгаа алдсан ноёд, өөрсдийн цэргээр дээрэмдүүлсэн, шинэ алба татвар, дарамтанд орсон ард олон байнга нэгдэж, эсэргүүцэл үзүүлж байна.

Юуны өмнө хутагтуудын байдал монголын төрийн тэргүүний дүрээр ард олныхоо нүдэнд хэвийн бус байна. Буддын шашинд хэн нэгэн хүн улс орны ба шашны тэргүүн байхыг зөвшөөрдөггүй. Өөрөөр хэлбэл итгэл бишрэл, ард түмнээр удирдуулахыг зөвшөөрдөггүй. Хүрээнд үүнийг ойлгож байгаа хэдий ч юу ч хийж чадахгүй байна. Нөлөө бүхий ноёд байхгүй.

Хэрэв бүгд адилхан байвал бүгд эрх мэдэлтэй байхыг хүсдэг тул нэгийг нь сонгоход хэцүү байдаг. Эцсийн эцэст тэр нь бүхэлдээ уналтаар төгсгөл болно... Үүнээс гадна одоогийн хутагтын хөгшин, сул дорой байлаас болж хаан ширээ залгамжлах тухай асуудал гарч байна.

Хутагт нас барсны дараа хэн угсаа залгамжлах вэ? Түүний хүү угсаа залгамжлагчаар зарлагдах уу? Буддийн хуулиар шашны тэргүүнүүд эхнэртэй байж болохгүй. Зарим халхууд хутагт эхнэртэй гэдгийг мэднэ. Гэвч Богдыг гэнээнтнээр тооцдог монголчуудад тул үүнийг мэдэгдэж болохгүй. Хэрэв хутагт нас барвал уламжлалын дагуу хутагтыг хайхад хүрнэ. Одоогийн хойд дүрийг Төвдөөс тодруулна. Түүний залгамжлагчийг Хятадад буцааж өгч магадгүй юм. Ингэхлээр хутагт бол хятад хүн болно... Хутагт том болтол тэд юу хийх вэ? 20 жилийн турш улс орныг хэн удирдах вэ?

Улс орны санхүү цөхөрсөн байдалд оржээ. Хошууны зардал хуучин хэвээр үлдэв. Тэдгээр нь хязгаарын ард олонд маш хүнд тусч байв. Одоо тэдгээрээс гадна Хүрээний нэгдсэн засгийн газрын зардал, үр өгөөжгүй үрэгдэж дууссан зээлийн эргэн төлөлтийн зардал, цэргийн зардад гэх мэт шинэ зардлууд бий болов. Энэ бүгд улс орныг шууд уналтын байдалд хүргэдэг. Дан зээлээр амьдарч чадахгүй. Харин өмнө нь дотоод засаглалын шинэчлэл, боловсолын зардал зэрэг зайлишгүй шаардлагатай байна. Одоогийн монголын засгийн газрын байдл гарцгүй болсон гэж үзэж байна. Тэр нь ойрын үед ямар нэгэн шийдвэртэй алхам хийх хэрэгтэй гэдэг нь эргэлзээгүй юм”.

Харбин хот. 1914 оны 3 сарын 2 “Шинэ цаг үе” сонин. 1914 оны 3 сарын 23. №13660

А.В Бурдуков өөрийн нэгэн өгүүлэлдээ “Палт ван бол боловсролтой монгол хүн. Уг нь тэр өөрийн хүчийг өөрийн эх орны сайн сайхны төлөө дайчлах, тэдэнд тусгаар тогтнолоо хамгаалахад нь туслахын оронд тэр өөрийн бүх хүчийг монголчуудад тусгаар тогтнох боломж олгохгүй байхад л чиглүүлж байлаа. Палт ван хятадын олон зуун цэргийг илгээж, монголчуудыг номхруулна хэмээн найдаж байсан боловч тэр энэ дээр алдаа хийжээ. Монголчууд өөрийн эрх чөлөөгөө тийм хямдхан алдахыг хүсэхгүй байлаа”¹⁴⁵

¹⁴⁵ А.Чуец.(А.В.Бурдуков).Хобдоский округ. |Сибирская жизнь| IX.5.1912.№198

ХЭМЭЭЖЭЭ.

Мөн тэрээр Палт ванг Ю (Үй)¹⁴⁶ жанжинтай адилтган “Нээрээ ч Палт ван маягийн орчин үеийн Үй жанжин монголын хамгийн шилдэг хүмүүсийн толгойгоор, монголчуудын эрх чөлөөний үнээр хятадаас хэргэм зэрэг хүртэн, ялагчаар тодорно гэж үү...”¹⁴⁷ гэсэн зэргээс үзэхэд Палт ван гэж ямар хүн байсан нь улам тодорхой харагдаж байна.

Гэтэл 1912 онд Ховдыг чөлөөлөх байлдаанд оролцож байсан ардын журамт цэрэг Ванчигсүрэнгийн Лувсанданзангаас Ховдыг чөлөөлөхөөс өмнө Богдын засгийн газрын тушаалаар Ховдын манж амбаныг хөөн гаргахаар ирсэн гүн Төмөржин нь Торгуудын Па вангийн төрсөн дүү байсан тухай мэдээлээд, түүнийг Ховдод ирэхэд нь манж нар баривчлан хороосны дараа 1912 оны зуны адаг сарын 15-нд Алтайн Шар сүмээс Палт ван Ховдыг чөлөөлөхөөр ирсэн Магсаржавт 2 урианхайгаар тагнуулын мэдээ ирүүлж, Ховдын манж амбанд туслахаар хятадын хар цэрэг ирж байгаа тухай мэдээлэн сэргийлэн тосож байлдах хэрэгтэйг сануулахын зэрэгцээ дараа нь Магсаржав, Дамдинсүрэн нар Цэрэндаш, Монхон гэдэг хоёр хүнд бичиг явуулахад 15 хоногийн дараа тэр хоёроор Па ван Шинжианы хавиас Ховд уруу дахин очих цэрэг байхгүй гэсэн мэдээг ирүүлж байсан¹⁴⁸ гэх мэдээ байх боловч үүнээс өөр түүнийг батлах сурвалжийн болон архивын мэдээ баримт одоогоор олдохгүй байна. Гэтэл энэхүү дуртгал болон аман мэдээнд үндэслэн зарим түүх сонирхон судлаачид Палт ванг Хятадын засгийн газрын шахалтаар Палт ван монголчуудын эсрэг сөрөг үйл ажиллагаа явуулсан, үнэндээ тэрээр Монголын тусгаар тогтнол, Ховд хотыг чөлөөлөхөд сэтгэл зүрхээрээ тусалсан, Монголын талыг баримтлагч байсан, тэрээр Алтай, Ховдын хязгаарыг хуваахгүйгээр нэг бүхэл байлгах, 2 хязгаарыг нэгтгэх замаар Ойрад Монгол улсыг дахин сэргээн байгуулах санаатай байсан¹⁴⁹ мэтээр үзэж дүгнэх явдал байгааг нуух юун. Үүнийг цаашид нягтлан судлах шаардлагатай юм.

2.4. ОРОСЫН ХААНТ УЛСЫН БОДЛОГО, ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА

XIX зууны сүүлчийн хагасаас хаант Орос улсын Алтайн хязгаарт бэхжих бодлого

¹⁴⁶ Юй жанжин буюу Халхын Сайн ноён аймгийн чин ван Цэнгүнжав нь Амарсанаа, Чингүнжав нараар удирдуулсан Монголын ард түмний 1755-1758 оны тусгаар тогтнолын зэвсэгт тэмцлийг дарах явдалд идэвхтэй зүтгэн манжийн төрийн өмнө их гавьяа байгуулсан урвагч ноёдын нэг юм. Манжийн төр анх Халхад бослого гарсны дараа есрийн итгэх олон ноёд жанжин нарын дотроос Юй жанжинг Улиастайн жанжинаар томилон, Чингүнжавыг барьж, Халхын бослогыг дарах үүрэг өгчээ. Юй жанжин даалгаврыг ёсоор гүйцэтгэсэн тул манжийн хаан түүнийг бас Баруун Монголын бослогыг даруулахаар 1757 онд хоёр замын их цэргийн ерөнхийлөн захирах жанжнаар томилон илгээжээ. Тэрбээр уг бослогыг дарах явдлыг толгойлон гүйцэтгэжээ.

¹⁴⁷ А.Чуец. (А.В.Бурдуков) Дела Кобдоское, Палт ван. |Сибирская жизнь| VIII.5.1912.№17

¹⁴⁸ Монгол ардын журамт цэргийн дуртгалууд УБ.,1982.т.482

¹⁴⁹ Батаа.П. Торгуудын эрт эдүгээгийн түүхэн хэлхээс УБ.,2015.т 130-132

улам идэвхжиж, юуны өмнө байр сууриа бэхжүүлэхийн тулд олон тооны худалдаачдыг оруулав. Мөн цаашид Алтайн хязгаарт улам бэхжихийн тулд 1912 онд Эрчис гол, түүний урсгал болох Бууржин голоор оросын усан онгоц аялан явах, Бууржин гол нийлэх уулзвар дээр худалдааны газраа байгуулах, Алтайд шуудан өртөө байгуулах эрхийг Алтайн хязгаарын захирагч Палтаас авав. Ер нь Палтын засаглалын жилүүдэд Алтайн хязгаарт Оросын байр суурь үлэмж бэхжин худалдаа, ашигт малтмалын эрэл хайгуул, олзворлох ажлыг гадаад иргэдээс зөвхөн оросын харьяатууд эрхэлж байжээ. Оросын талаас Палт ванг өөрийн талд татахын тулд Алтайн хязгаарт оросын нөлөөг бэхжүүлэхэд ихээхэн хувь нэмэр оруулсныг өндрөөр үнэлээд Шар сүмд сууж байсан оросын консул М.Кузминский Оросын засгийн газарт хандан түүнийг Ариун Станиславын 2-р зэргийн одонгоор шагнах хүсэлт гаргаж¹⁵⁰ байсан баримт бий.

Мөн тэр үед хаант Орос улс Алтайн хязгаарт өмнө олсон байр сууриа хамгаалах, улам бэхжүүлэхийн тулд Алтайн хязгаарын талаар өөрийн гэсэн бодлого барьж идэвхтэй оролцох болов.

Палт ван Оросын Алтайн хязгаарын Бийск хотод хэвлэгдэж байсан –Алтай|сонинд Монгол дахь Оросын худалдааны тухай сонирхолтой ярилцлага өгчээ.

Монголчуудын зэвсэгт бослогын дараа хятад худалдаачид Монголоос хөөгдөж, худалдаа гүнзгий хямралд оров. Оросын худалдаачид энэхүү тааламжтай агшиныг ашиглаж чадаагүй. Үүний уршгаар таваарын хомсдол бий болов.

Тухайн үеийн Хаант Орос улсын зүгээс Монголын талаар баримтлах бодлогын үндэс нь 1912 оны 11 дүгээр сарын 3-нд Орос Монголын хооронд байгуулагдсан гэрээний үзэл санаагаар тодорхойлогдож байв.Оросын ГЯЯ-ны сайд Сазоновоос Монголын засгийн газартай хэлэлцээ хийх оросын бүрэн эрхт төлөөлөгч Коростовецид 1912 оны 8 дугаар сарын 23-нд явуулсан зааварт Оросоос Монголд явуулах бодлогыг “Манай хязгаартай хил нийлэх энэ мужид цэргийн хүчтэй улс байгуулахгүй байхыг эрмэлзэх”¹⁵¹ гэж тодорхойлоод цааш нь энэ зорилгоо хэрэгжүүлэхийг тулд Халхад үндэсний эрх олгох, тэнд хятадын цэргүүдийг оруулахгүй байх, Халхыг хятадуудаар колоничлуулахгүй байх гэсэн нөхцөлийг хангахаар төлөвлөж байгаагаа мэдэгджээ.

¹⁵⁰ Белов.А. Царская Россия и Западная Монголия в 1912-1915 гг.Проблема Дальнего Востока. 1996 №1. 101

¹⁵¹ Сборник дипломатических документов по монгольскому вопросу.СПб.,1914.с.1

Монголын баруун хилийн байдал хурцадсныг И.Коростовец овжин ашиглан “Ховд, Алтайн хязгаарт ойртож ирсэн хятад цэрэгтэй тэмцэх аргаа эртхэн бодох нь зүйтэй.Хоёр улсын найрамдлын гэрээнд гарын үсэг зурахаас нааш тусламжийн тухай ямар нэгэн яриа байж болохгүй.Хэрэв гэрээ бичгийг одоо даруй миний төлөвлөгөөгөөр зөвшөөрвөл цэрэг зэвсгийн тусламж хамгааллыг үтэр түргэн үзүүлж, тэрхүү хятад цэргийг монголын хязгаарт оруулахгүй болохыг миний бие батлан хүлээж байна” гэж боох, сүрдүүлэх арга хэрэглэж байв. Эцсийн бүлэгт 2 тал харилцан зарим буулт хийн 1912 оны 11- сарын 3-нд гэрээг байгуулжээ. Гэрээний 1-р зүйлд

Зураг 20 И.Коростовец Оросын тал “Монголд автономит байгуулал тогтоох, өөрийн үндэсний армитай байх, монгол нутагт хятад цэрэг нүүдлийн иргэдийг оруулахгүй байх”-ад нь туслах үүрэг хүлээсэн нь Баруун Монголын хэрэг явдалд Хаант Орос улс оролцох эрхийн үндэслэл болж байв.

Эхэн үедээ Хаант Орос улсаас Ховд, Алтайн хязгаарт өмнө нь олсон нөлөөгөө хадгалах, өөрийн улс төр, эдийн засгийн байр сууриа улам бэхжүүлэхийн тулд Ховд Алтайн хязгаарыг хятадын засаглалаас чөлөөлж, Халхад нэгтгэх явдлыг дэмжин энэ хэрэгт дипломат болон цэрэг зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэх болов.

1912 оны 6 дугаар сард Оросын Гадаад явдлын яамны сайд С.Д Сазонов засгийн газартаа Халх Монголтой гэрээ хэлэлцээ хийх асуудлыг тавьж байв.Тэрбээр Сайд нарын зөвлөлийн дарга В.Н Коковцовт бичсэн захидалдаа удахгүй байгуулах гэрээний агуулгыг тусган Халх монголын бүрэлдхүүнд орвол зохих газар нутгийг тодорхойлон түүнд Ховд, Алтайн хязгаарыг оруулжээ.С.Д Сазонов Ховд, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх нь “бидний ашиг сонирхолтой нийцнэ” гээд “газар зүй, эдийн засаг, угсаатны зүйн харилцааны хувьд тэр нь Халхын зүй ёсны үргэлжлэл” бөгөөд “хятадаас халхлах аятайхан халхавч болж” манай улсын хилтэй хил нийлдэг¹⁵² гэжээ.Мөн С.Д Сазоновоос Бээжин дэх хаант оросын элчин В.Н Крупенскийд илгээсэн утсандаа “Алтайн хязгаарыг Халхтай нийлүүлбэл зүгээр юмсан, гэхдээ түүнд хүрэхэд ихээхэн бэрхшээлүүд байна”¹⁵³ гэжээ.

Ер нь Оросын хаант улсаас Алтайн хязгаарыг “газар зүйн байрлал, угсаатны бүрэлдхүүний хувьд Семипалатинск мужийн үргэлжлэл, Баруун Монгол, Шинжианд Оросын худалдаа эдийн засгийн нөлөөг бэхжүүлэх үүд хаалга” хэмээн үзэж байснаар түүний байр суурь тодорхойлогдож байв¹⁵⁴.

¹⁵² Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.с.67

¹⁵³ Мөн тэнд.с.70

¹⁵⁴ Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.123

Мөн Илийн хязгараас Шар сүмд ирж суух болсон дунгаан цэргүүд оросын шилжин суугчдад дайсагнан хандаж, айлган сүрдүүлэх, орос худалдаачдаас авилгал авах, бараа таваарыг нь булаан авах зэргээр зүй бусаар харьцах болсноос гадна Оросын консул М.Кузминскийн амь насанд халдахыг оролдсон хэрэг гарчээ. Ийм нөхцөлд өөрийн консул болон харьяатуудын аюулгүй байдлыг хангах арга хэмжээ авахыг анхааруулан Алтайн хязгаараас дунгаан цэргүүдээ гаргахыг Оросын ГЯЯ-ны сайд С.Д. Сазонов Бээжин дэх Оросын консул В.Н. Крупинскийгээр дамжуулан Хятадын засгийн газарт шаарджээ.

1912 оны 6 дугаар сард оросын консул М.Кузминский хязгаарын захирагч Палтад Оросын тал Алтайн хязгаарт 500 цэрэг бүхий отрядаа оруулахаа мэдэгдэв. Түүгээр ч барахгүй оросын талаас Палтад монголын эрх чөлөөний төлөө тэмцэгчдийн эгнээнд орж, Баруун Монголыг (Алтайн хязгаарыг Б.Н) Халхад нэгтгэх баталгаа гаргаж өгвөл Палтыг тэтгэвэрт гарах үед нь жилд 10 мянган рубль өгч байх саналыг тавьсан явдал болсон¹⁵⁵ боловч Петербург энэ асуудлыг шийдээгүй ба Палт ч саналыг хүлээж аваагүй тул талаар болжээ. Энэ талаар Палт ван 1914 онд Харбинд байхдаа Оросын “Новое время” сонины сурвалжлагчид өгсөн ярилцлагадаа мэдээлсэн байна.

Цаашид Алтайн хязгаар дахь хятадын цэргийн үйл ажиллагаа, Ховдын хязгаар лүү явуулж буй тэдний өдөөн хатгалга нь хаант Орос улсын эрх ашгийг хөндөж байлаа. 1913 оны 2 дугаар сарын 25-нд Оросын сайд нарын зөвлөлийн онцгой зөвлөлөгөөн болж, Баруун монголд болж буй байдлыг тусгайлан хэлэлцээд, цэрэг дайны шинжтэй шийдвэрүүд гаргажээ. Үүнд:

- 1/Хүрээ, Улиастайгаас 4 пулемёт, их буу бүхий казак цэргийн хороог Ховд уруу шилжүүлэх
- 2/.Омскоос Обь мөрнөөр Ховдын хязгаар руу 2 батальон, 8 их буу, хагас суман сапёрчид, 50 гаруй казак цэрэг хөдөлгөхөд бэлэн байлгах
- 3/.Зайсан хотоос Шар сүмд 2 пулемёт бүхий 2 суман цэргийг казак хэдэн зуун цэргийн хамтаар суулгах
- 4/.Нийслэл хүрээнээс Ховд руу казак цэргүүд хөдөлмөгц түүний хойноос Эрхүүгийн цэргийн тойроогоос хоёр их буу, дөрвөн пулемёт бүхий батальон цэрэг илгээх зэрэг байв.¹⁵⁶

Энэ шийдвэрийн дагуу Дээд Үд хотоос Нийслэл хүрээгээр дамжуулан Ховд хот хүртэл казак цэргийн ангийг явуулж, мөн зун нь Бийскээс 3000 хүнтэй явган цэрэг, их бууны ангийг Ховдод ирүүлжээ.¹⁵⁷ Ховдод оросын цэргийн анги ирсэн нь хятадын цэргийн идэвхийг сулруулж, тэд Цагаан-Түнгээс цэргээ буцааж татахад нөлөөлсөн аж. Энэ тухай энэ үйл явдлын гэрч болсон А.В.Бурдуков оросын цэргүүд орж ирсэн явдал нь хятад цэргийн

¹⁵⁵ Г.Коншин.Беседа с князем Палта. Газета —Новое время| 23 марта 1914 года №13660

¹⁵⁶ Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.с.67-68

¹⁵⁷ Бурдуков.А.В.Хуучин ба шинэ Монголд.УБ.,1987.т.98

үйл ажиллагааг хөдөлгөөнгүй болгож, тэд Цагаан түнгээс нааш хөдлөлгүй, киргизүүдийг монголчуудын эсрэг ашиглахыг оролдож байсан боловч тэдгээрийг монгол цэргүүд хялбархан бут ниргэж, тэдний байлдах хүсэлгүй болгож байлаа¹⁵⁸ хэмээн бичсэн байдаг.

Гэвч оросын тал энэ их цэргийг хятадын эсрэг шууд тулалдаанд оруулахаас ихэд болгоомжилж байв.

Алтайн хязгаарт Оросын харьяат нар ба дунгаан цэргийн хооронд зөрчил хурцадсантай холбоотой 1913 оны 9 дугаар сард хурандаа Сергеевийн захирсан 500 гаруй хүнтэй нэг хороо цэргийг Шар сүмд суулгав.

Оросын цэргүүд Шар сүмд ирэхээс өмнө оросын талын шахалтаар хятадын тал дунгаан цэргүүдийг Алтайн хязгаараас гаргаж Ирид буцаав. Гэвч тэдний оронд Шинжианы мужийн захирагч Ян Цзинсиний тушаалаар Шинжианаас цэргийн хүч орж ирэв. 1914 оны эхээр Алтайн хязгаар дахь Оросын отряд 4 их буу, 4 пулемёт бүхий 2 батальон явган цэрэг, 200 казак цэргүүдээс бүрдэх болов.

2.5. ЦАГААН ТҮНГИЙН ТУЛАЛДААН, “ГАЛ ЗОГСООХ ХЭЛЭЛЦЭЭР” БАЙГУУЛАГДСАН НЬ

Алтайн хязгаар нутаг нь газар зүйн байрлалын хувьд Орос, Монгол, Хятад гурван улсын хил нийлэх газар болох тул тэнд их гүрнүүдийн эрх ашиг сонирхол хамгаас илүү огтолцон зөрөлдөж байсан юм. Тийм учраас энэ бүс нутгийн асуудал ихээхэн нарийн төвөгтэй байв. Ялангуяа тус бүс нутагт хятад, монгол, орос цэргийн төвлөрөл үүсч, улмаар Алтай орчимд цэргийн томоохон мөргөлдөөн гарч болзошгүй болжээ.

1913 оны зуны эхэн сард Дундад Иргэн улс Алтайн хязгаарыг Шинжианд захируулсан зарлигтай гэж шалтаглан Булган, Цагаан Түнгэ, Байтаг, Хавтагийн өргөн фронтоор Шинжианы зүгээс Май дайран гэж нэрлэгдсэн хятад цэргийн дарга командалсан цэргийн отряд шууд цөмрөн орж ирж тэр хавийн газрыг эзлэн авчээ.¹⁵⁹ Мөн монгол цэргүүд Цагаан Түнгэ рүү давшилтаа эхэлж, 1913 оны 6 сарын шинийн нэгэнд /7 дугаар сарын 5-нд/ Цагаан-Түнгийн Улаан-Хайрхан гэдэг газар монгол, хятад цэргийн хооронд тулалдаан болж, монголын талаас 22 хүн алагдаж, 30 хүн шархтжээ. Мөн сарын 7-нд тэнд 2 удаа тулалдаан болж, монголын талаас 700 гаруй цэрэг, хятадын талаас 2000 орчим цэрэг оролцож, хятадын 20 орчим цэрэг алагдаж, 50 морь олзлогджээ.¹⁶⁰ 7-р сарын 17-нд мөн томоохон байлдаан болов.

Тухайн үед баядын хошуунд амьдарч байсан оросын худалдаачин А.В.Бурдуков Цагаан түнгэд болж буй үйл явдлын талаар нутгийн монголчуудаас сонсож дуулснаа

¹⁵⁸ Бурдуков.А.В. В старой и новой Монголии УБ.,1987.с.99

¹⁵⁹ Даваасүрэн.Б, Мягмарсамбуу.Г. Ардын Хатанбаатар С.Магсаржав. УБ.,1998, т.100

¹⁶⁰ Пунцагноров.Ц.Монголын автономитын үеийн түүх УБ.1955.т.62-63

Оросын Алтайн хязгаарын Бийск хотноо хэвлэгдэж байсан “Алтай” сонинд 1913 оны 8 дугаар сарын 20-ны №132 дугаарт мэдээ хүргэн нийтлүүлжээ. Нийтлэлд “Монголчуудын мэдээлснээр энэ удаа 6 сарын 22-нд (Григорианы тооллоор 7 дугаарсарын 5.Б.Н) Баяр тайж өөрийн цэргүүдийн хамт Цагаан түнгэ дэх хятадын цэргүүдэд анх удаа цохилт өгсөн нь тодорхой байна. 200 орчим хятадууд алагдаж, монголын талаас 20 орчим хүн алагдаж, 30 орчим хүн шархджээ. Хятадууд тэргүүн эгнээнээс бут цохигдож, нуувч уруугаа ухарсан байна. Ингэснээр хятадууд их буугаар буудаж, монголчууд цааш давшилт хийхээ зогсоов. 6 сарын 27-28-ны (Григорианы тооллоор 7 дугаар сарын 10-11.Б.Н) орчим монголчууд хоёр дахь удаагаа довтолов. Энэ удаад 20 орчим хятадууд, 1 монгол хүн алагдаж, 50 адуу олзолж авав. Баяр тайжийн отряд 500- 600 орчим цэрэгтэй, Түүн дээр Ховд орчмоос Цагаан түнгэд шинэ туслах хүч нэмэгдэж иржээ. Өрмөгтийн давааны (Үрмогойтын даваа Б.Н) өмнөд талаар хятад цэргүүд харагдах болж, 7 дугаар сарын 1 орчимд киргизүүд баруун урианхайчууд руу довтолж, 30 шахам айл өрхийг тонон, олон ардыг хядаж, мянга гаруй агт морьд, хэдэн мянган хонь булаан дээрэмдсэн тухай мэдээг Ховд голын эхэнд Ма сайдын (С.Магсаржав Б.Н) удирдлага дор буй монгол цэргүүдээс ирэв. Энэ бүх мэдээг аваад Ховдод болж буй үйл явдлын эхлэлийг бадруулагч Дамбийжанцан лам 7 дугаар сарын 4-нд Улаангомоор дамжин цэргүүд дээрээ ирэв. Мэдээж байдал хүндэрч байлаа. Хэрвээ монголчууд Цагаан түнгэд буй хятад цэргийг бут цохиж чадвал тэд цааш Шар сүм рүү явж магадгүй. Гэвч би нөлөө бүхий монголчуудаас эсрэгээр нь сонсов. Монголчуудын хувьд киргизүүдтэй холбоотой хүндрэл гарсан нь урьдаас мэдэгдэж байна. 1913 оны 7 дугаар сарын 28¹⁶¹ хэмээн тэмдэглэжээ.

Энэ тулалдаануудад Нийслэл Хүрээнээс ирсэн цэргүүд, урианхай, дөрвөд, баядын цэргүүдтэй хүч хавсран тэмцсэн боловч амжилт олсонгүй. Тэдний давшилт Цагаан Түнгээр хязгаарлагджээ. Энэ нь монгол цэргүүдийн зэвсэглэл, дадлага сургууль хангалтгүй байдалтай шууд холбоотой байв. Иймд монголын талаас Оросын консулд цэрэг, зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэхийг удаа дараа хүссэн боловч Оросын тал Ховдод байрлаж байгаа цэргээ тулалдаанд оруулахаас эрс татгалзжээ.

Энэ байлдаан нь хэдэн сараар сунжирч байсан нь Ховд, Алтайн хязгаар дахь улс төрийн байдлыг тогтворгүй болгож, ард олны аж байдалд хүндээр тусч байв.

1913 оны зунаас хаант Орос Алтайн хязгаарыг Ховдын хязгаартай нэгтгэх гэсэн монголын талыг оролдлогыг дэмжихээс улмаар татгалзаж, Бээжинд Дундад Иргэн улстай нууц хэлэлцээр хийж эхэлжээ.

¹⁶¹ А.Чуец.Сибирь. Вѣсти изъ сѣв.-зап. Монголіи.(*Столкновеніе монголовъ съ китайцами въ Кобдосскомъ округѣ*) Газета –Алтай! 20 августа (2 сентября) 1913 г. №182 с. 4

Ийм нөхцөлд хаант Оросын засгийн газраас Бээжин дэх Оросын элчин, Нийслэл Хүрээ, Шинжиан, Шар сүм дэх оросын консул нарт буй болсон байдлыг зогсоохыг даалгав.Түүний дагуу А.Я Миллерээс монголын эрх баригчдыг Алтайн хязгаарын асуудлаар буулт хийлгэхийн тулд ятгах, хавчих элдэв оролдлогыг хийжээ.¹⁶²

Тэр үед Ховд дахь оросын консулын газрын нарийн бичгийн дарга К.Раздольский баруун хязгаарын сайд жанжингуудад ирүүлсэн захидалдаа –Хятадын цэрэг Дундад Иргэн Улсын ерөнхийлэгч Юань-Шикайн тушаалаар Цагаан Түнгэ рүү буцсан бөгөөд хятадууд уруу ямар нэгэн байдлаар халдан довтолох нь монголын талаас төдийгүй найрсаг харилцаат Хаант Оросын засгийн газраас ч няцаалт хүлээх болно....Тэнд буй хятад цэрэг рүү ямар ч тохиолдолд довтолж болохгүй.Учир нь ялагдсан тохиолдолд хятадууд Ховд уруу цаг алдалгүй хөдлөх болно¹⁶³ гэдгийг онцлон тэмдэглээд, давшилт хийхгүй байхыг анхааруулжээ.Ийнхүү оросын консулын зөвлөгөөг монголын сайд жанжингууд хүлээж авсан хэдий ч тэд 1913 оны 1 дүгээр сард Цагаан Түнгэ рүү довтолохоор бэлдэж байв.

Энэ тухай К.Раздольскийн илгээсэн цахилгаан мэдээнээс мэдсэн Бээжин дэх Оросын консул В.Н.Крупенский Петербург уруу монголчуудад урьдчилан сануулахыг зөвлөөд “...Тооцож үзээгүй монголчуудын энэ довтолгоо нь монгол хятадын хүчийг харьцуулан үзэхэд монголын хувьд аюултай үр дагавартай байж болох биш үү. Миний хувьд монголчууд Цагаан-Түнгэ, Шар сүмийг чиглэсэн Алтайн даваануудаа бэхлэж, батлах хамгаалах арга хэмжээгээр хязгаарлаж байх нь зүйтэй санагдана”¹⁶⁴ гэж ятгаж, болгоомжлуулж байв.

С.Д.Сазанов Бээжин дэх оросын элчин Крупенскийгээр дамжуулан Дундад улсын засгийн газраас Алтайн хязгаар дахь цэргээ татан буулгахыг шаардуулсан байна.¹⁶⁵

Ийнхүү Оросын талаас байлдааны ажиллагаа цаашид даамжиран үргэлжлэхээс сэрэмжилж, түүний үйл ажиллагааг зогсоох арга хэмжээг авч эхэлжээ.Алтайн хязгаарын захирагч амбан Палт ч энэ дайны үйл ажиллагааг зогсоохын төлөө байж, монголын талтай хэлэлцээ хийх зөвшөөрлийг 1914 оны 7дугаар сарын 21-нд Бээжингээс хүсэх болов.Энэхүү байдлын тухай Палт төв засгийн газартаа илгээсэн цахилгаандаа тус хязгаарын хямралтай байдал, түүний хор уршгийн талаар өгүүлэхдээ “Алтай бол баруун хойдын дээд талд байдаг болоод Шинжианыг халхлан зүүн өмнөдийг батлах хязгаар орны үндсэн чухал газар болно.Тэр нь зүүншээ Улиастай, Ховдтой хөршлөн, барууншаа Или, Тарвагатай лугаа залгагдан, дотоодын самуурал, гадаадын аюул гарах байдал ямагт оршсоор.Хэрвээ Алтайг олбаас баруун хойд хамт оршиж, Алтайг алдбаас Дундад улс хамт мөхөх болно.Дээд жил

¹⁶² Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.с.31

¹⁶³ Моисеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии.(вторая половина XIX в.-1917 г.)Барнаул.,2003.с 281-282

¹⁶⁴ Мен тэнд.с.282

¹⁶⁵ Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М.,1999.с.101

Улиастай, Ховд өмнө хойноор алдагдаж, Алтай гадаад Монголд түрэмгийлэгдэн юуны түрүүнд цохигдож, эд мөнгө хоосорч, яах ч аргагүй хүчиртэй /хэцүү Б.Н/ байдалд орлоо.Хэдэн удаа бодит хүчээр хамгаалснаас тэгээд аюулгүй болж чадав.Ойрд хөр цас хайлж, дөт зам салбарлан, халхын дээрэмчид (монгол цэргүүдийг хэлсэн бололтой.Б.Н) хэдэн түмэн хүн дайчлан тусгайлан баруун тийш халдсанд бүх талаар бүслэгдэн хаагдаж, нэг орой хэдэн удаа цочин айж, гадаад улсын хүмүүс бас олон талаар өдөөлөг хийж, хязгаарын ард олон хоорондоо самуурч, цэргийн хүчин уядаж, цэрэг хүрэлцэхгүй байж, амуу будаа, өвс бордоо таслагдаж, аюултай байдалд орж, туйлын түгшүүртэй байна.”¹⁶⁶¹⁶⁷ гээд дайныг зогсоох хэлэлцээр хийхийг санал болгосонд Бээжингийн засгийн газар зөвшөөрчээ.

1913 оны 6 дугаар сарын 29-нд Дундад Иргэн улсын ГЯЯ-наас В.Н Крупенскийд ирүүлсэн бичигтээ Хаант Орос, Дундад улс хоёр Монголын асуудлыг гүйцэд шийдтэл Шар сүм дэх Оросын консул М.Кузминский, амбан Палт нарын хооронд харилцан зөвшөөрөх хэлэлцээрийн төслийн болзлыг боловсруулах санал тавьжээ. Энэ дагуу 8-р сард Хятад, Орос улсын 2 талаас хамтран “Түр цагийн гэрээний төслийг нийт 6 зүйлээр тогтоон гаргажээ.Уг төсөлд: Алтайн Шинжианы цэргийн анги болон Халхын цэргийн анги энэ гэрээг тогтоосны дараа тус тус одоо сууж байгаа газраа сахин суух хэрэгтэй.Өмнө урагшилж болохгүй.Харилцан нэг нэгнээ дайрч болохгүй.Дундад улс, Орос улсын хэлэлцээр тогтох хүртэл хүлээнэ.

1. Дундад улс, Орос улсын хэлэлцээр тогтохоос өмнө Алтай болон Ховдын хилийн заагийг түр зуур Алтай уулын хамгийн өндөр усны хагалбараар хил болгоно.Гэвч Ганц модноос аваад Булган голоор хил болгоно.Жаргалан голын ам, тухайлбал Жаргалан голын Бууржин голд цутгагдах газраас дахин зүүн өмнө Туханцэгээр өнгөрөөд Хараатын ам хүртэлхээр хилийн шугам болгоно.

2.“Дундад улс Оросын хэлэлцээр тогтоох эсэх нь хамаагүй энэхүү гэрээг тогтсоны дараа 8 сарын дотор урианхай, казах ард түмэн дураараа шилжин нүүж болно.Дундад улсын ба халхын ноёд хориглож болохгүй.8 сарын хугацаа дууссанаас хойш Алтайн усны хагалбарын хойд талд байгсадыг Ховдын харьяанд оруулна.

3.Тус гэрээг тогтоосон өдрөөс эхлэн Алтай, Ховд хоёр газар худалдааны замыг нээж, худалдаачид чөлөөтэй арилжаа хийнэ.Худалдаачид хэн ч хамаарах хил дотроо өнгөрөхөд хүрвэл тэдний амь нас, эд хогшлыг хамгаалахын хамт тэд хариуцана.

4.Дундад улс Оросын хэлэлцээр тогтохоос өмнө Алтайн цэрэг нэмж болохгүй.Халх бас цэрэг хүчээ нэмэгдүүлж болохгүй.Ирээдүйд хичнээн цэрэг боловсруулахыг Дундад

¹⁶⁶ “Ойрад монголын товч түүх”.Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000 .т.360

улсын төрийн бодлогоор журамлана.

5.Энэ гэрээг тогтсон өдрөөс эхлэн нийтээрээ журамлан сахина.Дундад улс, Орос улсын хэлэлцээр тогтсон өдрөөс тус гэрээ хүчингүй болно”¹⁶⁷ гэжээ.

Алтайн захирагч Палт гэрээний төслийг Шинжианы захирагч Ян Цзэнсинээр дамжуулан Бээжингийн засгийн газарт хүргэж, хянуулан зөвшөөрүүлэх гэсэнд засгийн газраас “Дайн зогсоох гэрээ болгосны хувьд дайн зогсоох зүйлээс гадна хилийн зааг зэрэг асуудалд холбогдуулсаны хэрэггүй”¹⁶⁸ хэмээн зарим /2, 3 зүйл/ зүйлийг нь хасахыг сануулжээ.

В.Н Крупенский өөрийн засгийн газартай зөвшилцсөний дагуу үүнийг зөвшөөрсөн байна.

Монгол, Шинжианы хооронд үүссэн байлдааны гал зогсоох хэлэлцээг 9 дугаар сард Шар сүмд яаралтайгаар эхлүүлж¹⁶⁹, Монголын талын оролцоогүйгээр Шинжианы талыг торгуудын ван Палт, Хаант Оросын талыг Кузминский төлөөлж хэлэлцэж, 1913 оны 12 дугаар сарын 8(21)-нд “Ховд Алтайн хоорондох монгол, хятад цэргийн дайны галын шугамыг газар дээр нь тогтоох протокол”-д гарын үзэг зурав.

Уг протоколыг байгуулахад монголын талын оролцоогүйгээр бүх асуудлыг шийдсэн явдал нь Орос,Хятадын талууд Монгол улсын язгуур эрх ашгийг үл хүндэтгэсэн хэрэг байлаа. Монголын засгийн газар өөрийн оролцоогүйгээр Орос, Хятад улс хоорондоо энэхүү гал зогсоох протокол байгуулсан явдалд ихэд дургүйцэж, эсэргүүцлийн илэрхийлэл болгон энэ гэрээг хүлээн авах боломжгүй хэмээн явуулсан гэрээний хуулбарыг Хүрээнд суугаа Оросын консул А.Я. Миллерт буцаасан байна. Гэсэн хэдий ч монголын тал аргагүйн эрхэнд дагаж мөрдөхөд хүрчээ.

Гэрээний орос хэл дээрх эхийг сийрүүлбэл:

№ 132 1913 г. декабря 8. —
Прелиминарный договор о демаркационной линии между китайскими и монгольскими войсками Алтайского и Кобдоского округов

Л-Императорский российский консул в Шарасумэ, надворный советник Кузминский и главный управитель северо-западного края, правитель Алтайского округа князь Палта, надлежаще уполномоченные, заключили нижеследующий прелиминарный договор о демаркационной линии между китайскими и монгольскими войсками Алтайского и Кобдоского округов:

Статья 1-ая. На время действия настоящего Договора демаркационной линией для

¹⁶⁷ Мсн тэнд .т.366

¹⁶⁸ Мсн тэнд .т. 367

¹⁶⁹ Зарим судлаачид энэ хэлэлцээрийг Булганы газар болсон гэх боловч энэ нь үндэслэлгүй бололтой

китайских и монгольских войск служит линия водораздела по Алтайскому хребту, идущая на восток от упоминаемой в 8-й статье С.-Петербургского договора *, горы Куйтуна, до перевала Джангыз-Агача. Далее демаркационной линией, разделяющей китайские и монгольские войска, будет служить течение реки Булугуна вплоть до впадения в него Чжиргалын-гола. Далее от устья Чжиргалын-гола демаркационная линия между китайскими и монгольскими войсками проводится по прямой линии через урочища Цаган-Тункэ, Тоган-Цэкэ до Харганты-ама, причем войска как той, так и другой стороны не должны /Л. 1об./ переходить означенной линии и не должны открывать военные действия друг против друга. Все же стоящие от Джангыз-Агача до Харганты-ама в районе Цаган-Тункэ китайские войска в течение трех месяцев со дня подписания настоящего Договора отводятся в урочище Юань-Ху Синьцзянской провинции, причем означенная демаркационная линия никоим образом не предрешает вопроса о направлении китайско-монгольской границы между Алтайским и Кобдоским округами.

Статья 2-я. В течение перемирия количество китайских войск в Алтайском округе пока не должно превышать одного ина пехоты, шести инов кавалерии, двух инов артиллерии при 14 орудиях и одной пулеметной роты при четырех пулеметах. Равным образом количество монгольских войск в Кобдоском округе также не должно превышать вышеупомянутого количества войск в Алтайском округе.

Статья 3-я. Все постановления, изложенные в обоих предыдущих статьях, немедленно входят в силу со дня подписания и могут быть изменены, /Л. 2/ полностью или частично, по истечении восьми месяцев со дня подписания.

Статья 4-я. Настоящий Договор заключен в двух экземплярах на русском и китайском языках, по сличению оказавшихся согласными, в Шарасуме 8/21 декабря 1913 года (21 числа 12 луны 2 года Республики).

Правитель Алтайского округа

(подпись по-китайски) Палта.

Императорский российский консул в Шарасуме М. Кузминский

Уг протоколоор Монгол, Шижианы хооронд байлдааны гал зогсоох шугамыг тогтоохдоо: Монгол Алтайн нуруугаар уруудаж, Алтайн нурууны Ганц модны даваанд хүрээд, Булган голын гольдролоор уруудан өмнө зүг чиглэн Цагаан түнгэ, Туханцэг, Хараатын ам хүртэл шугамыг 8 сарын хугацаагаар тогтоожээ.¹⁷⁰ Мөн протоколоор 2 этгээдийн цэргийн суух газрыг заан тогтоож, 3 дугаар сарын дотор хятадын цэргийг Цагаан түнгээс гаргахаар болж, Оросын хаант улс Алтайн хязгаар дахь улс төр, эдийн засгийн өмнөх давуу байдлаа хадгалах болж, Алтайн нуруунаас наашхи алтайн урианхайн нутаг,

¹⁷⁰ Белов.Е.А Россия и Монголия /1911-1919г/.М.1999.с.79

Булган голоос зүүн тийш шинэ торгуудын нутаг монголын цэрэг суух газрын зааг дотор хамрагдах болов. Энэ протоколд хятадын талын шахалтаар өмнөх төсөл дэх Ховд, Алтайн хилийн зааг, урианхай, казах иргэн зэрэг дураараа шилжин нүүх, чөлөөтэй арилжаа наймаа хийх зэрэг зүйлийг хассаны хамт протоколын 1-р зүйлд “Тус протокол бол зөвхөн хоёр этгээдийн цэрэг суух газрыг тогтоосон гэрээ болно.Ховд, Алтайн хилийн заагтай огт холбогдолгүй”¹⁷¹ гэж тодорхой заан Ховд, Алтайн хилийн заагийг тогтоохоос зайлсхийж, бүх маргаантай асуудлыг гурван улсын хэлэлцээр хүртэл хойшлуулав.Энэ протоколоор тогтоосон гал зогсоох шугам нь хожим одоогийн Монгол улсын баруун хилийн үндэс болжээ.

Энэ протоколыг байгуулсан явдал нь Ховд Алтайн хязгаарын хил дээрх удаан сунжирсан байлдааны үйл ажиллагааг зогсоож, энэ хязгаар нутагт улс төрийн хувьд тогтвортой байдал бий болгосон хэдий ч Алтайн хязгаарыг чөлөөлж өөртөө нэгтгэх гэсэн монголчуудын эрмэлзлэлийг мухардалд оруулж, тэдний үндэсний эв нэгдлийн төлөө тэмцлийг тасалдуулжээ¹⁷².

Энэ үйл явдлын дараа Алтайн хязгаарыг өөрийн захиргаанд нэгтгэн дарангуйлан захирах санаатай байсан Шинжианы захирагч Ян Цэнсиний зүгээс 1914 оны 1 дүгээр сарын эхээр Алтайн хязгаарын захирагч Палт ванг хязгаар нутагт оросын талыг баримталсан хэмээн буруушаан албан тушаалаас нь огцруулсанд тэрээр 30 хятад түшмэдээр харгалзуулан Шар сүмээс Бээжингийн зүг хөдөлжээ. 1914 оны 2 дугаар сард Ян Цэнсин Алтайн хязгаарын захирагчаар өөрийн түшмэл Лю Чанбинг, цэргийн командлагчаар өөрийн үнэнч генерал Ян Сюнь-ийг томилж,¹⁷³ Алтайн хязгаарыг хятадын цэргийн эрхтний шууд хяналтанд оруулжээ. 1914 оноос Лю Чанбин казахын үхэрдайн систем дэх угсаа залгамжлах ёс журмыг устгахыг оролдох болсон явдал нь Алтайн казахын ноёд язгууртнуудын дургүйцлийг төрүүлж, казахуудын гадагшаа нүүх явдлыг эрс нэмэгдүүлэв.Урдаас тогтсон уламжлалын дагуу 1914 онд казах, урианхай, торгуудын ноёд шинэ жилийн баяраар хүрэлцэн ирж, хязгаарын захирагч Лю Чанбин болон бусад эрх баригчдад шинэ оны баярын мэнд хүргэх ёстой байтал тэд Шар сүмд хүрч ирээгүйгээр барахгүй Алтайн захирагчийг дагахгүй гэдгээ илэрхий мэдэгдэж, хятадын засаг захиргаанд дайсагнан хандах болжээ.

1914 оны 3 дугаар сарын 8 гэхэд протоколын дагуу монгол, хятадын цэрэг Цагаан Түнгээс гарч дуусчээ. Энэ хугацаанд Ховд, Алтайн хязгаарт байсан Оросын цэрэг уван цуван нутаг буцаж, 1917 оны 2-р сарын хувьсгалын дараа гэхэд Шар сүм, Ховдод консулыг хамгаалах харуулын цэргүүд л үлджээ.

¹⁷¹ Ойрад монголын товч түүх”. Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000.т .369

¹⁷² Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.139

¹⁷³ Белов.А.Е.Россия и Монголия./1911-1919 г./ М.,1999.с.73

Цагаан түнгэд болсон тулалдааны ул мөр одоо хүртэл хадгалагдсан хэвээр байна. Эдүгээ Цагаантүнгэ нь Ховд аймгийн Үенч сумын төвөөс баруун тийш 45 км-т оршдог, тус сумын 1, 5-р багийн хаваржаа, өвөлжөөний нутаг бөгөөд тэнд Ен Пан хэмээн хятад нэрээр нэрлэгдсэн газар буй. Нутгийнхны ярьснаар энэ газар 1913 онд хятад цэрэг байрлаж байсан бөгөөд Ен Пан гэдэг нь хятад багахан цэргийн ангийн нэр болно. Нутгийн настангуудын өгүүлснээс тэнд 200-300 гаруй цэргээс бүрдэж байсан ба хятадын цэргүүд нь Хуйхуй цэрэг байсан ба 300 гаруй тэмээ, морьд байсан гэжээ.

Зураг № 21 Цагаантүнгийн Ен Пангаас олдсон олдворууд

Ен Пан хэмээх хятад цэргийн сууринд хятад цэргүүд байрлаж байсан шавар байшингууд байсан ба нийт 1 га орчим газрыг эзлэж байсан бололтой. Энэ газар нь урд талаараа Шорголжингийн хүрэн толгой, Жирантайн хар, хойд талаараа; Мэргэн уул, доошлоод Урд хар, Хойд хар болон Зах ус гэх зэрэг газраар хүрээлэгдэнэ. Уг Ен Пан буюу хятад цэргийн суурин нь 1960 он хүртэл бүтнээрээ байсан гэдэг. Гэтэл 1961, 1963 оны хил тогтоох үеэр Ен Пан нь Хятадын цэргүүдийн байрлаж байсан суурин учир “Ен Паныг манайхан авна”, “түүгээр хилийн шугамыг тогтооно” хэмээн хятадын талаас санал гаргаж байжээ. Харин тухайн үед Үенч сумын дарга байсан Муу Шар гэгч Цагаан түнгэд тариалан тариулж, тариалангийн усан даланг тавьж Ен Паныг устгуулжээ. 1990-ээд оны үеэр уг газраас бирдааны бууны сум, дарь, хятад зоос, сумны хонгио, тэмээний буйл, ширмэн тогооны хагархай, шаваран аяганы хагархай зэрэг эд зүйлүүд гарч ирэх болсон бөгөөд одоо ч гэсэн зарим зүйлүүд олдсоор байна.

2.6.ДИУ-ААС АЛТАЙН ХЯЗГААРТ БЭХЖИХИЙН ТӨЛӨӨ ХИЙСЭН ТЭМЦЭЛ

(1913-1914 ОН)

Хаант Орос улс эхэн үедээ Алтайн хязгаарыг хятадын дарлалаас чөлөөлж, Ховдын хязгаартай нэгтгэх бодлогыг дэмжиж байсан боловч яваандаа уг байр сууринаасаа татгалзжээ. Учир нь Хаант Орос улс Алтайн хязгаарыг тасдан авах гэсэн Дундад Иргэн улсын бодлогод дипломат дэмжлэг үзүүлж, уг бодлогыг Монголоор хүлээн зөвшөөрүүлэх овжин оролдлогыг хийх болжээ.

1913 оны 5 дугаар сард хаант Орос, Дундад Иргэн улсын хооронд Бээжинд нууц хэлэлцээр болж, Гадаад Монголын автономийг хүлээн зөвшөөрсөн тухай орос хятад хоёрын –Илэрхийлэн гаргах бичиг гэж нэрлэсэн тунхаг бичиг боловсруулан гаргаж, түүнийгээ монгол ноёд феодалуудад далдуур ятгах, тулгах ажил явуулсны эцэст 1913 оны 11 дүгээр сарын 23-нд “Оросоос Гадаад Монгол нь Хятад улсын нутаг дэвсгэрийн нэгэн хэсэг болохыг зөвшөөрөн хүлээсэн тухай мэдтүгэй” хэмээн солилцсон нот хавсралт бичгийг баталжээ. Нот бичгийн 4-р зүйлд “Ар монголын өөртөө засах газрын хязгаарын зүй нь урьдах Чин улсын Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэх сайд, Улиастайн жанжин, жич Ховдын хувийн сайдын захирсан хязгаараар хэмжээ болговоос зохимой. Гагцхүү одоо Монголын нарийн нягт газрын зураггүй бөгөөд харьяат олон газрын заагийг явуулах газрын хязгаар хэлхээг бас тодорхойлон хуваагаагүй тул Ар монголын зах хязгаарыг лавтлан тогтоох ба Ховд, Алтайн хязгаарыг хуваах явдлыг зүй нь Илэрхийлэн гаргах бичгийн 5-р зүйлд бичсэн ёсоор хойш өдөр зөвлөн тогтоовоос зохимой”¹⁷⁴ гэжээ. Ингэснээр Алтайн хязгаар нь монголчуудын язгуур эрх мэдлээс үл хамаарч Ховдын хязгаарын нутгаас таслагдан алдагдаж, Дундад Иргэн улсын бүрэлдхүүнд багтах төлөвтэй болжээ.

Өгүүлэн буй үед Ховдыг чөлөөлсний дараа ч Дундад Иргэн улсаас Ховдын хязгаарыг цэрэг зэвсгийн хүчээр эзлэн авах оролдлого бүтэлгүй болмогц хязгаарын ноёдыг дипломат аргаар татах бодлого явуулах болжээ.

Дундад Иргэн Улс бүр эртнээс монгол ноёд, дээд лам нарыг элдэв цол, хэргэм, шагнал бэлэг сэлтээр эргүүлэн татахыг оролдохдоо 1912 оны 8 дугаар сард “Монголыг харгалзан үзэх дүрэм хэмжээ” гэгчийг баталж, монгол ван, гүн, дээд лам нарт урьд Чин улсын үед эдэлж байсан эрх мэдэл, үе залгамжлах ёсыг нь хэвээр байлгахаас гадна пүнлүүг олгоно. Монгол газар нэгэнт байгуулсан хятад сяний захиргааг хэвээр байлгах, хятад хэл бичигт боловсорсон монгол хүмүүсийг албан тушаалд дэвшүүлэн ажиллуулна. Монголыг дотор газартай адил үзнэ”¹⁷⁵ гэж заасан юм.

Дундад Иргэн Улс Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын яамыг 1912 онд Монгол

¹⁷⁴ Санжмятав.Б.Гурван улсын Хиагтын гэрээний тухай түүхэн үгэн.УБ.,1991.т.101-102

¹⁷⁵ Жамсран.Л.Эрдэнэбаяр.Ч, Алтанцэцэг.Н.Хятад дахь монголчууд.УБ.,1996.т.35-36

Төвдийн хороо (Мэн цзан юань) болгон өөрчилж, улсын ерөнхийлөгчийн шууд харьяанд байдаг төвийн байгууллага болгов.Хятадын засгийн газраас уг бодлогоо хэрэгжүүлэхийн тулд монгол ноёд, ван, гүн, дээд лам нарыг гол түшиг тулгуур болгох болжээ.

Хятадын засгийн газраас монгол ноёдыг өөртөө татахын тулд 1911 оноос хойших гурван жилийн цалин пүнлүүг тэдэнд олгохоор болжээ.Энэ бол шинэ тулгар байгуулагдсан монголын засгийн газар монгол ноёдын цалинг алдаг оног төлж байсан нөхцөлд тэдгээр ноёдын толгойг хятад руу эргүүлэх тун аятай арга байв.¹⁷⁶

Хятадууд энэ бодлогоо Алтайн хязгаарт ч хэрэгжүүлжээ.Урьд нь 1913 онд Шар сүмд байгуулсан протоколоор гурван улсын гэрээ байгуулах хүртэл 2 талаас хэрэг төвөг өдүүлэх үгүй хэмээн тохиролцсон атал Шинжианы болон Алтайн хязгаарын захирагчаас Алтайн урианхай, торгууд, хошууд, казах ноёдыг дотор нь хугтан үймүүлэх, элдвээр өөртөө татах, айлган сүрдүүлэх бодлого явуулах болов.Мөн тэднийг Шинжиан мужийн харьяат мөн болохыг нь тушаан сануулсан буюу аргадан татахыг эрмэлзсэн, хүрэлцэн ирж, цол хэргэм, цалин пүнлүү, тамга тэмдэг хүлээн авахыг ятгах, алба үүрэг хүлээлгэхийг оролдох болов.Хятадын талаас алтайн урианхай, торгууд нарыг Алтайд нийлэхийг тушаахын хамт урьд тогтоосныг баримтлан 4 жилийн пүнлүү олгох, нэгэн хошууны ядуу цөөхөн ардад тэжээл болгож 2000 лан шагнаан олгох¹⁷⁷ зэргээр талдаа татахыг хичээж байв.Энэ мэтчилэн бүх хошууны засаг нарт хандан “ДИУ-ын 5 төрөл бүгдээр найртай сайны тулд нийслэл хотын дотоод гадаад аймгийн бас олон мужийн жанжин сайд ван, гүн цөм илэрхийлэх бичгийг гаргаж өргөсөн”-ий адил “...өөр өөрсдийн газар нутгийн нэр, овог тушаал гэх зэргийг нарийн тодорхойлсон хүсэн батлах бичгийг гарган өргөж цөм тус тус хүрч ирэн манай төрд дага”¹⁷⁸ хэмээн ухуулж, тодорхой хугацаа заан удаа дараа хүчлэн шаардаж байжээ. Шинжианы болон Алтайн хязгаарын захирагч, жанжин, түшмэд нараас цаг ямагт Шинэ торгууд ба хошууд аймаг, алтайн урианхайн 7 хошуу цөм Иргэн улсын харьяат мөн.Огт булаалдан тэмцэлдэх газар үгүй”¹⁷⁹ гэсэн байр сууриа цаг үргэлжид чангалан мэдэгдээд зогсохгүй албат харьяатын ёсоор “ДИУ-ын зураг дүрмийн дагуу хоёр янзын хувцас хэрэглэлтэй байж үл болох тул яаравчлан өөрийн харьяат олон ван, гүн, залаан, занги нарын зэрэг дэвийг тодорхойлон малгай, хувцас хэрэглүүлэх” -ийг, “Нийслэлд одож жасааны алба дагнах”¹⁸⁰ -ыг тушаан хэрэгжүүлэхийг оролдсоор ирсэн байна.

Энэ тухай В.А.Моисеев оросын архивын баримтанд үндэслэн 1914 оны зун, намар хятадын эрх баригчид өөрсдийн элч төлөөлөгчдийг илгээн урианхай, торгууд, хошуудын

¹⁷⁶ Бурдуков.А.В. Хуучин ба шинэ Монголд.УБ.,1987.т.121

¹⁷⁷ МУҮА ФА-3, Д-1, ХН-410

¹⁷⁸ МУҮА ФА-4, Д-1, ХН-689, Б-6, ФА-130, Д-1, ХН-62, Б-1

¹⁷⁹ МУҮА ФА-3, Д-1, ХН-621, Б-5

¹⁸⁰МУҮА.ФА -2, Д-1, ХН-222, НБ-12

ноёдыг өөртөө татах ятгах оролдлого дахин хийх болсноос гадна дараа цэргийн отрядыг илгээжээ. 1914 оны 10 дугаар сарын эхээр Шинжианы захирагч Ян Цзэнсиний тушаалаар хятад цэргүүд Алтайн хязгаар луу цөмрөн орж, торгууд, урианхайн хэд хэдэн ноёдыг Үрэмчид албадан аваачиж, Монголын засгийн газраас тэдэнд олгосон хошууны тамгыг хураан авах болов.¹⁸¹.

Иймээс Алтайн наад хошуу нутгийн зарим засаг ноёд өөрийн өмнөх саналаасаа ухран ДИУ-д дагаар орох сэтгэл өвөрлөн албат ардаа дагуулан эсвэл албат ардаа орхин Алтайг даван нүүх болжээ.

Алтайн хязгаарын ноёдоос хамгийн анх торгуудын чин ван Мишигдонров 1913 оны эхээр Иргэн улсын засгийн газарт өөрийн захидал бичгийг бэлгийн хамт илгээжээ. 1913 оны 5 дугаар сарын дунд үеэст Шинжианы эрх баригчдад Палт ван торгуудын зарим хошуу өмнө зүг нүүх тухай мэдээг өгмөгц Шинжианы захирагч Ян Цзэнсин 5 дугаар сарын 16-нд Цагаан Түнгэд байгаа өөрийн цэргийн даргад илгээсэн цахилгаанд “Палт чин ван цахилгаан ирүүлж, торгууд монгол нүүхээр байна. Чухам хаашаа нүүхийг хүсч байгааг нарийн байцаахыг хүснэ” хэмээн зааварлажээ.

Мөн 5 дугаар сарын 28-нд Шинжианы захирагч Ян Цзэнсинд чин ван Мишигдонров өөрийн захидлын хамт элч төлөөлөгчийг явуулжээ. Энэхүү бичигт “Хүрээний засаг цэрэг гарган намайг баривчлан гэсэн учир миний бие шударгаар гурван сумаа нүүлгэн Читайн хилээс гурван газрын зайтай байх Байтаг ууланд ирж байршив. Мал сүрэг маань казахт булаагдан дээрэмдэгдэж байна. Хүсэх нь Жимсайр буюу зүүн уул, өмнөд уул зэрэг газарт байршуулан мал малжихад дөхөм үзүүлэх болов уу” гэжээ. Дараа нь Ян Цзэнсин Бээжингийн засгийн газарт цахилгаан илгээж, түүнд Мишигдонровын шаардлагыг зөвшөөрөхөө дурджээ. 6 дугаар сарын 2-нд Ян Цзэнсин Мишигдонров чин ванд хариу өгч, түр зуур Жимсайрт нутаг олгон суулгах болсноо мэдэгджээ. Энэ дагуу 1913 оны 8 дугаар сарын дунд үед чин ван Мишигдонров өөрийн харьяат 210 гаруй өрх, 2000 илүү ард иргэнээ дагуулан Жимсайрт очиж суурьшжээ. Ян Цзэнсинээс элч томилон тэдэнд амуу будаа, эд мөнгөөр тэтгэснээс гадна 1913 оны 12-р сард чин ван Мишигдонровыг хүүгийн хамт монголын хошуудыг дагуулан оруулах хэрэгт хүчин зүтгүүлсэн ба хүү Намжийванданг монголын хэргийг зөвлөгч ноёноор томилжээ.

1914 оны зун Алтайн урианхайн сайд гүн Галсанжав, эцэг Эрхшунугийн хамт өөрийн хошууны түшмэд, лам нар, ардуудыг хууран мэхэлж, хошуу албатыг орхиж Алтай уулыг давж нүүн оджээ. Үүний зэрэгцээ бусад хошуудыг ятган ухуулж удирдан цааш нүүлгэхийг

¹⁸¹ Моисеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии.(вторая половина XIX в.-1917 г.)Барнаул.,2003.с.294

оролдох болжээ.

Алтайн урианхайн Зоригт гүн Сандуйжавын хошууны мэйрэн Намсрай нарын 4 түшмэл, 40 өрх албатыг дагуулан, зэвсэг буу, шийдэм мод барин айлгаж, Ханас голд нүүж оджээ.

Мөн Алтайн хязгаарын захирагчаас Алтайн урианхайн хошуудад элч илгээж, засаг ноёдыг /урианхайн Зоригт гүн Сандуйжав, Эетэй гүн Төрбат нарыг/ “Алтайн шан дор дуудав. Бидний хойноос 2 түшмэл, 20 цэрэгтэй ирж яваа” хэмээн айлган сүрдүүлж мэдүүлэх болжээ.¹⁸² Үүний улмаас 1914 оны 6 дугаар сарын 25-нд харъяат гүн Сандуйжав тэргүүлэн 17 албат өрхийг дагуулан Алтайг давж нүүжээ.

1914 оны намар Шинжианы захирагчаас Чин сэтгэлтийн торгуудын хэдэн хошууны засаг ноёдуудыг өөртөө татахын тулд тэдэнд мөнгө зоос олгож, хятад түшмэд бүхий 40-өөд бүрэн зэвсэг бүхий хятад цэрэг ирүүлэн, тэдний нутгийг харгалзан хамгаалан суулгах болсон ба засаг ноёд болох гүн Магсаржав, гүн Дамдинцэдэн нарыг тамгын хамт 20 цэргээр харгалзуулан тэднийг зүйл зүйлээр мэхлэн айлгаж, хавчин аваачаад Шинжианд хүчээр дагаар оруулснаас гадна засаг ноёдгүй үлдсэн хошуудын түшмэд ардууд язгуураас идээшин суусан нутаг Булган гол хэмээх газрыг аль этгээд эзлэн авбаас тэр хааны албат болсугай хэмээн мэдэгдэх болжээ.¹⁸³ Иймийн учир баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдын газраас илбэн тохинуулах хэрэгт нийлүүлж шийтгүүлэхээр торгуудын хошуудад элч илгээсэн боловч хятад түшмэд цэргүүд тэднийг хүлээж аваагүй байна.

Ийнхүү 1913 онд байгуулсан протоколоор хятад, монголын 2 талаас гурван этгээдийн гэрээ байгуулах хүртэл байлдааныг зогсоож, тус тусын харъяат цэргүүдийг хойш татах тухай заасан боловч хятадын талаас удаа дараа цэрэг томилон мордуулж, Ховдын хязгаарын хошууны ноёд түшмэд ардыг элдэв зүйлээр өөртөө татахыг оролдох, айлган сүрдүүлэх, Алтайг давуулж албадан аваачих, нүүлгэх зэргээр үймүүлэх, нутаг үндсийг хамгаалмой хэмээн зах хязгаарын монгол хошуудад цэрэг оруулж суулгах зэргээр 2 улсын хэлэлцэн тогтсон гэрээний зүйлийг удаа дараа зөрчих болжээ.

Ийм нөхцөлд 1914 оны 10 дугаар сарын 16-нд Зарлигаар зарсан Баруун хязгаарыг байцаан үзэж илбэн тохинуулах сайд нараас нөхцөл байдлыг байцаан үзэж, алтайн урианхайн болон торгууд хошуудад хандан “...Урианхай, Торгуудын зэрэг зах хязгаарын хошууд дор яаравчлан хуваан тушаагаад хүрмэгц хянан үзэж өөр өөрийн хошуудад цагийн байдал, дүрс, ёс учрыг сайхнаар сэнхрүүлэн сурган ухуулж, басхүү зовлон зэм зүдгүүр чирэгдэл болж бэрхшээл олны санаа алдагдсан хэрэг учир буйг тодорхойлон гаргаж, хэрэв буй аваас ятган

¹⁸² МУҮА. ФА-2, Д-1, ХН-222, НБ-5

¹⁸³ МУҮА. ФА-2, Д-1, ХН-222, НБ-5

тогтнуулж, яаравчлан мэдүүлэн ирүүлээд гүйцэтгэн шийтгүүлж, тэнгэрийн ёсныг дагаж хүлээн Богд эзний өршөөл соёлыг шүтэж нам гүм суун амар жимрээр аж төртүгэй. Бичгий дэмий борхилтол биеийг зүдэж, санаа сэтгэлийг сүжүүлэгтүнхэмээхээс гадна хариу мэдүүлэх бичгийг засаг түшмэл биесээр авч, хурднаа манай сайдын газраа ирж, газар орны байдал тусгай хортой явдлыг хамтаар зөвлөлдөн тогтоосугай. Бүү өчүүхэн дор бэрхшээн татгалзаж, хүний этгээдийг нөхөрлөн хойч өдөр гэмшил бологтун. Үүний тул яаравчлан сурган тушааж илгээв” гэжээ. Тэрхүү бичгийг хүлээн авсны дараа Алтайн урианхайн сул сайд

гүн Балдандорж, гүн Гомбожав, Төрбат, Чин сэтгэлт аймгийн дэд чуулганы дарга ван Магсаржав, гүн Өлзийдэлгэр, Дамдинцэдэн нарын зэрэг хошуудаас “Ер Хятадын этгээдийг дагая хэмээх санаа огт үгүй. Гагцхүү казах хулгай цөмрөн ирж булаах хулуу дээр харьяат хошууд албан элдэв дор чинээ ядуурсан ба бас Торгуудын гурван хошуунаас тайж Баяр нарын хэрэглэсэн тэмээ, морь, эд таваар цөм өгсөнгүй. Халхын цэргийг буцахуй дор үлэмж тэмээ, морь булаан авах зэргээр онц сүйтгэн хохируулсан олон учрыг гаргаж, ядуу хошууд яахан хамгаалах өршөөн хүмүүжүүлэхийг гуйсугай” хэмээн тус тус өргөн мэдүүлжээ. Мөн Чин сэтгэлт торгууд хошууны жүн вангийн зэрэг Магсаржав нарын гурван хошуудад “хятад монгол түшмэл цэрэг ирж, хууран мэхлэж тамга батыг хураан авмуй” хэмээсэд тэдний муу мэхэнд орж болохгүй тул сэргийлэн батлах сайд, орос консулын хамт зөвлөлдөж, тэдний хошуудыг хамгаалан харгалзуулахаар түшмэл цэрэг томилон мордуулж, тэдгээр залихай хятад цэргийг татан буцаалгах болон Алтайн чинад дахь Урианхай ардыг нийлүүлэн амаржуулах явдлыг Ховдод суух консултай хэлэлцэхээр бичиг илгээжээ¹⁸⁴.

Үүний зэрэгцээ Алтай даван нүүж одсон түшмэд ардыг хураан авчирах, элдэв учрыг байцаан мэдэх үүднээс 1914 оны 7 сарын шинийн 3-нд баруун хязгаарын илбэн тохинуулахаар ирсэн сайд Сономдорж баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд, хан нартай хамтран зөвлөлдөж 150 гаруй цэргийг гүн Жамсрангаар захируулан гаргаж, гүн Төрбатын хошууны нутаг Цагаанголд очиж суулгахаар мордуулж харьяат хошуудыг харгалзуулснаас гадна хэрэг учрыг Ховдод сууж буй Оросын консул болон монголын засгийн газарт мэдүүлжээ.

Монголын засгийн газраас нүүж одсон Ховдын харьяат урианхай, торгуудын ноёд, түшмэд, ардыг түшмэл, цэрэг томилон мордуулж, хурааж авчирч, баримтлан захируулбаас зохивч юуны урьд яаравчлан цэрэг дайчлан мордуулах аваас харилцан байлдаан өдөөж, хэрэг будлиан дэгдээж болзошгүй тул түтгэлзэн Хятадын засгийн газарт бичиг явуулж байв.

Алтайн урианхайн зарим хошуудын газар нутаг нэгэнт хятадын нутагт харьяалагдах болсон, тэдгээр хошууны ардыг казахууд дайран ирж, хүн ам, малыг хэлмэгдүүлэн сүйтгэх

¹⁸⁴ Алтанзаяа.Л. Алтайн урианхайн хошуудаас өргөсөн зарим бичгийн тухай.//Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа УБ.,2015.т.71

болсон тул урианхайн зарим ноёд баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах газарт хандан биднийг сэргийлэн хамгаалах, нүүлгэн монгол газар нутагт шилжүүлэн суулгахыг хүссэний дагуу 1913 онд баруун хязгаарыг тохинуулах хэргийг хавсран туслах дэд зэрэг тайж Баяраас 200 илүү монгол цэрэг гаргаж, Өрөнгө, Чингэл, Цэнгэл зэрэг газар суусан урианхай хошууны ардуудыг арга буюу дасаж идээшсэн нутаг бэлчээрээс нь хүн малын аль алиныг нь хагацаан нөгмөсөн нүүлгэн шилжүүлж, Булган, Дэлүүн, Сэнхэр зэрэг газар суулгажээ. Чингэхдээ торгууд, хошууд 3 хошуунаас 100 илүү тэмээ дайчлан гаргуулжээ.¹⁸⁵

Ийнхүү 1912 оны 8 дугаар сард Ховдын хязгаарыг чөлөөлснөөр хязгаар нутгийн эрх мэдэл монголчуудын гарт бүрэн шилжиж, өөрсдөө засаг захиргаа, эдийн засаг, нийгмийн бүх хэргээ бие даан шийтгэн явуулах болсон авч хязгаар нутаг нь янз бүрийн зорилго бүхий гадаад дотоодын улс төрийн хүчнүүдийн зөрчил тэмцлийн талбар болж хувирчээ. Ялангуяа хятадын зүгээс Ховдын хязгаарыг буцааж авах, Алтайн хязгаарт бэхжихийн төлөө тэмцэж, үүний эсрэг монголын талаас хятадын түрэмгийллийг няцаах улмаар Алтайн хязгаарыг чөлөөлөхийн төлөө тэмцлээ үргэлжүүлсэн боловч Орос Хятад хоёр гүрний Монголын газар нутгийг тал талаас нь хэмлэн хувааж эзэгнэх бодлогын улмаас энэ тэмцэл нь таслагдаж, Ховдын хязгаарын газар нутгийн нэг хэсэг нь монголчуудын язгуур эрх ашгаас үл хамааран их гүрнүүдийн улс төрийн бодлогын золиос болж, ДИУ-ын бүрэлдхүүнд багтах хандлагатай болов. Мөн хугацаанд Монголын засгийн газраас хязгаар нутгийг засан тохинуулахад чиглэсэн бодлого авч хэрэгжүүлсний үр дүнд хязгаарын улс төрийн амьдрал тогтворжих хандлагатай болжээ.

ГУТГААР БҮЛЭГ.АВТОНОМИТЫН ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР(1915-1919 ОН)

3.1. ХИАГТЫН ГУРВАН УЛСЫН ХЭЛЭЛЦЭЭР БА АЛТАЙН ХЯЗГААР

1915-1919 оны хооронд хөрш Орос, Хятад хоёр улсаас монгол угсаатны тусгаар тогтносон үндэсний улсынхаа хүрээнд нэгдэх гэсэн шударга тэмцлийг улс төрийн аргаар хавсайдан хязгаарлаж, “Гурван улсын хэлэлцээ” гэгчээр шинэ тулгар Монгол улсын тусгаар тогтнолыг цуцалж, уг тэмцлийн төв болж байсан Гадаад Монголд Дундад Иргэн улсын харьяанд байх автономит эрх олгож, бусад монголчуудыг хятадын захиргаанд оруулжээ. Эцэст нь Дундад Иргэн улс Гадаад Монголыг “улааны аюул”, Японы дэмжлэгтэй “Их Монгол улс” байгуулах гэсэн Семеновын оролдлогоос сэргийлэх нэрийдлээр цэргийн хүчээр эзлэн автономийг устгаад шууд захиргаандаа оруулжээ.

Эдгээр нь Алтай, Ховдын хязгаарын улс төр, эдийн засгийн амьдралд гүн гүнзгий ул

¹⁸⁵ МУҮА. ФА-3.Д-1.ХН-444.НБ-12

мөрөө үлдээжээ.

Юуны түрүүнд Орос Хятад хоёр улсаас Монголын асуудлыг бүрэн шийдвэрлэж дуусгахын тулд 1915 онд Хиагт хотноо Монголын талыг оролцуулан хийсэн 3 улсын хоорондох хэлэлцээр нь Алтайн хязгаарын түүхэнд ч сөрөг үр дагавар тарьжээ.

Орос, Дундад Иргэн улс 1913 онд гаргасан монголын талаархи тунхаг бичгээ Монголын талд тулган хүлээлгэх, монголын асуудлыг нэг мөр шийдвэрлэж, дуусгахын тулд 1914 оны 8 дугаар сарын 26-наас 1915 оны 5 дугаар сарын 26 хүртэл бүтэн 9 сар сунжиран үргэлжилсэн гурван талт хэлэлцээрийг Хиагтад хийжээ.

Уг хэлэлцээрийн явцад Ховд Алтайн хязгаарын асуудал хурцаар тавигдаж, ялангуяа Гадаад Монголын газар нутаг, түүний баруун талын хил хязгаарын асуудлыг хэлэлцэх үед 2 талаас өөр өөр санал орж ирж хоорондоо зөрчилдөх болов.

Монголын талаас “Урьд Чин улсын хуульд Алтайн хязгаар болбоос Ховдын хязгаарт багтаж, Ховдын амбан Алтайг захирч байсан хэмээвээс хятадын тал зөвшөөрсөнгүй. Харин 1913 оны Орос Хятадын тусгай солилцсон бичгийн 5-р зүйлд өөртөө эзэрхсэн Гадаад Монгол болбоос Хүрээний хятад амбан, Улиастайн жанжин, Ховдын хятад амбаны захиргаанд бүхий хязгаарууд болой хэмээн бичсэн. 4-р зүйлд Ховд Алтайн хязгааруудын хил хуваах хэмээн тодорхой байх тул Монголын талын Алтайг Ховдын хязгаар дор оруулсугай хэмээсэн хэргийг бид хэлэлцэж чадахгүй”¹⁸⁶ хэмээн мэдэгджээ.

Харин Оросын талаас “газрын зураг ба хэрэг дор хамаатай бичгүүд үгүйгээр хил хуваах явдлыг хэлэлцэхэд бэрхтэй тул энэ хэргийг дараа хуралд хэлэлцвээс сайн”¹⁸⁷ хэмээн хойшлуулахыг санал болгосоны дагуу шийджээ.

Ховд, Алтайн хилийн заагийн тухай ярилцах үед Цагаан түнгийн асуудал гарч иржээ. Гэтэл хятадын талаас “Цагаантүнгийг хятадын харьяат газар, Шинжиан мужид ормой” гэхэд монголын талаас энэ нь “манай харьяат нутаг, Ховдын хязгаар дор багтмой” хэмээн маргалдсаны эцэст хил хуваах явдлыг гурван улсын гэрээ тогтоосон өдрөөс хойш 2 жилийн дотор тогтоохоор шийджээ. Цагаан түнгэ нь Алтайн харьяат хошууд хошуу, Ховдын харьяат захчин хошууны хязгаар нийлсэн газар бөгөөд угаас Ховдын харьяат захчин хошууны билчээр газар байсаар иржээ. 1907 онд Ховд Алтайн хилийн заагийг тогтоох үед уг газрыг Ховдын хязгаарын харьяанд оруулсан байдаг. Цагаан түнгэ нь Ховд, Алтай, Шинжиан гурван газрын нааш цааш явалцах замын чухал уулзвар газар юм. Гэтэл хятадын тал хэлэлцээрийн явцад Цагаан түнгэ бол Алтайн хязгаарын харьяат, хятадын газар нутаг байсан хэмээн гүжирдэн дайрч байжээ.

Хиагтын гурван улсын хэлэлцээрийн эцэст Орос, хятадын засгийн газрын хооронд

¹⁸⁶ “Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ” (сдер тутмын тэмдэглэл) баримт бичгийн эмхтгэл. УБ., 1999 Эмхэтгэж тайлбар бичсэн О.Батсайхан .т. 222

¹⁸⁷ Мен тэнд.т.222

“Илэрхийлэн гаргах бичиг” гэдгээ солилцон нот бичгийг Монголд албан ёсоор хүлээлгэж, Гадаад Монголыг ДИУ-ын харьяанд өөртөө эзэрхсэн –автономит эрхтэй улс болгон үлдээжээ.Хиагтын хэлэлцээрийн 11-р зүйлд тус улсын хил хязгаарын асуудлыг тусгахдаа “Өөртөө эзэрхсэн Гадаад Монголын газар болбоос Дундад, Орос хоёр улсын өмнө нь солилцсон нот бичгийн 4-р зүйлийн ёсоор урдахь Хүрээний хятад амбан, Улиастайн жанжин, Ховдын хятад амбаны захиргаанд байсан газрууд бөгөөд Дундад улс лугаа нийлсэн хил болбоос зүүн зүг Хөлөн Буйр, өмнө зүг Өвөр монгол, баруун өмнө зүг Шинэ хязгаар, баруун зүг Алтайн хязгаар лугаа хил нийлсэн Халхын дөрвөн аймаг ба Ховдын хязгаарын олон хошуудын хилээр буй амой” гэжээ. Харин “Дундад улс, Автономит Гадаад Монголын хилийг чухам хуваах явдлыг Дундад, Орос хоёр улс Автономит Гадаад Монголын төлөөлөгчид тусгай хамт нийлэн шийтгэвээс зохих тул энэхүү гэрээг тогтоосноос хойш 2 жилийн дотор хамт нийлэн үүсгэн байцаамой”¹⁸⁸ гэж заасан юм. Энэ гэрээгээр Орос Хятад хоёр хуйвалдаж, Монголын тусгаар тогтнолыг хязгаарлаж, Хятад, Оросын хооронд хоёр тийшээ эзэрхэгдэх автономит муж улсын шинжтэй болгосноос гадна Монголын газар нутгийг тасдан авсаны дотор Ховдын хязгаарын баруун захын Алтайн хязгаарын 10 хошууг Гадаад монголоос тэр дундаа Ховдын хязгаараас албан ёсоор тасалжээ.Харин Алтай, Ховдын хил хязгаарыг хэрхэн тогтоох асуудлыг 2 жилийн дотор дахин хэлэлцэн тогтоохоор шийджээ. Энэ үеэс эхлэн ном зохиолуудад Алтайн хязгаарыг Хятадын Алтай (Китайский Алтай) хэмээн нэрлэх болжээ.

Ингэснээр Ховдын хязгаарын газар нутаг баруун талаасаа ихээхэн хумигдан, засаг захиргааны хувьд 20 хошуунаас бүрдэх болжээ. Энэ үеэс Ховдын хязгаарын Дөрвөдийн Үнэн Зоригт ханы аймгийн бүрэлдхүүнд багтаж байсан хошуудын тоо цөөрч, 8 хошуунаас бүрдэх болжээ.

Энэ үйл явдал монголчуудын тэр дундаа баруун хязгаарын ард түмний жигшил зэвүүцлийг төрүүлж, монголын төрд дагаар орсон алтайн урианхай, торгууд, хошуудын ард олонд хүнд цохилт болжээ.

1915 оны гурван улсын хэлэлцээрийн дараа хязгаар нутгийн байдал улам төвөгтэй болов. Алтайн хязгаарын захиргаанаас хязгаар нутгийн эрх мэдлийг өөртөө төвлөрүүлэх, дур зоргоороо аашлах, орон нутгийн засаг ноёдыг өөртөө татахыг олон талаар эрмэлзэх болов.Түүний энэ бодлогыг Дундад Иргэн улсын зүгээс зүйл бүрээр дэмжих болов.

Юуны өмнө Хиагтын хэлэлцээрийн дараа Дундад Иргэн улсаас монгол ноёдыг өөртөө татах бодлогоо улам эрчимжүүлж 1915 оны 9 дугаар сард “Бүгд найрамдах улсыг дэмжиж гавьяа байгуулсан монгол ван, гүн нарыг хөхүүлэн шагнаж, байх тусгай дүрэм” гэгчийг батлан нийтлүүлжээ.Үүний дараахан 1917 оны 2 дугаар сарын 27-нд Монгол

¹⁸⁸ Санжмятав Б.Гурван улсын Хиагтын гэрээний тухай түүхэн үнэн. УБ.,1991.т.15

түвдийн хэрэг эрхлэх ерөнхий газрын дарга Гүнсээноров монголын сурвалжтнуудыг хятадын талд татах зорилгоор хятадын төв засгийн газрын захиргааг хүлээн зөвшөөрөх хүсэлтэй гадаад, дотоод монголын ноёдод хуучин эрх ямба цолыг хэвээр эдлүүлэх, үүний урьд түр зогсоож байсан ван, гүн, тайж нарын цалин пүнлүүг дахин эргэж олгох, ноёдын эрх зэргийг нь харгалзан жил тутмын цалин пүнлүүний хэмжээг тогтоох зэрэг саналыг засгийн газартаа тавьж шийдвэрлүүлэв.¹⁸⁹

Эдгээр шийдвэр нь Алтайн хязгаарын захирагч эл хязгаарт үйл ажиллагаагаа явуулах таатай нөхцөлийг бүрдүүлжээ.

Тэрээр Алтайн хязгаарын дотоодын хямралт байдлыг ашиглан тэднийг өөртөө татах бодлогыг эрчимжүүлж, янз бүрийн аргаар илэрхий явуулах болжээ.

1916 оны өвөл ДИУ-ын Алтайн хязгаарын захиргаанаас ухуулан өргөмжилсөн бичгийг Урианхайн зүүн гарын түшээ гүн Төрбат, Сэндэнжав нарт явуулж, “хурдан тамга дарсан авалцах бичиг гаргаж, тус яам”-нд ирж хүлээн авахыг тушаасан төдийгүй “эл хэрэг болвоос дэвшүүлэн өргөмжилсөн хуульд холбогдсон чухал нь одоо хүлээж хураангуйлж, уламжлан мэдүүлэх хэрхэвчээр алгуурхийлэн удааваас болохгүй”¹⁹⁰ хэмээн шаарджээ. Улмаар нэг сарын дараа гүн Төрбат болон Сэндэнжав нарт “Да жунтуны цахилгааны зарлиг бичиг”-ийг үзтүгэй¹⁹¹ хэмээн бичиг илгээв. Мөн тэднийг тамга дарсан албан бичгийг бичиж тус яаманд ирүүлж, ухуулах өргөмжлөлийг хүлээн авахыг дахин тушаажээ¹⁹²

Иймд Алтайн уриахайн Эетэй гүн Төрбат, Зоригт гүн Сэндэнжав нар Дөрвөдийн баруун гарын чуулганы дарга дайчин гүн Ядамжавт “Өргөн мэдүүлэх учир, Эдүгээ Дундад Иргэн улсын Алтай шаны дарга түшмэлээс бидний хоёр гүнийг тамга дарсан бичиг гаргаж, өөр өөрийн дэвшүүлэн өргөмжилсөн ухуулан өргөмжилсөн бичгийг хүлээн автугайхэмээх зэрэг удаа дараа бичиг хүргэн ирсэн ба гүн Сэндэнжав миний Алтайн чинад бүхий ардуудын тэргүүлэгч түшмэлийг түүгээр зарлаж ирэхгүй аваас цэрэг томилж хашин ирүүлмүй хэмээж буй. Үүнд хянабаас гүн Сэндэнжав, Төрбат бид нар манай Монгол улсын мандуулсан их төрийг дагаар орж, хүнд зузаан хишгийг хүртэж, Үнэн Зоригт хан аймгийн чуулганд захирагдаж албаныг дагнан бүхий нь үнэхээрийн бат нот хэрэг бөгөөтөл Дундад улсын Алтай шаны дарга түшмэлээс энэ мэт тасралтгүй элдэвчлэн бичиглэн буйг хэрхэхийг өчүүхэн нар огт олж мэдэхгүй тул Алтай шаны даргаас хүргэн ирсэн зургаан зүйл бичгийг хэвээр бичгийн дугтуйд агуулж, үүнийг олвоос өршөөлт чуулганы дарга танаа өргөн

¹⁸⁹ Ширэндэв.Б. Монгол ардын хувьсгалын түүх.УБ.,1992.т.101

¹⁹⁰ МУҮА. Ф№А4.Д1.ХН 415.НБ-3,5

¹⁹¹ МУҮА. Ф№А4.Д1.ХН 415.НБ-2,7

¹⁹² МУҮА. Ф№А4.Д1.ХН 415.НБ-4,6

мэдүүлж гуйх нь байцааж толилж, энэхүү дарга түшмэлээс ийнхүү удаа дараагаар эзэрхэн бичиглэхийг яахан дагаж явахыг заан тушаахыг гуйхаас гадна Сэндэнжав миний хошууны Алтайн чинад буй дөчин хэдэн өрх ард, Төрбат миний хошууны гучин хэдэн өрх ард нарыг даруйхнаа хураамжлан захируулж, өчүүхэн хошуудыг бүрэн бүтэн болгон захируулахыг гуйя” хэмээн өргөн мэдүүлжээ.

Дайчин гүн Ядамжаваас Ховдод сууж хэрэг шийтгэх сайд Зоригт жүн ван Наваанцэрэнд Алтайн хязгаарын захиргаанаас хоёр гүнд ирүүлсэн зургаан зүйл бичгийг хүргүүлсэн бөгөөд “Дундад улсын түшмэлээс тус улсад дагуулан авахыг хичээж, энэчлэн элдвээр бичиглэж үймүүлснийг хэрхэн болгон дагаж явуулахыг хойш заан тушааж басхүү эдний хошууны Алтайн чинад бүхий ардуудыг нааш нэгтгэн захируулж албан аливааг гүйцэтгүүлэхийг гуйж” бичиг өргөсөн байна.

1917 оны 2 дугаар сарын 4-нд Зоригт жүн ван Наваанцэрэн Гадаад Монголын Гадаад хэргийг бүгд ерөнхийлөн шийтгэх яамнаа дээрх учир байдлыг тайлбарлан таниулж, уг асуудлыг байцаан үзэж, нэн даруй хариу заан ирүүлэхийг хүссэн байна.

Гурван улсын хэлэлцээрийн дараа хаант Оросын зүгээс ДИУ-ын захиргаанд орсон Алтайн хязгаар дахь өмнө олж авсан байр сууриа алдахгүй байх улам бэхжих бодлогоо хэрэгжүүлсээр байв.

Н.А. Сухомлиновын Дотоод хэргийн яаманд 1916 оны 9 дугаар сарын 11-нд явуулсан тайланд дурдсанаас үзэхэд Алтайн хязгаарын газар нутгаас оросуудыг нүүлгэх тухай асуудлыг аль эрт 1913 онд Палт ван Баруун Сибирийн засаг захиргаанд тавьж байжээ. Түүний дараа Алтайн хязгаарын захирагч болсон Лю Чанбин ч энэ асуудлыг шууд тавиагүй ч гэсэн хязгаар нутгаас оросуудыг хөөн гаргахын төлөө бүхий л арга хэмжээ авч байв. Түүнд оронд 1915 онд томилогдсон Чень Ке ч оросын шилжин суугчдын талаар идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулсаар байв. 1916 оны хавар гэхэд Алтайн хязгаарт 861 хүн ам бүхий 9 оросуудын суурин байжээ.¹⁹³ Үүнээс гадна орос тариачид Алтайн хязгаарт газар түрээслэн тариалан эрхэлсээр байв.

Үүний зэрэгцээ Алтайн хязгаарт казахын дүрвэх нүүдэл, суудлын асуудал хурцдаж Шинжианы болон Алтайн хязгаарын захирагчдын анхаарлын төвд байсаар ирэв.

3.2. АЛТАЙН ХЯЗГААРЫГ ШИНЖИАН МУЖИД ХҮЧЭЭР НЭГТГЭСЭН НЬ

¹⁹³ Монсеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии.(вторая половина XIX в.-1917 г.)Барнаул.,2003.с.295

Хиагтын хэлэлцээрээс хойш Алтайн хязгаарын монгол хошуудаас “Манай олон хошууд болбаас угаас Ховдын харьяат байгаад Гадаад Монголыг тусгаар болохын үест дуртайяа дагаар орж хэргэм зэрэг ба тамга зүйлийг хүлээн авсан” тул Ховдын монгол түшмэдэд алба залгуулж байхаа илэрхийлжээ. Энэ явдлыг Алтайн хязгаарын захирагчаас эсэргүүцэн “Халхын түшмэл нь Үрэмчи хязгаарыг давж алба зарлав” хэмээн Ховдод суугаа хятадын төлөөний тусгай түшмэлд зарга мэдүүлж бичиг илгээсэнд тус түшмэлээс монгол түшмэдэд “урианхай олон хошуудад алба зарлахыг цаазламой”¹⁹⁴ хэмээн бичиг явуулж таслан зогсоожээ.

Алтайн хязгаарын олон хошууд Хиагтын хэлэлцээрийг эсэргүүцэж, Гадаад Монгол улсыг дагахаа илэрхийлэх болсон тухай “Алтайн хязгаарын монгол хошуудын дагах буцах нь тогтворгүйн дээр мунхаг бүрхэг нь нэн гүн болох үнэн хэрэгтээ илрэн гарсан нь нэгэнт энэ мэт болсон тул Ховд Алтайн хил хязгаарын явдлаас хойш өдөр тэмцэл булаалдаан гарахыг арилгахад бэрх болсон”¹⁹⁵ гээд цаашид тус хязгаарыг бататган бэхжүүлэх талаар тодорхой арга хэмжээ авахыг Ховдод суугаа хятадын тусгай түшмэлээс засгийн газартаа санал болгож байжээ.

ДИУ-аас энэ завсар Ховд, Улиастайн газар уул захидал бичгийн хороо байгуулснаас гадна Ховдын газраас зам хуваан Алтай, Шинэ хязгаар, Урианхайн зэрэг газарт захидал бичгийн олон салбар хороо нэмж байгуулахаар бэлтгэх болжээ. Үүнийг сонсоод монголын засгийн газраас эсэргүүцэн 1918 оны 11 дүгээр сарын 18-нд “Дундад улс манай монголын хязгаар дотор манай засгийн газрын зөвшөөрөлгүйгээр энэ мэт сэтгүүл бичгийн хороо нэмж байгуулах эрх үгүй тул захидал бичгийн хороо нэмж байгуулахыг хориглон зогсоому”¹⁹⁶ хэмээх бичгийг Ховдод суугаа хятад тусгай түшмэлд явуулж, уг ажлыг хориглон зогсоохыг даалгажээ.

1915-1919 оны хооронд Алтайн хязгаарын захирагчаар томилогдон ажиллаж байсан Лю Чанбин, Чень Ке, Зан Чин Дүн зэрэг цэргийн эрхтнүүд хязгаарын ард олноос авах татварын хэмжээг нэмэгдүүлж, Алтайг хамгаалахаар ирсэн хятад цэргүүдийн олгох ёстой хөлс мөнгийг цаг тухайд нь өгөхгүй олон сар, жилээр чирэгдүүлснээс болж, казах, монголчуудын төдийгүй хятад цэргүүдийн аж байдал улам доройтож, ядуурлын туйлд хүрснээр хятадын цэргийн эрхтнүүдийг эсэргүүцэн тэмцэх болов.¹⁹⁷

Ийм нөхцөлд 1915 онд Алтайн хязгаарын захирагч Лю Чанбинээс “Алтай болбоос алс хязгаарын газар ангижран суух бөгөөд цэрэг цөөн, цалин бага тул Или,

¹⁹⁴ Чэнь-Чунь-Цзу. Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх. Бээжин. Шанхай 1922. Хятадаас орчуулсан нь УННС. гар бичмэл./Бадрахын орчуулга/ .т.130

¹⁹⁵ Мөн тэнд. т.131

¹⁹⁶ МУҮА.ФА-3.Д-1.ХН-1091

¹⁹⁷ Мөнхөө.Д. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. Шинжианы -Үүрийн цолмон| уранзохиолын сэтгүүл №305. 2013.6, т.49

Тарвагатайн ёсоор захиран сахих жанжин болгон өөрчилж, Шинжиан мужаана хавсаргаму”¹⁹⁸ хэмээн засгийн газартаа мөн мэдүүлж байв.

Өмнө нь Ховд Алтайн хил хязгаарыг нарийн зааглаагүй явсаар ирсэн болон тодорхой газрын зураг үйлдэгдээгүй байснаас шалтгаалан 1917 оноос эхлэн Ховд Алтайн хил хязгаарыг тогтоох асуудал нь Монгол, Хятадын аль алины нь эрх ашгийг хөндсөн чухал ярвигтай асуудал болжээ. Энэ 2 хязгаар нутгийн хилийн заагийг тогтооход дараах бэрхшээлүүд оршиж байлаа. Үүнд 1/.Ховдын яаманд буй данс бичгүүд нь хар хулгана жилийн (1912 он.Б.Н) хувьсгалын самуунд алдагдан гээгдэж, үлдсэн нь үгүй. Эдүгээ хэдүй олон зүйлийн бичиг зургууд буй боловч нарийн тодорхой үгүй. Алтайн яамны хошуудын данс бичгүүд нь мөн дутуу тул баримт гэрч болгож үл болмой. Энэ нь хянаж харьцуулахын бэрхтэй зүйл болно.

2/.Монгол, халхын бэлчээр нь ус, өвстэй газрыг дагаж суух учир суух нүүх нь тогтворгүй тул хутгаж самуурахад хялбар болно. Энэ нь бэлчээр хязгаарыг баримт болгож үл болох бэрх болно.

3/Ховд, Алтайн хязгаар нь хил залгалдах бөгөөд гол нуруу үргэлжлэн уулын замууд дэгэлэн доголон, суух хүмүүс цөөхөн сийрэг, шавар ус замыг бөглөж, хавар өвөл болбоос цас мөс газар бүтээж, зам мөр ялгаварлан чадах үгүй. Нэг жилд нэвтэрч чадах нь 3 сараас хэтрэхгүйн дээр тэргээр явж үл болох тул эрхбиш мориор нааш цааш явалцах болмой. Энэ нь хязгаар нутгийн явдлыг бат нотоор байцаан тодорхойлоход бэрх байв¹⁹⁹.

1916 оны 1дүгээр сард Ховдын туслан шийтгэх тусгай түшмэл Сюй Чэн Ши- гаас 3 улсын гэрээний 11-р зүйлд заасны дагуу Ховд, Алтайн хил хязгаарыг яаралтай тогтоох саналыг засгийн газартаа мэдүүлжээ. Энэхүү бичигт “Дундад, Монголын хил хязгаар зуран тогтоох хугацаа их л тулгаран ирсэн тул даруйхнаа сүвэгчлэн бэлтгэвээс зохих учир өөрийн өчүүхэн төдий мэдснээр хичээнгүйлэн гаргаж мэдүүлэх учир: Байцааваас Гадаад Монгол болбоос манай улсын орон нутгийн нэгэн хэсэг болох нь, нэгэнт манай улсын харьяат нутаг болсонд зүй нь хил хязгаар хэмээн хэлэх зүйл үгүй боловч гагцхүү бүрэн бүтэн засаг захиргааны газар ба өөртөөн засах газрууд нь нутаг орны дотор аяндаан ялгавартай зааг хэмжээ илэрхий тодорхойгоор тогтоож, халдан эзлэх замыг бөгөлбөөс зохино.гээд Борооноос урьд байшин гэрээ сэлбэн засах аргыг явуулан гүйцэтгэхгүйгээр үл болмой.”²⁰⁰ хэмээн сануулжээ.

Гэвч Ховд Алтайн хилийн заагийг тогтоох асуудал нэг мөр бололгүй хугацаа

¹⁹⁸ Чэнь-Чунь-Цзу.Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх. Бээжин.Шанхай 1922.Хятадаас орчуулсан нь УННС.гар бичмэл./Бадрахын орчуулга/ т. 159

¹⁹⁹ Чэнь-Чунь-Цзу.Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх.Бээжин.Шанхай 1922./Бадрахын орчуулга/. хятадаас орчуулсан нь УННС.гар бичмэл. т.159

²⁰⁰ Мен тэнд . т.130

сунжирсаар талаар өнгөрчээ.

Цаашид 1917 оноос Дундад Иргэн улсаас Алтайн хязгаарт засаг захиргааны шинэчлэл хийн, Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэх бодлого барих болжээ. 1918 онд Алтайн Шар сүмд Алтайн хязгаарын олон ноёд, хятадын төлөөний түшмэлийн хамтаар хуралдаж, урьд олгосон тамгыг хурааж, шинэ тамгыг олгожээ. Монгол Алтайн нурууг давж нутагладаг урианхайчуудын зарим нь Хятадад захирагдахгүй хэмээн тамгаа хураалгахгүй байсан боловч уг хурлаас хүчээр огцруулж байсан байна. Алтайн Улаан- усны газар хятад цэрэг сууж зах хязгаарыг цагдан суух болжээ.

1917 оны 8 дугаар сард Хүрээний бүгдийг хамгаалах сайд Чэнь И Алтайн хязгаарыг Шинжианд нэгтгэх тухай өргөх бичгийг Бээжинд явуулжээ. Уг бичигт Алтайн тусгай газрыг Ил, Тарвагатайн адил өөрчилж, До-гийн газар²⁰¹ болгон Шинжиан мужид хамтатган хавсаргахын учир холбогдолыг олон талаас нь тодорхойлон шинжилж, өөрийн саналыг айлтгажээ.

Тэрбээр уг асуудал нь ДИУ-д арван талын ашиг, хоёр талын түгшүүртэй хэмээснийг хураангуйлан өгүүлбэл: Үүнд:

- Улсын орлого нэмэгдүүлэх эдийн засгийн ашигтай
- Хуучин байсан олон цэргүүдийг цэвэрлэн сайжруулах цэргийн хэрэгт тустай
- Гадаад лугаа харилцахад тустай. Гадаадын тэр дундаа орос хүмүүс хамаагүй халдан орж ирэхийг цээрлэхэд тустай
- Шинжианы хүн ам нэмэгдэж, Алтайн хязгаарыг баялаг, чинээлэг болгох зэргээр аж ахуйн тал дээр тустай
- Монголын явдалд тустай
- Өртөө, харилцаа холбоог сайжруулах, харилцан нэвтрэлцэхэд тустай
- Хүмүүнийг хэрэглэхүйд тустай
- Урианхайн болон Цагаан түнгийн асуудлыг тохируулж, хязгаарын явдлыг сайжруулахүйд тустай.
- Хүмүүний сэтгэлийг илбэн хураахүйд тустай
- Ховдын сэргийллийг бат бэх болгож, хязгаарын хэрэг амгалан болож, улсын сэргийллийг хөгжүүлэхэд тустай²⁰² гэжээ.

Харин Алтайн хязгаарыг Шинжианд нэгтгэснээр 2 талын түгшүүртэй гээд

- **Дотоодын самууны түгшүүр болой.** Алтайн газрын ард болбоос монгол, казах хоёр ястан хэмээн ялгаварлах бөгөөд казах чийрэг, монгол буурай

²⁰¹До буюу доа ли гэдэг нь Дундад Иргэн улсын мужийн доторхи засаг захиргааны нэгж юм.

²⁰² Нямдорж.Б. Ховдын хязгаар(1911-1919 он) УБ.,20006.т.166

болохын дээр ган ус, нүүрс мөс мэт хоорондоо тааралцалгүй нь төрөлхийн чанар болж, нэг өдөр, хоёр өдрийн хэрэг бус болой. Яс угсаа хоёр өөр, чанар явдал адилгүй газарт засаг засагтан хэргийг явуулаахуйд хялбар, хүчин чадал онц сайн.

- **Гадаадын дайсны түгшүүр болой.** Бууржин голд сууж байсан орос цэргийн тоо 2000-д хүрчээ. Алтайд харьяалагдах Орос, Дундад хоёр улсын хилийн ууланд алт гаралт онц сайн, орос хүмүүн уулын хойдох өөрийн газраас алтны уурхай гаргаж, алтыг малтсаар он удсан тул малтсан уурхайн нүх хязгаарын хил нэвтэрч, Алтайн хязгаар дотор орос хүмүүн дураар уурхайн газрыг шинжлэх болжээ. Түүнчлэн 2-р оноос Бууржин голоос зүүн тийш усан онгоц явах зөвшөөрөл олгосон явдал оросууд Зайсан нуураар өнгөрч арваад өдрийн дотор даруй Алтайд хүрэх үүд хаалга тавьсан учир гадаадын хэрэг улмаар бэрхтэй бөлгөө”²⁰³ хэмээжээ.

Дээрхийг үндэслэн Чэнь И даруй Алтайн хязгаарыг Шинжиан мужид хавсарган тусгай газрыг До-гийн газар болгохыг Шинжианы мужийн дарга Ян Цэнсинд үүрэг болгобаас зохилтой гэсэн саналыг Дажунтанд өргөн мэдүүлэв. Үүний зэрэгцээ Чэнь И энэхүү арга хэмжээний ашиг, хорыг тодорхойлсон захидлыг Шинжиан мужийн захирагч Ян Цэнсинд өөрийн элчээр явуулжээ. Чэнь И-гийн элч Хүрэнээс гарч, Улиастай, Ховд, Цагаан түнгээр дайрч Гүчэн хотод хүрсэн ба замдаа түүний даалгавраар Алтайн хязгаарын газар орны байдал, Цагаан Түнгэд цэрэг суулгах боломжийг судлан иржээ.

Ян Цэнсин хариу бичигтээ “.....Эдүгээгийн гаргасан Алтайг до болгох санал болбоос үнэхээрийн уруул, шүд мэт сүвэгчилж болмой Надад засгийн газрын тушаал хавар Шинжианд мужид хүрч ирвээс аяндаан улсын төлөөнөө бүх хүчийг гаргаж, бэрх хүндийг гүйцэтгэх үүргийг хүлээх болно”²⁰⁴ хэмээн түүний саналыг дэмжиж, хэрэгжүүлэхэд бэлэн байгаагаа илэрхийлжээ.

Энэ үйл явдлуудтай зэрэгцэн 1919 оны 3 дугаар сарын 7-нд Алтайн хязгаарт сууж байсан хятад цэргүүд эдийн засгийн хүнд байдлын улмаас бослого гаргаж, Алтайн захирагчийн засгийн ордонг бүслэн дайран орж, захирагчийг баривчлан, хятад түшмэдүүдийн аминд хүрчээ. Улмаар Шар сүмийг эзлэн хяналтандаа оруулсан хэрэг гарчээ. Ийм нөхцөлд Шинжианы мужийн захирагч Ян Цэнсин Бээжингийн засгийн газарт хэргийн учир явдал, авах арга хэмжээний талаар мэдүүлсний үндсэн дээр яаралтай арга хэмжээ авч, Манас, Гүчэнгээс цэрэг хөдөлгөн Булган гол, Хостолгойд байрлуулж, Алтайгаас Шинжиан орох бүх замыг битүүмжилээд, өөрийн цэргийн жанжин Зү Эү Шювэйн удирдлаган дор

²⁰³ Мөн тэнд .т.145-154

²⁰⁴ Мөн тэнд.т.154

явган, морьт цэргийг дайчлан хүргүүлж, цэргийн бослогыг хүйс тэмтрэн дарж, Шинжианы цэргийн ангийг Хава гол, Зимүнэй, Ханас зэрэг хилийн дагуу газруудаар байрлуулснаар 5 дугаар сар гэхэд Алтайн хязгаарыг бүхэлд нь хяналтандаа авчээ.²⁰⁵ Энэ үйл явдал нь Шинжианы эрх баригчдад том сануулга болж, Алтайн хязгаарын талаар авахаар төлөвлөж байсан арга хэмжээгээ нэн яаралтай авахад хүргэжээ.

Энэ дагуу 1910-иад оны сүүлчээр Дундад Иргэн Улсын засгийн газраас баруун хойд хязгаарыг засан тохинуулах асуудлаар тодорхой шийдвэр гаргаж, Алтайн хязгаарын монголчуудын өөрсдийн үндэсний эрхийн төлөө нэгдэж тэмцэх бүх боломжийг хаахын тулд уламжлалт засаг захиргааны байгууллыг халж, өөрийн мужийн захиргаанд оруулжээ.

1919 оны 5 дугаар сарын 16-нд /ДИУ-ын 8-р оны 6-р сарын 1/ Да жунтанаас Чэнь И болон Алтай, Шинжианы захирагч, өөрийн олон яамдын санал хүсэлтийг үндэслэн “Эдүгээ гадаад эдийн засгийн, хуурай замын цэргийн, худалдаа, тариалангийн, монгол түвдийн зэрэг яамдуудаас Алтайн тусгай газрыг өөрчилж, нэгэн до-гийн газар болгох нэг хэргийг хамтран хянаад хавсаргах явдлыг биелүүлж, хязгаарын засалт дотор тус болгому”²⁰⁶ хэмээн зарлиг гаргажээ. Энэ зарлиг ёсоор Алтайн хэрэг шийтгэх дарга, түшмэлийг татан буулгаж, түүний захирч байсан газрыг Шинжианд хавсаргаж нэгэн До-гийн газар болгожээ. дугаар 6 сарын 13-нд дахин тушаал гаргаж, Алтайд гарсан цэргийн бослогыг дарахад чухал үүрэг гүйцэтгэсэн Зу Эү Шювэйг Алтайн до-гийн газрын түшмэлээр тохоон томилов.

Энэ үеэс хойш Алтайн хязгаар нь албан ёсоор Дундад Иргэн улсын Шинжиан мужийн бүрэлдхүүнд орж, хятадын мужийн зах хязгаар нутаг болж, ДИУ-ын эртнээс санаалж байсан “Или, Тарвагатай, Алтайн гурван газрыг тэгш жагсааж, цөмийг Шинжианы гадаад халхавч болгох”²⁰⁷ гэсэн ноцтой бодлого бодит биелэлээ олжээ.

1915-1919 оны хооронд Монголын засгийн газраас Ховдын хязгаарын газар нутгийн салшгүй хэсэг болсон Алтайн хязгаарыг Монгол улсад нэгтгэж, монгол үндэстний тусгаар тогтнолын нэгдлийг хангахын төлөө тэмцсэн боловч Дундад Иргэн улс, хаант Орос зэрэг хоёр хөрш улсын ашиг сонирхолоос шалтгаалж бүтэлгүй болжээ.

²⁰⁵ Мөнхөө.Д. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. Шинжианы –Үүрийн цолмон| уран зохиолын сэтгүүл №305. 2013.6, т.43-51

²⁰⁶ Чэнь-Чунь-Цзу.Гадаад монголын ойрхи үеийн түүх. Бээжин.Шанхай 1922.Хятадаас орчуулсан нь УННС.гар бичмэл./Бадрахын орчуулга/т.165

²⁰⁷ Мєн тэнд .т.125

ДӨТГӨӨР БҮЛЭГ.1921-1931 ОНЫ ҮЕИЙН АЛТАЙН ХЯЗГААР

4.1. АРДЫН ЗАСГИЙН ГАЗРААС УРИАНХАЙ, ТОРГУУД, ХОШУУД, КАЗАХУУДЫГ ИЛБЭН ТОХИНУУЛСАН НЬ

Хятадын гамин цэргийн үүр болж байсан Хиагт хотыг чөлөөлснөөр монгол оронд Үндэсний ардчилсан хувьсгал эхэлж, 1921 оны 3 дугаар сард Хиагтад байгуулагдсан Ардын түр засгийн газраас юуны өмнө Монгол орны баруун хязгаарт бүтэж буй гадаадын цэргийг нутгаасаа хөөж гаргах, Монгол улс даяар өөрийн хяналтыг тогтооход чиглэсэн бодлого хэрэгжүүлэв. Ийм зорилгоор хязгаар нутагт ардын засгийн үзэл санаа, үйл ажиллагааг дэлгэрүүлэх, газар нутгаа чөлөөлөх ажлыг идэвхжүүлэх зорилгоор Ц.Хасбаатар, Ц.Дамбадорж, Өлзийханд нарыг томилон явуулжээ. Энэ тухай нэгэн сурвалжид “Их жанжин Сүхбаатараас санал болгож, баруун Алтайн чанадах Урианхайн хошууд ба Ховд, Улаангом зэрэг газрын дөрвөд, өөлдийн зэрэг монголчуудад нам засгийн үзэл суртлыг таниулан тэрхүү нутгуудад үүрлэн бугшсан цагаан намын оросуудыг эсэргүүцэн сөнөөх, мөн цэрэг эрийг нэмэн авч, хүчийг зузаатган гүйцэтгүүлээр цэргийн дарга бөгөөд намын суртлыг дэлгэрүүлэгч төлөөний их түшмэлд Хасбаатар, Дамбадорж нарыг томилон мөн буриад Өлзийханд зэрэг нөхдийг дагалдуулан Эрхүү хотыг дайрч Оросын нутгаар дамжуулан баруун хязгаарт мордуулав”²⁰⁸ гэсэн бий.

Орос орон дахь Октябрийн хувьсгал, иргэний дайны дараа генерал Бакичаар удирдуулсан цагаатны цэргүүд Шинжиан мужид цөмрөн орж ирэв.1921 онд Шинжианд бүтэж буй цагааны цэргүүдэд шийдвэрлэх цохилт өгөхийн тулд Хятадын засгийн газрын зөвшөөрлөөр Зөвлөлтийн цэргүүд Шинжианд орж ирэв. Тэд Бакичийн цэрэгт цохилт өгснөөр цагаатны цэрэг Алтайн чиглэлд ухарч, улмаар 1921 оны 7 дугаар сарын 2-нд Шарсүмийг эсэргүүцэлгүйгээр эзлэн авч 7 дугаар сарын дунд үе гэхэд Алтайн хязгаарт бүхэлд нь ноёрхлоо тогтоов. Бакич хязгаар нутгийн ард олныг тонон дээрэмдэж, энэ нутагт бэхжин цаашдын тэмцэлдээ бэлтгэхээс гадна хязгаар нутгийн хүн ардыг өөртөө татахын тулд 1921 оны 7 дугаар сарын 25-нд Алтайн хязгаарын ардын төлөөлөгчдийн хурлыг зарлан хуралдуулжээ²⁰⁹. Ийм нөхцөлд Зөвлөлтийн улаан армийн хүч 9 дугаар сард Бакичийн цэрэгт цохилт өгөв. Ингэснээр Бакичийн цэрэг Ховдын хязгаарт зугтан орж ирэв.

Ийм нөхцөлд Хасбаатар, Дамбадорж нар хязгаар нутагт орогнож буй гамин, цагаантны байр байршил, тэдний хүчин чадал, нэмэгдэн ирэх цэргийн тухай судлахын хамт

²⁰⁸ Х.Чойбалсан, Д.Лосол, Г.Дэмид –Монгол Ардын үндэсний хувьсгалын анх үүсч байгуулагдсан товч түүх| Монголын эх түүх 6-р боть УБ.,2014. т.242

²⁰⁹ Бармин.В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941гг. Барнаул.,1999.с.59

Ховдын хязгаарт Ардын түр засгийн газрын хяналтыг тогтоох ажлыг голлон анхаарч, хязгаар нутгийн олон хошуудыг шинээр байгуулагдах Ардын эрхэт Монгол улсад нэгтгэх явдлыг чухалчилжээ.

Энэ явцад түшмэл Дамбадорж урианхай нутагт ирж, хошуудаас морь, мал албадан гаргуулж, морь-150, хонь-300, тэмээ-25, жич ингэ-55, дээл-1, гутал-6 хос, унах морь, барих зэвсэг, хувцас хунар бүрэн 40 цэрэг нийлүүлэн авчирчээ. Үүний дараахан түшмэл Дамбадорж занги Цогтбаярыг зарж бичиг илгээн тушааж морь-500, тэмээ-25, хонь-1000-г авна хэмээсэнд алтайн урианхайн хошууны гүн Гомбожавын газраас адуу- 300, тэмээ-23, хонь-1000-г хүргэсэнд түшмэл Дамбадорж тооноос 200 адуу дутуу хэмээн унаж очсон морь-44-г хүчээр хураан аваад гүн Гомбожав болон хамт явсан хүмүүсийг ташуурдан занчиж шийтгэсэн хэрэг гарчээ. Иймд гүн Гомбожавын газраас түшмэл Дамбадоржийн түрэмгийлж явсан эл учрыг Ховдын хэрэг шийтгэх сайдад бичгээр мэдэгджээ. Түүгээр ч барахгүй ДИУ-ын Шинжаан мужийн захирагч Ян цэншинээс хөндлөнгөөс оролцон гүн Гомбожав, түүний харьяат албат, лам нарт тэтгэмж үзүүлж өөртөө татах оролдлого хийснээс гадна 1921 оны 9 дугаар сарын 20-нд уг асуудлаар Ховдын хэрэг шийтгэх сайдад бичгээр зарга мэдүүлж арга хэмжээ авч хариу мэдэгдэхийг шаарджээ²¹⁰.

Эдгээр арга хэмжээний үр дүнд 1921 оны 7 дугаар сард одоогийн Увс аймгийн Мөст хэмээх Төгсбуяантын хүрээний ойролцоо газар орон нутгийн дэвшилт үзэл бодолтой ноёд язгууртнууд, АТЗГ-ын төлөөлөгчид оролцсон “Ховдын хязгаарын их хурал” болж, хурлаас 3 яам бүхий Баруун монголын ардын засгийн газрыг байгуулжээ. Энэ засгийн газрын тэргүүн даргад Төгс хүлэг далай хан Түмэндэлгэржавыг, дэд даргаар Үнэн Зоригт хан Содномжамцойг томиллов. 1921 оны 8 дугаар сарын эхээр ардын түр засгийн газарт Ховдод сууж буй хэрэг шийтгэх сайд Аюурзанаас өөрийн эрх, тамга хэргээ шилжүүлэн өгснөөр хязгаар нутгийн засгийн эрх тайван замаар түр засгийн газрын мэдэлд шилжив. Ц.Хасбаатар, Ц.Дамбадорж нарын удирдсан ардын журамт цэргийн хүч, К.К.Байкалов удирдсан зөвлөлт Оросын улаан армийн отрядын хамтарсан хүчээр хязгаар нутагт бүгсэн Кайгородов, Казенцев, генерал Бакич нарын цагаатны хүчийг бут цохиж, 1922 оны 1дүгээр сар гэхэд хязгаар нутгийг бүрмөсөн цэвэрлэв. 1921 оны 9 дугаар сард АЗГ-аас өргөн мэдүүлсний дагуу Богд хааны зарлигаар Баруун Монголын АЗГ-ын тэргүүн Далай хан Түмэндэлгэржавыг Ховдод сууж хэрэг шийтгэх сайдын албанд, Ховдын хязгаарыг тохинуулах төлөөний сайдаар Хатанбаатар Магсаржавыг томилж, тамга олгосон байна. Зарлигаар зарсан Ховдод сууж хэрэг шийтгэх сайд Бат ерөөлт Төгс хүлэг далай хан зарлиг зарчмыг дагаж зах хязгаарын газарт ирж эл хэргийг эрхлэн шийтгэсэн цагаас нааш Алтайн

²¹⁰ МУҮА .Ф-171,-Д-1, ХН-4

хязгаарын газрыг батлан тохинуулахын тулд ...хурал, чуулган, нэгээхэн халуун сэтгэлийг илэрхийлэн хэлэлцэж, шашин овгийн журмыг хүндэтгэн үүрд амар энхийг батлан хамгаалбаас зохих явдлыг харьяат монголчуудад удаа дараа тайлбарлан ухуулж, их төлөв хөөцөлдөж...²¹¹ байгаа тухай 1922 оны 12 дугаар сарын 17-нд төв засгийн газартаа мэдэгджээ.

Алтайн Улаан-Усны газар хятад цэрэг сууж, зах хязгаарыг цагдаж байсан нь Ц.Дамбадорж, С.Магсаржав нарын цэргийн сургаар уг хязгаарыг орхин оджээ. АЗГ-аас

Зураг №22 Гүн Гомбо-Идшин

Баруун хязгаарыг батлан сэргийлэх талаар явуулсан бодлогын хүрээнд Өрөнгө, Чингэл, Булган голын орчим 200 орчим цэрэг суулгаснаар хязгаарын олон хошуудыг гадны халдлагаас хамгаалж, харьяат хошуудыг Монгол улсад нэгдэн орох нөхцлийг бүрдүүлэв. 1922 оны 2 дугаар сард АЗГ-аас Ховд, Алтайн хязгаарт суух Засгийн газрын төлөөний сайдын газрыг байгуулж, төлөөний сайд, цэргийн жанжины тушаалд гүн Л.Гомбо-Идшин, зөвлөхөөр нь Нацов, ерөнхий хэлтэс эрхэлсэн түшмэлээр Цэргийн яамны орлосон дэд сайд Жанжинбалыг томилжээ. Ардын ЗГ-ын 1922 оны 2 дугаар сарын 10-ны өдрийн хурлаар Ховдын төлөөний сайд, жанжины яамыг байгуулж, мөн оны 2 дугаар сарын 26-нд Ховд хотод ирж тамга нээж албан хэрэг шийтгэж эхэлсэн бөгөөд 7 дугаар сард төлөөний сайд жанжины яамыг зөвлөх ба цэрэг, гадаад дотоод ерөнхий 3 хэлтэстэйгээр 30 гаруй орон тоотойгоор байгуулснаар аймгийн захиргааны эхлэл тавигдсан байна. Энэ төлөөний сайд жанжины яам нь Засгийн газрын даалгавраар өөрийн дагаж баримтлах эрх хэмжээний дүрмийг тогтоож, Засгийн газраар батлуулан Ховдын хязгаарын бүхий л асуудлыг хамаарах боловч голдуу цэрэг, улс төр, хилийн асуудлыг гардан эрхэлж, Ховдын сайдын яам нь баруун хязгаарт ардын засгийн бодлогод тохируулан орон нутгийн хэргийг эрхлэх үүргийг гүйцэтгэх болсон байна.

Гэвч ардын засгийн анхны жилүүдэд алтайн урианхайн 7 хошуу, торгууд, хошууд, казахууд нэгдмэл захиргаагүй, газар нутгийн хувьд хуваагдмал байдалтай, 1915 оны 3 улсын гэрээгээр ДИУ-ын талд шилжсэн боловч Ардын хувьсгал ялсны дараагаар ямар статустай, аль улсын харьяанд байх нь ойлгомжгүй болсон байв.

Ийм учраас Ерөнхий сайд болон Бүх цэргийн зөвлөлийн тэргүүлэгчдэд сайд

²¹¹ МУУА.Ф-171,-Д-1, ХН-4

Л.Гомбо-Идшин бичсэн захидалдаа “Алтай, Шар сүмийн талаас нэн сэжигтэй байна.

Шарсүмийг эс авбаас Урианхайг 7 хошууг тохинуулж эс чадах ба байлдахаас өөргүйд нэгэнт хүрч байгаа мэт боловч, одоо хир манай цэрэг цөөхөн, хүч буурай, өмнөт, хойт этгээдээр газар арвин, зам сүв олон. Ялангуяа төр, засгийн газраас тусгайлан их зааваргүй дураараа явуулахад нэн бэрх хэдий ч, нэг удаа үйлдэхэд хялбар боловч төгсөхөд нэн бэрхтэй хэрэг болоод байгаа тул эрхэмлэн болгоомжилж байна. Зах хязгаарыг яахин бүрэн бүтэн болгон төвшитгөн тохинуулахыг нэг нэгээр тодорхой сурган сийрүүлэхийг би хүлээнэ”²¹² гэжээ.

Мөн 1922 оны 8 дугаар сарын 9-нд тэргүүн жанжин сайдад “...Урианхай казах нааш хандах санаа буй боловч Хятадын сүр хүчинд дарагдан өөрийн эрхгүй тэмүүлж байна. Харин Монголын хүч хүрвэл Урианхай казах байтугай, аль ч Монгол үл дурлах нь үгүй болох тул шууд цэрэг оруулсугай. Гэвч тус хязгаарын цэрэг цөөхөн, зэр зэвсэг тэгшгүй, нэр заагдсан Ховдын хязгаараас дураараа хэтрэн гарч хөнгөнөөр үүсгэхүйеэ бэрх.... Засгийн газрын их зааврыг олж сая үйлдэхээс бус олтгойлохоор үл болох”²¹³ гэж бичсэн захидал илгээжээ.

1922 оны 12 дугаар сарын 17-нд урьдын дагаар орсон хэдэн хошуунд дахин давтан шаардан тушаасанд жанжин гүн Хлан, Шүүрэв, Хиюбай нарын гурван хошуу, хасгийн зоригт гүн Ачисхаан, хэмээх Хуанган, Хошил хасгийн захирагч Амантай нар дээдийн соёлд урьд хавиар хөдөлбөргүй дагаж чин үнэнээр зүтгэх учрыг батлан гаргаж, тус бүр сум өрхийн тоо зүйлийг тодорхойлон...”²¹⁴ жанжин сайдуудын газарт өргөн мэдүүлжээ.

Ийм нөхцөлд АЗГ-аас алтайн урианхай, торгууд, хошууд, казахын орон нутгийн захиргааг ардчилсан үндсэн дээр шинэчлэн зохион байгуулах ажлыг нэн яаралтай хийхээр шийдвэрлэжээ. Эхэн үедээ дээрх хошуудыг хуучин зохион байгуулалтаар нь харьяалуулж, АЗГ-аас Ховдын хязгаарт засаг захиргааны өөрчлөлтийг хийхдээ олон түмний санаа бодолд түшиглэн орон нутгийн онцлог байдалд зохицуулах хийхийг эрмэлзэж байв. Үүний үр дүнд 1923 онд Монгол улсын нутагт байсан алтайн урианхайчууд нийлээд алтайн урианхайн аймгийг зохион байгуулж, нэгэн чуулган болж, Ховдын сайд жанжины газарт захируулсан байна. Алтайн урианхайн чухам чуулган хэрхэн байгуулагдсан тухай Олноо өргөгдсөний арван хоёр (1922) он найман сарын 21-ний Цагаанбилэгийн бичигт “Зарлигаар зарсан Ховд зэрэг газрыг тохинуулах төлөөний сайд жанжин хичээнгүй Баатар бэйл, Зарлигаар зарсан Ховдод сууж хэрэг шийтгэгч сайд Үнэн зоригт хан Танаа,..Манай Алтайн урианхайн долоон хошуу анх Монгол улсыг тусгаар байгуулах цагт Богд хааны гэгээн соёлд дагаар орж, хүнд

²¹² ЗТХА Ф-1,Д-1, ХН-28

²¹³ ЗТХА Ф-1,Д-1, ХН-28

²¹⁴ МУҮА.Ф-171,-Д-1, ХН-4

зузаан хишгийг хүлээн хүртэж, Дөрвөдийн баруун аймагт хавсарган захирагдаж асан бөлгөө. Хараахан цагийн самуунд Шинжианы мужийн Даоин-аас эзэрхэн захирсан зүйл буй боловч дараа Гадаад Монгол улс төрийг нэгэнт уг хэвээр мандуулсан тухайд манай урианхайн баруун гарын бэйс Жамьянжавын тамгыг хамаарсан да лам Чүлтэмийн газраас урианхайн долоон хошууг Иргэн улсаас бүрмөсөн ангижруулан авч, тусгай газраа захируулахыг байлгаж, урьдын ёсоор болгон хошуу сум хөрөнгийг тэгшлэн аливаа алба залгамжлах чуулган болгож, хишиг хүртээхийг гуйж мэдүүлснээр үл барам бидний хошуу мөн нэгэн адил санаа цутган дагасан ...”²¹⁵ гэж тэмдэглэсэн байдаг. Чуулган даргаар зүтгэлт засаг улсын түшээ гүн Цагаанбилэг, цэргийг захирагч жанжин сайд итгэмжит гүн Нацагдоржийг тус тус томилов. 1924 онд Чүлтэм Да лам тэргүүтэй алтайн урианхайн баруун гарын 3 хошуу “Дундад Иргэн улсаас нэгмөсөн ангижирч, тусгай газар захирагдахаа байлгаж, урьдын ёсоор болгон хошуу сум хөрөнгийг дансалж, аливаа алба залгамжлах, чуулган болох, хишиг хүртээхийг мэдүүлэн”²¹⁶, Монгол улсад дагаар орж, өршөөлийг гуйж, Алтайн урианхайн аймагт албан ёсоор нэгдэв.

1922 оны 5 дугаар сард Ховд хотноо ардын төлөөлөгчдийн түр хурал хуралдсан болмөн оны 7-р сард Монголын баруун хязгаарын олон албан хаагчдын төлөөлөгчдийн их хурал хуралдаж, тус хязгаарт ардчилсан засаг захиргаа байгуулах асуудлыг хэлэлцсэн байна. Эдгээр хурлуудад АЗГ-ын төлөөний түшмэдүүд идэвхтэй оролцож, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагуудыг аажмаар өөрчлөн байгуулах, Ардын түр бага хурал байгуулах, Улсын түр цагийн хуралд Дөрвөд, Алтайн урианхай, Казахын төлөөлөгчдийг оролцуулах асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэв.

Түүнчлэн 1923 оны 12 дугаар сарын 5-нд Дөрвөдийн хоёр аймгийн чуулган, олон хошуудын тэргүүн ба ардын төлөөлөгчдийн хамтарсан хурал болж, Халхын олон хошуудын нэгэн адилаар хувьсган өөрчилж өгөхийг АЗГ-аас хүсчээ.

АЗГ-аас 1924 оны 5 дугаар сарын 2-ны өдөр “Ховдын харьяат газар нутгийн дүрэм”-ийг 14 бүлэг, 84 зүйлтэйгээр батлан тогтоож, зарлан явуулжээ. Энэхүү дүрмийг Ховдын хязгаарын Дөрвөд аймаг, Алтайн урианхай, казах нарыг тохинуулан захирах газруудад хэрэглүүлэхээр тогтоов. Энэ дүрмийг 1-р зүйлд “Ховдын хязгаарын Дөрвөд аймаг, Алтайн урианхай,Казах ба бусад монгол овогтны хооронд ах дүү мэт найрамдлыг зузаатган бас тэдгээрийг тус улс лугаа улмаар бөх бат холбоо найрамдалтай болгохын тулд тус хязгаар дор суух засгийн газрын төлөөлөгч сайдын орон яамнаа байгуулав”²¹⁷ хэмээн заажээ.

Ингэснээр баруун хязгаарын аймаг хошуудыг ардчилсан зарчим дээр өөрчлөн

²¹⁵ МУҮА. Ф.263.Д-1, ХН-1, МУҮА.Ф-171,-Д-1, ХН-3

²¹⁶ МУҮА. Ф№263.Д-1, ХН-1

²¹⁷ МУҮА Ф№171, Д-1, ХН-31

байгуулах ажил жинхэнэ утгаараа 1924 оны эцэс, 1925 онд үргэлжлэн явагдсан байна. Уг дүрмийн ёсоор баруун хязгаарт нутгийн захиргааг өөрчлөн шинэчлэх хэргийг удирдан зааварлах засгийн газрын төлөөний түшмэлээр Д.Догсом, түүний туслахаар Лувсанцэрэн нарыг тус тус томилжээ. Тэд 1925 оны хавраас Ховдын тариачин хошуу, дөрвөд баруун аймгийн Бишрэлт засаг, Үнэн зоригт, Сүжигт гүний хошуу, зүүн аймгийн Далай хан, Баатар засгийн хошуунд ардын хурал байгуулж, Баядын 10 хошуу зэрэг хүн ам цөөтэй жижиг хошуудыг нутгийн ардын хурлын саналын ёсоор нэгтгэн нийлүүлжээ. Ийнхүү орон нутгийн ардчилсан захиргааны сонгуулиар 660 арван гэр, 115 баг, 41 сум, 8 хошуу байгуулагдан хошуудаас аймгийн их хуралд сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдсэн аймгийн их хурлыг 1925 оны 11 дүгээр сарын 18-нд Улаангомд нээжээ. Аймгийн хурлаас аймгийн яамыг сонгон, тус аймгийн орших газрын усны нэрээр Чандмань уулын аймаг хэмээн нэрлэхээр тогтжээ. Чандмань уулын аймагт дөрвөд, баядын хошуунаас гадна захчин, өөлд, мянгадын хошуудыг харьяалуулж, харин Алтайн урианхай, торгууд, казах хошуудад ардчилсан засаг захиргаа байгуулагдаагүй учир Ховдын сайд, жанжины газарт харьяалуулсан хэвээр үлдээжээ. Учир нь эдгээр хошуудын ард олон хязгаар нутагт алслан нутаглаж, шинэ байдлыг үл мэдэхийн хамт зарим нь цааш Хятад этгээдийн зүг нүүдэллэн одох зэргээр бүрэн бүтэн болж чадаагүй учир Ардын засгийн газраас түр түдгэлзэж, дараа нь цаг тухайд нь үзэж гүйцэтгэн шийтгэхээр тогтжээ. БНМАУ-ын засгийн газраас урианхай, торгууд, казахын хошуудын орон нутгийн ардчилсан засаг захиргааг өөрчлөн зохион байгуулах асуудлыг халхын дөрвөн аймаг, шавьд орон нутгийн засаг захиргааг өөрчлөн байгуулсны дараа түүний туршлагын үндсэн дээр олон ястны онцлог байдлыг нь харгалзан тогтоохоор шийдвэрлэв.

1927 оны 9 дугаар сарын 17-19-нд болсон Алтайн урианхайн аймгийн 6-р хурлаар Алтайн урианхайн 7 хошууг нэгтгэж, тусгаар аймгийн захиргааг татан буулгаж, Ховдын хязгаарын жанжины яаманд шилжүүлэх асуудлыг хэлэлцжээ. Хэлэлцүүлэгийн явцад төлөөлөгчид дараах 3 асуудлаар санал бодлоо солилцож олон янзын саналуудыг дэвшүүлжээ. Үүнд:

- Алтайн урианхайн 7 хошууг нийлүүлэх үү, хуучин ёсоор байлгах уу?, Нэгдвэл хэдэн хошуу болгох вэ?
- Тусгай аймгийн захиргааг татан буулгах уу эсвэл цаашдаа хадгалах уу?
- Аймгийн яамыг татан буулгахын ач тус юунд орших вэ?²¹⁸ зэрэг болно.

Хурлын эцэст тэдний сайн дурын үндсэн дээр урианхайн 2 хошууг зохиож, Жаргалант хотын жанжин сайдын яамнаа захируулан Чандмань уулын аймагт хавсруулахаар

²¹⁸МУҮА.Ф-171,-Д-1, ХН-4

шийдвэрлэжээ. Үүнд: Алтай хан уулын зүүн хошуу: Хуучин урианхайн зүүнгарын Зүтгэлт, Зоригт, Итгэмжит, Эетэй гүний хошууд хамрагдах болов. Алтай хан уулын баруун хошуу: Хуучин урианхайн баруун гарын Дархан, Ёст, Саруул засгийн хошууд багтах болов.² Хошуу тус тус хуралдаад Алтай хан уулын урианхайн зүүн хошуу Т.Сурахбаярыг²¹⁹, Алтай хан уулын урианхайн баруун хошуу Чүлтэм да ламыг²²⁰ тус тус даргаар сонгожээ.

Алтайн урианхайн хошуудыг нэгтгэсэн явдал нь орон нутгийн засаг захиргааны асуудлыг эмх цэгцтэй болгож, шат дамжлагыг багасган төр засгийн бодлогыг түргэн шуурхай хэрэгжүүлэх цаашлаад ард олны нуруунд үүрэгдэх алба үүргийг хөнгөвчилөхөд чухал ач холбогдолтой арга хэмжээ болов.

1926, 1927 онуудад Алтайн урианхай хошуудын 4-6-р хурлуудаар хэлэлцсэн асуудал, 1924-1928 онуудад БНМАУ-ын их бага хурлуудад төлөөлөгчөөр оролцож, тус хурлуудад хошуу нутгийнхаа талаар илтгэл тавьсан хүмүүсийн илтгэлүүдийг шүүн үзвэл хязгаар нутгийн ард олны өмнө дараах асуудлууд тулгамдаж байсныг харж болно.

- Юуны түрүүнд Алтайн урианхайн 7 хошуунаас 6 хошууны ардууд хоёр улсын хооронд нутаг хуваагдсанаас хошуу нутгийн хир хэмжээ, уул, ус, мал бэлчээрийн хүрээ хэвчээ хязгаарлагдмал болсон тухай;
- Алтайн чанад дахь Хятадын харьяанд орсон нутгаа эгүүлэн авах, эсвэл дор хаяж тэнд хоцорсон ах дүү садан төрлөө давуулж ирүүлэн ардын гэгээн засгийн гүн өршөөлд багтаах тухай;
- Бэлчээр хадлан, газар тариалан, өн гөрөө зэрэг Алтайн урианхайн уламжлалт амьжиргааны эх үүсвэр байгалийн ган зуд болон газар нутаг хоёр улсын хооронд хуваагдсантай холбоотойгоор хязгаарлагдмал болсон, үүний улмаас хошуу хооронд болон угсаатны бүлгүүдийн хооронд газар бэлчээрийн маргаан зөрчил хурцдах болсон тухай;
- Хошуудад малын хулгай, дээрэм тонуул тасралтгүй гарах болсон, хилийн цагдаа, өртөөний ажилд казахуудыг дайчлах тухай;
- Хошуудад бичиг үсэг мэдэх бичээч, түшмэл хүмүүс цөөн байгаагийн улмаас хошууны засаг захиргааны үйл ажиллагаа зогсонги байдалтай явагддаг, ард олны дунд улс төрийн ухуулга, суртчилгаа, соёл гэгээрлийн ажил дутмаг байдаг тухай;
- Аймгийн яамны дэргэд сургууль байгуулах, сургуулийг багш, гэр хэрэглэлээр хангах, хошуудаас 10 хөвгүүдийг Ховдын сургуульд суулгах;
- Хошуу бүрийн хөрөнгийг бүртгэн тогтоож, алба тэгшлэх тухай²²¹ зэрэг асуудлууд дэвшигдэж шийдвэрлэх талаар тодорхой арга хэмжээнүүдийг авч байжээ.

²¹⁹ МУҮА Ф№11.Д1. ХН273

²²⁰ МУҮА Ф№266.Д.3.ХН.2

²²¹ Ондршей Срба. Алтайн урианхай аймгийн 1926-1927 оны хурлууд. Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа.УБ.,2015.т.77-93

Удалгүй 1929 онд эдгээр 2 хошууг дахин нэгтгэн Алтай ханы хошуу байгуулж, Алтанцөгц, Жаргалант, Сагсай, Цэнгэлхайрхан, Мөнххайрхан, Аг соён, Хар соён зэрэг 4,5,6 сумтайгаар зохион байгуулжээ.

1936 онд Алтай хан уулын хошууг татан буулгаж, Алтанцөгц, Сагсай, Цэнгэл, Мөнххайрхан сумд нь бие даасан сум болж үлдэв.

Эхэн үедээ казахын 3 отгийг анх дагаар орох цагт тус тус тамга хэргэм олгож, урианхайн засаг хошуу болгон дагаж явуулсан боловч энэ завсар цагийн элдэв самуунд хэлмэгдэж, ялангуяа өөрсдийн эв тангараг буурсаны харгайгаар хүн ам, хөрөнгө мал хохирогдон хөнөөгдсөн зэрэг хэрэг үлэмж болсны улмаас харьяат 3 отог хоорондоо алалдах болсон тул жанжин сайдуудын газраас 1922 онд гүн Шүүрбай агсаны хөвгүүн Телеханаар ноён болгож, гүн Хиюбай, Хлан нарын хөвгүүн Кабилхаан, Баянсимой нараар түшмэл тавьж, харилцан эв найрамдалтайгаар аж төрөх явдлыг хамтдаа “Мэдтүгэй”²²² хэмээ бүх газруудад тушаан мэдэгджээ. Харин казахын захирагч Амантайн тухайлсан харьяат цөөн өрх ардыг захирах захирлага тэмдэг олгохоор шийдвэрлэжээ.

1925 оноос казахын хүн ардыг Шеруши, Хошах, Ботахара, Шыбар-Айгыр, Байхадам гэсэн 5 хошуу болгон зохион байгуулжээ. 1930 оноос дараах 3 хошууд 12 хэрэй, 11600 хүн ам хамрагдах болжээ. Шеруши хошуу-Бахад, Курман, Санрау хэмээх 3 сумтай, Шыбыр-Айгыр хошуу-Ботахара, Шыбыр-Айгыр, Хошах сумтай, Байхадам хошуу сумгүйгээр зохион байгуулагджээ.

1927 оноос торгуудын 1 хошуу зохиож Чандмань уулын аймагт хавсруулж, Булганмандал Бүрэн хан уулын хошууг хуучин торгууд ван, торгууд бэйс, хошууд засгийн гурван хошуугаар байгуулжээ. 1930 оны байдлаар торгууд хошуу нь 600 шахам өрхтэй байв.²²³

АЗГ-аас баруун хязгаарт олон жижиг хошуудыг нэгтгэн эмхлэн цомхотгох, цөөн хүн амтай, дөрвөн сум хүрэхгүй хошуудыг татан буулгах зэргээр олон ястан хошуудыг засаг захиргааны хувьд шинэчлэн зохион байгуулсан нь олон ястны тэгш эрхийг ханган, нэгдэл нягтралыг бататгаад, хоорондын найрсаг харилцааг бэхжүүлэхэд чухал ач тустай байсны зэрэгцээ ард олны нуруун дээр үүрэгдэж байсан албан татварын чирэгдлийг багасгаж, нутаг дэвсгэрийг тэгштгэн, засаг захиргааг улам эмх цэгцтэй болгож, цаашид улс төр, эдийн засгийн чухал ач холбогдолтой арга хэмжээ болов.

Чандмань уул аймаг 1927 он хүртэл Улаангомд төвлөрч байсан бол 1928 оны 5 дугаар сард Чандмань уулын аймгийн 3-р их хурлаар аймгийн төвийг Ховд хотод шилжүүлэх тухай

²²² МУҮА. Ф№168.Д1.ХН 55.

²²³Цэвээн.Ж. Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, дөрвөд, хотон, баяд, өөлд, мянгад, захчин, торгууд, хошууд, дарьганга, алтайн урианхай, хасаг, хамниган нарын гарал үндэс, байдлын өгүүлэл. УБ.,1934.т.108

шийдвэр гарчээ.

1931 оны 2 дугаар сард БНМАУ-ын засгийн газраас хуучин засаг захиргааны зохион байгуулалтанд шинэчлэл хийн хуучин хошуудыг устгаж, эдийн засгийн талаар аймаглах хууль батлан гаргажээ. Энэ хуулийн дагуу баруун хязгаарт засаг захиргааны шинэчлэл хийн Чандмань уулын аймгийг Ховд, Увс аймаг болгон хоёр хувааж байгуулав. БНМАУ-ын Бага хурлын Тэргүүлэгчдийн 1931 оны 2 дугаар сарын 7-ны өдрийн 5-р хурлын тогтоолоор Жаргалант төвтэй Ховд аймгийг Алтай, Алтантээл, Манхан, Үенч, Булган, Цагаанбулан (Мянгад), Буянт, Эрдэнэбүрэн, Дарви, Чандмань, Хайрхан, Цэцэг, Мөнххайрхан зэрэг 13 сумтай байгуулжээ.

1931 онд засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн өөрчлөлтөөр бүх хошууг татан буугдахад зөвхөн Алтай хан уулын урианхай хошуу, Казахын 2 хошуу Ховд аймагт харьяалагдан түр үлджээ.

Ховд аймгийн захиргааны байгуулалтын шинэчлэлийг хийхдээ дэвсгэр газрыг эдийн засгийн талаар ангилан хуваах, чингэхдээ тус аймгийн ястны байдлыг зохих түвшинд харгалзан дараах зарчмыг хэрэгжүүлжээ. Үүнд:

- Баруун хязгаарт нутагласан Урианхайн хошууны нутаг дэвсгэрээс Казахын 4 хошууны ардуудад нутаг олгох явдлыг тогтоолгоход Чандмань аймгийн Төгсбуянт хошууны дэвсгэр нутгийн баруун өнцөг болох Ховд голын Үлхийн хар замаас эхлэн Индэрт хөтөл хүртэл нутгийг Казахын Шеруши хошууны хуучин нутагласан газар хийгээд эл Казахын авах хэмээсэн газар Төгсбуянт хошууны Эрдэнэхайрхан сумын нутгаас уртаараа 5 өртөө, өргөнөөрөө 2 өртөө нутаг юм. Алтанцөгцийн нуурын суманд Түвшинхуур сумын үлдэгдэл 5 хорины арванууд тусгай сум болгож чадахгүй Нармандах, Жаргалант Сагсай эл 2 сумыг 500 өрх болсон тул нийлүүлэх, Цэнгэлхайрхан сум дангаараа Мөнххайрхан сумын ардууд 400 шахам айл хязгаар нэвтрэн санаа урвасан тул үлдэж хоцорсон 300 шахам айлуудыг 1 сум болгож Ховд аймагт шилжүүлэв.
- Казахын 4 хошууг нэгтгэн 1 хошуу болгоход Казахын ардууд эсэргүүцэн нутгийн анги яс угсааны хүмүүс Казахын Шеруши хошуунд нөгөө 3 хошууны арванууд нь татгалзсан учир 2 хошуу болгож нутгийн захиргааг байгуулах болов.
- Мөн аймгийн хуучин Булганмандлын Үенч голын сумын өрх 320, Булганмандлын өрх 321, хуучин Булганмандал захчин торгууд нийлж, 1 хошуу, 2 сумтай байсныг яс угсаагаар ялгаварлан 2 сумыг хэвээр байгуулахаар тус тус тогтжээ.

1929 оны сүүлчээр торгуудын 2 хошуу, Хошуудын 1 хошууг нэгтгэн Булганмандал

Бүрэнхан уулын хошуу хэмээн нэрлэж, Булган голын өмнөд этгээдэд Баянсуудал хэмээх нутагт суурьшуулжээ. 1931 онд Ховд аймгийг байгуулахад дээрх хошуудаар Булган сумыг байгуулав.

Өгүүлэн буй хугацаанд БНМАУ-ын Улсын их хуралд орон нутгаас олон хүмүүс сонгогдон сууж төрийг удирдах хэрэгт гар бие оролцож байжээ. Эдгээр хүмүүс хэлсэн үгэндээ хошууны нөхцөл байдал, ард олны аж байдал, тулгамдаж буй асуудлын талаар өгүүлсэн бөгөөд Улсын их хурлуудад хэлсэн үгсийг ард хавсралтад хавсаргав.

Хүснэгт №8

№	Төлөөлөгчийн нэр	Хаанас сонгогдсон	Ямар хуралд	Үг хэлсэн эсэх	Юугаар сонгогдсон
1	Т.Даутбай	Хасгийн гүн Далелханы хошуу	Улсын 1-р их хуралд	√	УБХ-ын гишүүн
2	Ш.Тэвэгт	Алтайн урианхайн жанжин итгэмжит гүн Нацагдоржийн хошуу	Улсын 1-р их хуралд	√	УБХ-ын гишүүн
3	Ахмет	Казахын хошуу	Улсын 1-р их хуралд		
4	Б.Ахтышхан	Казахын хошуу	Улсын 1-р их хуралд		
5	Б.Сурахбаяр	Алтайн урианхайн хошуу	Улсын 1-р их хуралд		УБХ-ын тэргүүлэгчдийн дарга
6	Эрэнцэн	Алтайн урианхайн хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
7	Дондог	Торгууд хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
8	Талалхан	Казахын хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
9	Баянмишиг	Казахын хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
10	Замшир,	Казахын хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
11	Абрахам	Казахын хошуу	Улсын 2-р их хуралд	√	
12	Иргэсийн Чүлтэм	Алтай ханы зүүн хошуу	Улсын 4-р их хуралд	√	УБХ-ын гишүүн
13	Хамжи	Казахын хошуу	Улсын 4-р их хуралд	√	
14	Журтбайн Адырбай	Казахын хошуу	Улсын 4-р их хуралд	√	УБХ-ын гишүүн
15	Номидын Жаргал	Торгууд хошуу	Улсын 4-р их хуралд	√	УБХ-ын гишүүн

Ийнхүү 1921 оны үндэсний ардчилсан хувьсгалын дараа Монголын засаг төрөөс хэрэгжүүлсэн үндэсний бодлогын хүрээнд зах хязгаар нутгийн ард олон болон Алтайг давж дүрвэж орж ирсэн иргэдийг Монгол улсын харьяат болгон тэдний амьдралыг дээшлүүлэх зорилгоор элдэв татвараас чөлөөлөх, үржил шимтэй газар нутгийг сэтгэл харамгүй заан өгч эзэмшүүлэх, сайн дурынх нь үндсэн дээр засаг захиргааны зохион байгуулалт хийх

ажлуудыг үе шаттайгаар хийж иржээ.

4.2 УРИАНХАЙ, ТОРГУУД, ХОШУУД, КАЗАХЫН ШИЛЖИЛТ ХӨДӨЛГӨӨН

1923-1924 онуудад алтайн урианхай, торгууд, хошууд, хасгийг Хятадад хавсарган нэгтгэх оролдлого мэдэгдэхүйц идэвхжив. Хятадын Шинжиан мужийн захирагчийн явуулгаар “Алтайд суугаа шаны түшмэл” гэгчийг томилж, дөрвөд аймгийн жонон бэйл Сэнгэбазар зэрэг ноёдууд ба урианхайн да лам Чүлтэм нартай сүлбэлдэн 1915 оны Хиагтын гэрээг баримтлах нэрийдлээр Алтайн хязгаарт хятадын захиргаа тогтоох гэсэн балмад оролдлого хийх болжээ. Үүнтэй холбогдуулан МАХН-ын Төв Хороо, Ардын засгийн газар тусгай мэдэгдэл нийтлүүлж, Монгол улсын нутаг дэвсгэрийн халдашгүй дархан байдалд өнгөлзсөн энэхүү явуулгыг эрс няцаахын хамт тэдгээр ноёдыг хөөн зайлуулах шийдвэртэй арга хэмжээ авсан байна. Үүний дараа Шинжианы эрх баригчид урвагч зарим ноёдуудад цалин пүнлүү цутгах замаар өөртөө татах ажлыг үргэлжлүүлсээр байв.

Ийнхүү Шинжианы мужийн захирагч, Алтайд суугаа хятад түшмэл нар харьяат урианхай, торгууд, хошууд, казахуудыг өөрийн талд оруулан авахыг хичээн ямагт хатган үймүүлсэн боловч харьяат урианхай, торгууд, хошууд, казахууд нэгэнт монгол овогтон болох тул тэдний ятгалганд өртсөнгүй, харин үндэс угсааг эрхэмлэн Монгол улсад нэгдэхээр удаа дараагаар дагаар орох бичгээ өргөн барих болов. Монголын засгийн газраас дагаар орсон тэднийг талархан хүлээн авч, хошуу, чуулган зохиож, тамга тэмдэг олгуулан тохинуулах болжээ. Түүгээр ч барахгүй бусад дагаар ороогүй урианхай, торгууд, хошууд, казах нарыг дагуулан авч, язгуур угсаанд нийлүүлэн тохинуулж, нэгэн адил эрх чөлөө олгож, амар жимэр аж төрүүлэхийг хичээх болжээ.

Гэвч зарим хязгаарын ноёд хятадын ятгалга, ухуулгад автан нүүж, хятадын захиргаанд орох болов. Урианхайн Саруул гүний хошууны нутагт байсан Толбын хүрээ 1921 онд хятадын гамин цэрэг, цагаантаны байлдаанаар хоёр талаас 2500 цэрэг бүслэн байлдаж, сүм хийд болон адуу, тэмээ 200 гаруй, 1500 хонь, 200 гаруй лан мөнгө дээрэмдэж сүйтгэсний дараа 1923 онд урианхайн Саруул гүний хошууны ноён Гомбожав тэргүүтэй ардууд Алтайг даван Шинжиан нүүжээ. Тэд хүрээний жасын гэхэд л тэмээ, адуу 30-аад, үхэр 600 орчим, хонь 11300 авч явжээ. Энэ хошууны ардуудын Алтайг давах нүүдэл 1920-иад оны турш үргэлжилжээ. Үүний улмаас угаасаа хүн ам цөөтэй байсан Саруул гүний хошуу улам бүр цөөн хүн амтай болж, бие даан албаны үүрэг, засаг захиргааны үйл ажиллагаа гүйцэтгэх боломжгүй нэрийн төдий хошуу болон хувирчээ.

1924 оны зун 300-гаад казахууд Алтайг даван нүүсний зэрэгцээ мөн онд торгуудын вангийн хошууны ноён Намжвандан²²⁴ гурван суман отгийг авч баруун Хятад хязгаарын

²²⁴ Түүний нэр сурвалж бичигт Намжаадорж, Намжундан, Намжаа гэх зэргээр бас тэмдэглэгдсэн нь бий. Тэрээр Вангийн

газраа нүүв.1925 онд Хошуудын гүн Дэмчигцэдэн өөрийн хошууны их төлөвийг авч нүүв.1925-1926 оны үеэр Хошуудын ноён Б. Аюурсэд худ урагтаа ойртох, хадмуудаа түших гэсэн шалтгаар²²⁵ шадар туслахуудын хамтаар хил давж, Үрэмчи орчимд очиж суурьшжээ. 1923-1926 оны хоорондох эдгээр нүүдлүүд нь Алтайг давж дүрвэх нүүдлийн эхлэл байлаа.

Үүний зэрэгцээ Алтайн цаанаас дүрвэн Монгол нутагтаа буцан ирэх явдалд үргэлжлэх болжээ. 1924 оны зун Алтай уулын цаад талаас казахын дөрвөн хошуунаас 340-өөд өрх казахууд нүүж ирж, дагаар оров.

1928 оны МАХН-ын VII их хурлын дараагаар Зүүнтний алдаатай бодлогын хүрээнд хязгаар нутагт хар шар ноёдын эдийн засгийн эсрэг довтолгоо буюу хар, шар ноёдыг үндсээр устгах бодлого хэрэгжин хөрөнгө хураах, зэрэг хэргэмийг нь ховхлох, хөрөнгө чинээлэг хүмүүс, лам нарыг баривчилж, хэлмэгдүүлэх ажил эрчимтэй эхэлжээ. Үүнийг далимдуулан зүүнтний бодлогыг эсэргүүцэгчид “мухар толгойтнууд Оростой хуйвалдаж, улааны ёс дэлгэрүүлж, эрэгтэй хүүхдүүдийг бууны ам долоолгуулж, эцэг эхээ хүйс тэмтэрнэ гэж андгай тангараг тавиулж, бүгдийг нь цэрэг болгох гэнэ, эмэгтэй хүүхдийг өдөр бүр нэг нэгээр нь хорт могойн хоол болгож, ардын мал хөрөнгийг хураан авч, 35-аас доош насны хүмүүсийг Улаанбаатарт хүргэж, боол болгож, тайж лам нарыг бүгдийг шоронд хийж буудан алах юм байна. Иймд үр хүүхэдтэйгээ хамт байж амьд явья гэвэл түргэн нүүж Алтайг давж, Хятадын нутагт амьдрах хэрэгтэй”²²⁶ хэмээн ухуулж,цуурхал тарааж эхэлснээр ард олны дотор айдас эргэлзээ бий болжээ. Мөн Даяннуурын казахуудын дунд “орос, монгол цэрэг....казах нутаг үндсийг булаалдан байна. Баячуудын хөрөнгийг хураана. Хасгийн ардууд цэрэгт мордоно. Эмэгтэйчүүдийг сургуульд явуулна. Хасгийн шашин, хуучин байдал цөм арилна. Иймээс..... эртхэн Алтай давья”²²⁷ гэж Молдой, Тойтогос нарын хориод хүн цуурхал тараан ард олны санаа санаа сэтгэгдлийг алдагдуулж байв. Ийнхүү хязгаар нутгийн ард олны дунд төр засгийн бодлого, үйл ажиллагааг тайлбарлан таниулах соёл гэгээрлийн ажил дутмаг явагдаж байсан байдлыг нь ашиглан ард олны дунд цуурхал тараан хилийн чанадаас ятгалга, явуулга зохион байгуулж байсан нь дүрвэх хөдөлгөөн идэвхжихэд бас нөлөөлж байжээ.

Үүнтэй зэрэгцэн 1929 онд алтайн урианхай, торгууд, хошуудад шинэ засаг захиргаа байгуулан сумын дарга нарыг шинээр томилж, тэдгээр хошуудын олон үеийн туршид уламжлан хэрэглэж байсан тамгыг нь хураан авч, шар гуулин тамга өгсөн нь хуучин ноёд

торгуудын ноён Мишигдонровын (Мишигдорж) Их хатан Сайхан Аакаас төржээ.Энэ ноён ард олны дотор Мичин ноён нэрээр алдаршжээ.

²²⁵ Аюурсэдийн хатан нь Ховог сайрын Ван ноёны ойрын хамаатан байсан гэдэг. Тэрээр хошуудын ноён М.Буянхишигийн хөвгүүн юм.

²²⁶ Минжүүр.С.Эргэн дурсахуй Ховд хот.,2013.т.6

²²⁷ Авирмэд.Д.Ховд аймгийн угсаатны бүрэлдэхүүн дүрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан нь.Угсаатан судлал.Томус XXI-XXII.Fasc.10 УБ.,2014.т.120

язгууртан хийгээд ард олны таалалд нийцсэнгүй. Зүүнтний бодлогод итгэл алдраад байсан энэ үед Чандмань уулын аймгийн хэмжээнд гарсан Төгсбуянт, Улаангомьн болон Бодончийн хүрээний 1930 оны бослогыг хатуу чангаар дарсан явдал зах хязгаар нутгийн ард олны санаа сэтгэлийг тогтворгүй болгоход нөлөөлсөн нь дамжиггүй.

Үүний хамт алтайн урианхайчууд, торгууд, хошуудууд Шинэ тулгар Монгол улсад дагаар орсон үеэс эхлэн Алтайн нурууны цаана үлдсэн газар нутгааа эгүүлэн авах хүсэлтийг удаа дараа Монголын төр засагт удаа илэрхийлж байсан боловч тэдний хүсэлт тодорхой үр дүнд хүрсэнгүй. Түүнчлэн дээрх угсаатны бүлгүүдийн хил орчмын бүс нутгуудад тархан суурьшсан байршилт, бэлчээр нутгийн хомсдол, газар нутгийн болон эрхлэх аж ахуйн онцлог зэрэг нь дүрвэн нүүхэд бас нөлөөлжээ.

Дээрх хүчин зүйлүүдийн улмаас 1930 оноос алтайн урианхайчууд, торгууд, захчин, казахууд олноороо хил даван дүрвэн нүүхэд хүрчээ. Энэ нүүдэл нь Монгол орон даяар өрнөсөн Зүүнтний бодлогыг эсэргүүцсэн тэмцлийн нэгээхэн хэсэг байлаа. Энэ нүүдлийг урианхайн баруун гарын Дархан бэйсийн хошууны ноён, да лам Чүлтэм, казахын Шеруши хошууны захирагч Далелхан нар удирджээ.

Да лам Чүлтэм нь 1886 онд буюу нохой жил Булган голын эхэнд тайж язгуурт Самбуугийн гуравдахь хүү болон мэндэлжээ. Тэрээр Ах сумын холдон элкен. Чүлтэм багаасаа сүм хийдэд шавилан сууж, төвд, тод, монгол бичиг үсэг заалган шашин номонд шамдан суралцаж, да лам цол хүртсэн ба зурхайн чиглэлээр голлон суралцжээ. Тэрээр Дунд жаргалантын аманд “Дашбалжирлан” хэмээх хүрээг нутгийн лам Галсандорж хувилгаантай хамтран байгуулсан нь хожим нь зах хязгаар нутгийн шашин соёлын томоохон төв болов. Чүлтэм уг хүрээний да ламаар ажиллах болжээ. 1921 оны зунаас да лам Чүлтэм “хошууны ноён” болж, нутаг орондоо төр шашны хэргийг хослон баригч “төр лам”, “ноён лам” хэмээн нэрлэгдэх болжээ²²⁸. Хошуу ноён болсноор нутагтаа бүлгэм байгуулж, хүн ардыг бичиг үсэгт сургах, мал сүргийг өсгөх, тариа тарих, ан гөрөө хийж амьдрал ахуйг нь дээшлүүлэх чиглэлээр хошуу нутагтаа Ардын засгийн бодлого үйл ажиллагааг явуулж, хошуу нутгаа төлөөлж, улсын их, бага хурлын чуулганд удаа дараа төлөөлөгчөөр оролцож явсан нэгэн байлаа. Гэвч тэрээр зүүнтний бодлогын улмаас монголын төр засагт итгэх итгэл алдран санаа хувирч, улмаар Үрэмчийн жанжинтай холбоо тогтоон, Алтайн казах, торгууд, урианхай бүгдийг захиран шийтгэх жанжины тушаал, арслан бариултай тамгаар шагнагджээ²²⁹. Да лам Чүлтэм Үрэмчийн жанжнаас 300 цэрэг авч,

²²⁸ Жаргалсайхан.Б. Долоон хошуу урианхайн баруун амбаны Дархан бэйсийн хошууны ноён, да лам Самбуугийн Чүлтэмийн намтар түүхээс // Ойрад судлал: Ойрад монголын түүх соёлын зүтгэлтнүүд. (ОУЭШБХ-ын илтгэлүүдийн эмхэтгэл) УБ.,2012.т.60

²²⁹ Авирмэд.Д.Ховд аймгийн угсаатны бүрэлдэхүүн дэрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан нь.Угсаатан судлал.Томус XXI-XXII.Fasc.10 УБ.,2014.т.119

Ховдын Улаандаваанаас цааши нутгийг эзлэх төлөвлөгөөг боловсруулан ажиллах болжээ.

1930 оны 5 дугаар сараас 1931 оныг дуустал Урианхайн да лам Чүлтэм, тус хошууны дарга Даржаа нарын явуулгаар Урианхайн баруун амбаны хошууны Булган гол, Их Жаргалант, Төмөрт, Сөнхөл зэрэг газарт нутаглаж байсан 430 гаруй өрх, Алтай хан хошууны Цэнгэлхайрхан сумын 142, Жаргалант, Сагсай сумын 164, Алтанцөгц сумын 300 гаруй, Дэлүүн голын 70 өрх зэрэг урианхайн нийт 1106 орчим өрх, 3300 хүн ам, Торгууд Булганмандал хошууны дарга, захирагч Пагма, Цагаанбух, Бат-Орших, Ашигт, Эрүүбуян, гэгээн лам Галсанжамц, дэмч Нансал нараар удирдуулсан торгуудын 300 орчим өрх, захчины ноён Бүдээ, Орших нараар толгойлуулсан Алтай, Үенч сумдын 228 өрх, 670 хүн ам, Казахын ноён Далилхан, тайж Баянбай, Тойтогос, Баймиш, Сиршбай нараар удирдуулсан казахын 2430 өрх, 9110 хүн ам нийтдээ 5170 орчим өрх, 15510 хүн ам²³⁰ Алтайн цаад тал Шинжианы нутаг Чингэл, Ханас, Эрчис, Цагаан гол зэрэг газруудад дүрвэн нүүжээ.

Дүрвэн нүүсэн ноёдууд даруй өөрсдийн бичиг, захидал, төлөөлөгчдийг томилон хуучин хошуу нутагтаа явуулан ухуулга, ятгалга хийлгэхийн зэрэгцээ хятадын талаас цэргийн тусламж гуйн эргэн довтолж, нутгийн олныг хүч түрэн түйвээж авч буцсан явдал их гарчээ. Тэд нараас зэвсгийн хүч хэрэглэхийн зэрэгцээ ард олны дотор цуурхал тараах аргыг хосуулан хэрэглэх болов. Энэхүү дүрвэн нүүх хөдөлгөөн 1932-1934 он хүртэл тасралтгүй үргэлжилсээр байжээ.

Үүний зэрэгцээтөр засгаас дүрвэгсэд, орон нутгийн иргэдийн дунд улс төр гэгээрлийн ажлыг зохиож, зүүний алдаа завхралыг засаж, шинэ эргэлтийн бодлогыг хэрэгжүүлэх болсноор Шинжианд дүрвэгсдийн нилээд хэсэг нь эх орондоо эргэн иржээ. Ховд аймаг дахь Дотоодын хамгаалах хэлтсийн бүртгэлд мэдээлснээр 1930-1933 онд бүрэн бус мэдээгээр хил нэвтрэн ирсэн казах өрх 1657, хүн 6940, урианхай өрх 862, хүн 4042, торгууд өрх 320, хүн 904, захчин өрх 117, хүн 347, бүгд өрх 2956, хүн 12233- д хүрсэн байна²³¹. Шинэ эргэлтийн бодлого баруун хязгаарт хэрэгжиж эхлэн казах, урианхай, торгууд нарыг улсын болон цэргийн албан татвараас хэлтрүүлсэн арга хэмжээг авсан нь дүрвэн нүүгсдээс эргэн ирэхэд ихээхэн нөлөөлжээ. Тухайлбал 1932 оны 10 дугаар сарын 1-ний байдлаар эргэн ирэгсдээс казах 1381 өрх, 5550 хүн, урианхай 200 өрх, 702 хүн, захчин 117 өрх, 347 хүн, торгууд 110 өрх, 352 хүн, бүгд 1808 өрх, 6951 хүн байв. Мөн Шинжианы Алтай нутагт үлдсэн өрх айл нь казах 1049 өрх, 3620 хүн, урианхай 906 өрх, 2598 өрх, захчин 111 өрх, 323 хүн, торгууд 26 өрх, 48 хүн, бүгд 2092 өрх, 6589 хүн байв²³². Эдгээр

²³⁰ Думбурай. Түмний хараанаас мултрахгүй УБ.,1991.т.87

²³¹ Авирмэд.Д. Дүрвэх хөдөлгөөн ба улсыг аюулаас хамгаалах байгууллага (1930-1934 он)УБ.,2012.т.122

²³² ТЕГ.ТА.Ф-1-19-5. ХН-12.т.90-94

үлдсэн өрх айлуудын нилээд нь 1933 оны орчим эргэн иржээ. Дээрх ардууд харь нутагт үймээн самуун, хүнд хүчир алба, дээрэм тонуулын хөл, ган зуданд нэрвэгдэн гэр орон, мал хөрөнгөөсөө салж, амьдрал ахуй нь ихэд доройтож, ядуурч туйлдахын эрхээр өсөж төрсөн, идээшиж дассан нутаг орноо зорин иржээ. Тухайлбал 1933 оны 5 дугаар сард Хятадын Шинжианд дэгдсэн хуйхуй, уйгурын бослого, самуун цэргийн нэг хэсэг нь хойд Шинжианы Алтайд ирж, 200 казах цэрэг элсүүлэн авч үймээн дэгдээж, Алтайд сууж байсан сэргийлэн хамгаалах цэргийг бут цохиж, улмаар хятад, монгол, орос иргэдийг дээрэмдэн хоосолсон учир Хөх тохой, Буурал тохой, Чингэл, Бууржин зэрэг газар нутаглаж байсан Мээрэнгийн хошуу, Дүнгэрийн хошууны алтайн урианхай, казахын цөөн хэсэг ард олон Монгол нутаг руугаа буцан иржээ²³³. Эх орондоо буцаж ирэх явдал цаашид үргэлжилсээр байв.

Алтайн хязгаарын хошууд дотроос алтайн урианхайчуудын зарим нь ийнхүү хоёр газар завсардан явсаар 1915-1927 оныг хүртэл харъяалал нь тодорхой бус байсаар 1930- аад оноос хил хязгаар тодорхой болоход Монгол, Хятад хоёр улсад хуваагдан суужээ.

Ингэж Богд хаант Монгол улсад нийтээр даган орсон боловч газар зүйн байршил, нүүдэл шилжилт, улс төрийн зэрэг олон шалтгааны улмаас Алтайн нурууны цаана БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Алтай аймгийн нутагт Алтайн урианхай нарын нэгэн хэсэг суурьшин амьдарч байна. Тэдгээрийн дотор хуучин Алтайн урианхайн Зүүн гарын чуулганы 4 хошууны Монгол гаралтай алтайн урианхай нар:

Зүүн амбаны хошуу. (Тайван бэйсийн хошуу, урианхай хошуу). Уг хошууны Алтайн цаадах нутаг Эрчис гол, Хандгайт, Могойт, Тариат зэрэг газарт 700-800 гаруй өрх айл нутаглаж байв. 1985 оны мэдээгээр БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Алтай аймгийн Хандгайт суманд 60 гаруй өрх нутаглах болжээ. Харин 2012 оны аман мэдээгээр Хандгайт суманд 150 орчим өрх нутаглаж байна. Алтай нь хүн амын дийлэнхийг нь казахууд бүрдүүлсэн Казах өөртөө засах аймаг болно.

Мэйрэн зангийн хошуу. Анх Алтанцөгцийн нутгаас 100 гаруй өрх Алтай хот орчим хүрч нутаглаж байснаа дахин дайны хөлөөс зугтан Монголд буцаж эдүгээ тэдний хойчис болох 10 орчим өрх Хэрэн голын савд нутагладаг байна. Хэрэн голын хөвөөнд Алтай аймгийн төв Алтай хот байршжээ²³⁴ Эдгээр газар нутаг Алтай аймгийн харьяанд буй. Эдгээрээс Зүүн амбаны болон Мэйрэн зангийн хошууны албат байсан хэсэг монгол гаралтай алтайн урианхай нар Алтай аймгийн нутаг Хандгайт, Хэрэн голын сав, Алтай хотоор төвлөрөн сууж байна. Тэд нийтдээ 160 орчим өрх бий ажээ.

Баруун гарын чуулганы 3 хошууны Монгол гаралтай алтай урианхай нар:

²³³ Тона. Алтайн урианхайн долоон хошууны тархац ба нийгмийн байгуулал. Алтайн урианхайн түүх соёлын судлал. Хэвлэлд бэлтгэсэн эх. Урэмч., 2013.5 сар. т.104

²³⁴ Лижээ.Г. Шинжаангийн монголчуудын түүхэн тойм болон судлалын байдал УБ., 2008, т.18

Баруун амбаны(Баруун бэйсийн хошуу гэнэ) хошууны нутгийн нэг хэсэг нь ШУӨЗО- ны Алтай аймгийн Чингэл сианы Өмнө Чингэл, Хойт Чингэл орчмын нутаг байсан бөгөөд одоо тэнд монгол урианхай 100 гаруй өрх аж төрдөг байна.

Гомбо даагийн буюу Саруул гүнгийн хошууны хүн амын Алтай цаана үлдсэн хэсэг нь Хөх тохой сианы Хүрд сувд, Чингэл сианд суудаг 20 гаруй өрх бий.

1982 оны бүртгэлийг үндэслэвэл Алтайн монголчууд нь 4475 хүнтэй байсан бол 1993 онд 5223 болжээ. Үүнээс 50 өрх өөлд, 10 гаруй өрх цахарыг гаргавал бусад нь цөм урианхай буюу мончоого болно²³⁵.

Эдгээр тоон баримтаас үзэхэд Алтайн цаана тасран салсан Алтайн урианхайчууд нь өдгөө БНХАУ-ын ШУӨЗО-ны Казах өөртөө засах Алтай аймгийн бүрэлдэхүүнд багтан Чингэл, Эрчис, Хэрин голын саваар харьцангуй цөөнх болон аж төрж байна. Тэдний дунд нутагшсан Тува урианхай нар өөрсдийгөө Монгол урианхай хэмээн нэрлэх болжээ.

Ийнхүү БНХАУ-ын Шинжиан уйгурын өөртөө засах орны Алтай аймгийн Хандгайт, Чингэл сумын нутагт цөөн алтайн урианхайчууд оршин сууж байна. Эл урианхай нар бол Монгол улсын нутаг Алтайд сууж байгаа Монгол хэлт урианхайчуудын тасархай юм. Ингэхдээ Зүүн гарын чуулганы Алтайн урианхайчууд Шинжианы Алтай аймгийн Хаавай сианы Цагаан Хаабай тосгон, Алтай сиан, Хөх тохой сиан, Тэмэг зэрэг газраар, Баруун гарын чуулганы Алтайн урианхайчууд Шинжианы Алтай аймгийн Хаавай сианы Цагаан Хаабай тосгон, Алтай сиан, Хөх тохой сиан, Бууржин сиан, Чингэл сианд цөөн тоогоор тархмал амьдарч байна.

ДҮГНЭЛТ

ХИХ зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын түүхийг тусгайлан авч үзээд хийсэн дүгнэлт гаргалгааг толилуулья..

Алтай хавийн газар нутаг нь эртнээс нааш үеийн үед бидний өвөг дээдсийн идээшиж дассан суугуул нутаг, Ар монголын баруун хязгаарын салшгүй хэсэг байсаар иржээ. ХХ зууны эхнээс Манж Чин улсын зүгээс Ховдын хязгаарт ч –Шинэ засгийн бодлого|| гэгчээ

²³⁵ Лижээ.Г. Шинжаангийн монголчуудын түүхэн тойм болон судлалын байдал УБ.,2008,т.17

хэрэгжүүлж, энэ хүрээнд тус бүс нутагт оросын нөлөөг сулруулах, баруун хойд хил хамгаалалтыг сайжруулах, засаг захиргааг чангатган бэхжүүлэх, цэрэг нэмэн суулгах, хятад тариачдыг олноор оруулж, газар хагалан тариалан эрхлүүлэх замаар хязгаарыг бататган өөрийн байр суурийг бэхжүүлэх чиглэлийг илүү анхаарах болсноос гадна 1907 онд Алтай хавийн газар нутгийг Ховдын хязгаараас салган тусгаарлаж, тусгай бие даасан засаг захиргааны шинэ нэгж болох “Алтайн хязгаар”-ыг байгуулжээ. Энэ арга хэмжээ нь ойрадуудыг хагалан бутаргах, баруун хойд хязгаар нутгийн засаг захиргааг чангатган бэхжүүлэх төдийгүй уг хязгаарыг Ил, Тарвагатайд түшиг тулгуур болгох, Шинжиан мужийн гадаад хамгаалалт болгох гэсэн Манж Чин гүрний алсын хараатай ноцтой бодлоготой холбоотой. Гэвч хязгаар нутгийн ард олон, ноёд язгууртнууд манжийн шинэ засгийн бодлогыг өөрийн хошуу нутагт хэрэгжүүлэхийг олон хэлбэрээр эсэргүүцэж, улмаар энэ тэмцэл нь 1911-1912 оны Ар монгол дахь үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалын угтвар нөхцөлийн салшгүй нэг хэсэг болов. Ховдын хязгаарыг манж-хятадын дарлалаас чөлөөлсөн явдлаар баруун хязгаарт үндэсний эрх чөлөөний тэмцэл зогссонгүй цаашид Алтайн хязгаарыг чөлөөлөх тэмцэлд монголчууд босч, эрх чөлөөний тэмцлийн шинэ өрнөлт эхлэв. Гэвч энэ тэмцэл нь гадаад дотоод шалтгааны улмаас үндсэн зорилгоо биелүүлж чадсангүй.

Шинэ тулгар Монгол улсын үед /1911-1915/ хязгаар нутгийн эрх мэдэл монголчуудын гарт бүрэн шилжиж, өөрсдөө засаг захиргаа, эдийн засаг, нийгмийн бүх хэргээ бие даан шийтгэн явуулах болсон авч хязгаар нутаг нь хятадын талыг барьсан, халхын талыг баримталсан болон баруун монголыг халхаас тусгаарлаж бие даасан бэсрэг хаант улс байгуулах гэсэн зорилго бүхий улс төрийн хүчнүүдийн зөрчил тэмцлийн талбар болж хувирчээ. Монгол улсын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг өөрийн газар нутгийн салшгүй хэсэг хэмээн үзэж, улс орныхоо газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг хангахын төлөө тэмцэж, монгол үндэсний нэгдмэл тусгаар тогтносон улс байгуулахын төлөө тэмцэл өрнүүлсэн бол ДИУ-ын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг улс орны хамгийн баруун талын хязгаарын хувьд Оростой хиллэх хил дээр аюулгүй байдлыг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгээд зогсохгүй Ховдын хязгаарт хятадын нөлөө нэвтрүүлэх, Ховдын хязгаарт хятадын цэрэг халдан довтлох гол үүд хаалга хэмээн үзэж, хязгаар нутагт бэхжих идэвхтэй бодлого хэрэгжүүлэх болов. Харин Оросын хаант улсаас Алтайн хязгаарыг газар зүйн байрлал, угсаатны бүрэлдхүүний хувьд Семипалатинск мужийн үргэлжлэл, Баруун Монгол, Шинжианд Оросын худалдаа эдийн засгийн нөлөөг бэхжүүлэх үүд хаалга хэмээн үзэж, Алтайн хязгаарт өмнө нь олсон нөлөөгөө хадгалах, өөрийн улс төр, эдийн засгийн байр сууриа улам бэхжүүлэхийн тулд эхэн үедээ Алтайн хязгаарыг хятадын засаглалаас чөлөөлж, Халхад нэгтгэх явдлыг дэмжин энэ хэрэгт дипломат болон цэрэг зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэх болсон бол сүүлдээ энэ байр сууринаасаа няцаж, ДИУ-тай хуйвалдан Алтайн хязгаарыг хятадад нэгтгэхэд дипломат дэмжлэг үзүүлэх болжээ.

Автономитын үед /1915-1919 он/ Монгол улс тусгаар тогтнолоо алдаж, Дундад Иргэн

улсын харьяанд байх автономит эрхтэй улс болсон хэдий ч Ховдын хязгаарын газар нутгийн салшгүй хэсэг болсон Алтайн хязгаарыг өөрийн улсад нэгтгэж, монгол үндэстний тусгаар тогтнол, эв нэгдлийг хангахын төлөө тэмцсэн боловч ДИУ, хаант Орос зэрэг хоёр хөрш улсын ашиг сонирхлоос шалтгаалж бүтэлгүй болжээ. Түүнчлэн тэр үед Ховдын хязгаарт оросын нөлөө сулран унахын хэрээр хятадын улс төр эдийн засгийн нөлөө өсөх болов. Үүнийг дагалдан хятадын талыг баримлах үзэл санаа орон нутгийн эрх баригчдын дунд бий болжээ. Гэвч ДИУ ар монголын автономийг цэргийн хүчээр устгаж, захиргаандаа оруулснаар Алтайн хязгаар хятадын гамин цэрэг, улмаар цагаатны дээрэмчдийн хяналтанд оржээ.

Өгүүлэн буй үед Монголын газар нутгийн салшгүй хэсэг болсон Алтайн хязгаар нь халхын аймгуудыг бодвол зах хязгаар, төвөөс хэтэрхий алслагдсан бөглүү, монголын төв засгийн газрын төвлөрсөн хяналт сул, харьцангуй бие даасан, өөр өөр угсаа гарал бүхий олон ястан, үндэстнүүдээс бүрддэг, тус хязгаарт өөрийн ноёрхолыг тогтоох гэсэн гадаад, дотоод янз бүрийн улс төрийн хүчнүүдийн зөрчил тэмцэл их, газар зүйн байрлалын хувьд Орос, Монгол, Хятад гурван улсын хил нийлэх чухал уулзвар тул тэнд их гүрнүүдийн эрх ашиг сонирхол хамгаас илүү огтолцон зөрөлдсөн бүс нутаг байв.

Хөрш хоёр улсын улс төрийн бодлогын золиос болж, ДИУ-ын Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэгдсэн Алтайн хязгаарын монголчууд 1921 оны Монголын үндэстний ардчилсан хувьсгалыг талархан хүлээн авч, сэргэн мандсан Монгол улсын төрд дагаар орцгоожээ.

Алтайн хязгаарын ард олон ДИУ-ын өдөөн хатгалгын улмаас эх нутгаасаа дүрвэн Алтайг даван нүүх хөдөлгөөний эхлэлийг 1913 онд торгуудын хошууны ноён Мишигдонров тэргүүтэй ард олны нүүдэл тавьсан бөгөөд энэ явц нь ардын хувьсгалын дараа 1923-1926 оны хооронд дахин сэргэж, улмаар 1930-1931 онд оргилдоо хүрсэн нь тухайн үеийн Монгол орны гадаад, дотоод нөхцөл байдлаас үүджээ.

ОН ЦАГИЙН ХЭЛХЭЭС

1838 онд буюу Төр гэрэлтийн 18-р онд Манжийн эрх баригчид Хүрээнд суугаа хавсран хэрэг шийтгэх сайдыг Ховдод шилжүүлэн суулгаж, Ховдын хавсран хэрэг шийтгэх сайд хэмээн нэрлэж, Ховдын хуувийн сайдад захируулав. Ховдын хавсран хэрэг шийтгэх анхны сайдаар Халхын ван Доржмагнайгтомилон суулгажээ.

1870 онд буюу Бүрэн засагчийн 9-р онд Цагаан гэгээн Гунгаажалцан нутгийн ард олныг дайчлан Хэрин голын зүүн хөвөөнд Шар сүмийг байгуулав.

1902-1905 онуудад манж нар Алтайн газруудаар тусгай элч төлөөлөгч явуулан байдлыг газар дээр нь шинжүүлжээ.

1906 онд манж нар Алтайд тусгай эрхтэй цэрэг суулгав.

1907 оны 1дүгээр сарын 7 [Бадаргуулт төрийн 32-р оны 12 сарын 25] Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тусгаарлан засаг захиргааны шинэ нэгж байгуулах тухай манжийн хааны зарлиг гарчээ.

1911 оны 10 дугаар сарын 10 Учанд гарсан бослогоор Хятадад цагаагчин гахай жилийн хувьсгалын эхлэв

1911 оны 10 дугаар сарын 11 Учань хотод хятад, төвд, монгол, уйгур, хотон зэрэг таван угсаатнаас бүрэлдсэн Дундад Иргэн улс байгуулах шийдвэр гаргажээ.

1911 оны 12 дугаар сарын 29-нд Хятадын өмнөд мужуудын төлөөлөгчдийн бага хурал Нанжин хотноо болж, Сун Ят Сенийг Бүгд Найрамдах Дундад Иргэн улсын (БНДИУ) түр ерөнхийлөгчөөр сонгожээ.

1911 оны 12 дугаар сарын 29-нд Жибзундамба хутагтыг монголын хуучны уламжлалаар шашин төрийг хослон барьсан хаан болгон өргөмжилж, Шинэ тулгар Монгол улс байгуулсаныг албан ёсоор тунхаглан зарлав.

1912 оны 2 дугаар сарын 12-нд Чин улсын эзэн хаан балчир Пу И хаан ширээнээсээ бууж, феодалын эзэн хаант төр эцэслэж, хятадын хувьсгал ялав.

1912 оны 5 дугаар сард Дундад Иргэн улсын шинэ ерөнхийлөгч Юан-Шикай засгийн газрынхаа хуралдаанд “Баруун Монгол” гэсэн засаг захиргааны шинэ нэгж байгуулах тухай хуулийн төслийг оруулан хэлэлцүүлжээ.

1912 оны 6 дугаар сарын 13-нд Алтайн урианхайн зүүн гарын мэйрин занги Цагаанбилэгийн хошууны ардууд Монгол улсад дагаар орохоо илэрхийлсэн хүсэн батлах бичгээ баруун хязгаарын илбэн тохинуулах сайдын газарт өргөн барив.

1912 оны 6 дугаар сарын 28-нд Алтайн урианхайн захирагч баруун гарын бүгдийн дарга Балдандоржийн харьяат хошуу, хавсран захирсан дарга Гомбожав, Ядамжав нарын хошуудын хамт Монгол улсад дагаар орох бичгээ өргөн барьжээ.

1912 оны 6 дугаар сарын 29-нд хошуудын засаг тэргүүн зэрэг тайж Дамдинцэдэн хошууны ардын хамт Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орохоо илэрхийлжээ.

1912 оны 7 дугаар сард Алтайн урианхайн зүүн гарын нэгэн зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Төрбат, хоёр зэрэг нэмсэн бүгдийн дарга Сэндэнжав нар Жалханз хутагтад хүсэн батлах бичгээ барив.

1912 оны 7 дугаар сарын 14-нд Хлан, Жүнисбай, Жүртбай, Кыдырбай, Тохтаубай, Түнкибай, Кыюбай, Айдарыш, Бодаубай, Айбагыр, Айбыга нар тэргүүтэй 400 өрх ард Богд хааны шинэ төрд дагаар орохыг хүссэн хүсэн батлах бичиг барьжээ.

1912 оны 7 дугаар сарын 16-нд Шинэ торгуудын баруун гарыг захирах, чин сэтгэлт шинэ торгуудын аймгийн чуулган дарга чин вангийн зэрэг, засаг төрийн билигт жүн ван Мишигдонров, дэд чуулган дарга Учиралт бэйс Магсаржав, жич хавсаргасан тайж Өлзий нарын зэрэг нэр бүхий их бага түшмэдээс Шинэ тулгар Монгол улсад нэгдэн орохоо илэрхийлжээ.

1912 оны намрын эхэн сарын 20-нд торгуудын 3 хошууны нэгэн сум захирах дэд зэрэг туслагч тайж Ламжав, сумын захирагч дөтгөөр зэрэг тайж Намдаг нар дагаар орохоо илэрхийлсэн батлан өргөх бичгээ Жалханз хутагтад өргөн барив.

1912 оны 8 дугаар сарын 21 –нд Ховд хотыг манж хятадын эрхшээлээс чөлөөлөв. **1913 оны 6 сарын шинийн нэгэнд /7 дугаар сарын 5-нд/** Цагаан-Түнгийн Улаан- Хайрхан гэдэг газар монгол, хятад цэргийн хооронд тулалдаан болжээ.

1913 оны 7 дугаар сарын 7-нд Цагаантүнгэд 2 удаа тулалдаан болж монголын талаас 700 гаруй цэрэг, хятадын талаас 2000 орчим цэрэг оролцож, хятадын 20 орчим цэрэг алагдаж, 50 морь олзлогджээ.

1913 оны 8 дугаар сарын дунд үед Шинэ торгуудын чин ван Мишигдонров өөрийн харьяат 210 гаруй өрх, 2000 илүү ард иргэнээ дагуулан Жимсайрт очиж суурьшжээ.

1913 оны 12 дугаар сарын 8(21) “Ховд Алтайн хоорондох монгол, хятад цэргийн дайны галын шугамыг газар дээр нь тогтоох протокол”-д Монголын талын оролцоогүйгээр Шинжианы талыг торгуудын ван Палт, Хаант Оросын талыг Кузминский төлөөлж тус тус гарын үзэг зурав.

1914 оны 3 дугаар сарын 8 Протоколын дагуу монгол, хятадын цэрэг Цагаан Түнгээс гарч дуусчээ.

1914 оны зун Алтайн урианхайн сайд гүн Галсанжав, эцэг Эрхшонуугийн хамт өөрийн хошууны түшмэд, лам нар, ардуудыг хууран мэхэлж, хошуу албатыг орхиж Алтай уулыг давж нүүн оджээ.

1914 онд Алтайн урианхайн Зоригт гүн Сандуйжавын хошууны мэйрэн Намсрай нарын 4 түшмэл, 40 өрх албатыг дагуулан, зэвсэг буу, шийдэм мод барин айлгаж, Ханас голд нүүж оджээ.

1914 оны 6 дугаар сарын 25-нд харьяат гүн Сандуйжав тэргүүлэн 17 албат өрхийг дагуулан Алтайг давж нүүжээ.

1919 оны 5 дугаар сарын 16-нд /ДИУ-ын 8-р оны 6-р сарын 1/ Алтайн тусгай газрыг өөрчилж, нэгэн до-гийн газар болгон Шинжианд нэгтгэх тухай ДИУ-ын ерөнхийлөгчийн зарлиг гарчээ.

1921 оны 7 дугаар сарын 2 Цагаатны цэргийн эрхтэн Бакич Шар сүмийг эсэргүүцэлгүйгээр эзлэн авч 7-р сарын дунд үе гэхэд Алтайн хязгаарт бүхэлд нь ноёрхлоо тогтоов.

1921 оны 7 дугаар сард одоогийн Увс аймгийн Мөст хэмээх Төгсбуянтын хүрээний ойролцоо газар орон нутгийн дэвшилт үзэл бодолтой ноёд язгууртнууд, АТЗГ-ын төлөөлөгчид оролцсон –Ховдын хязгаарын их хурал болж, хурлаас 3 яам бүхий Баруун Монголын ардын засгийн газрыг байгуулжээ.

1921 оны 9 дугаар сард Зөвлөлтийн улаан армийн хүч Бакичийн цэрэгт цохилт өгч Алтайн хязгаараас хөөн гаргав.

1922 оны 2 дугаар сард АЗГ-аас Ховд, Алтайн хязгаарт суух Засгийн газрын төлөөний сайдын газрыг байгуулж, төлөөний сайд, цэргийн жанжины тушаалд гүн Гомбо- Идшинг томилжээ.

1923 онд Монгол улсын нутагт байсан алтайн урианхайчууд нийлээд алтайн урианхайн аймгийг зохион байгуулж, нэгэн чуулган болж, Ховдын сайд жанжины газарт захируулсан байна.

1923 онд Урианхайн Саруул гүний хошууны ноён Гомбожав тэргүүтэй ардууд Алтайг даван Шинжиан нүүжээ.

1924 оны 5 дугаар сарын 2 АЗГ-аас “Ховдын харьяат газар нутгийн дүрэм”- ийг батлан гаргажээ.

1924 оны зун 300-гаад казахууд Алтайг даван нүүжээ.

1924 оны зун Алтай уулын цаад талаас казахын дөрвөн хошуунаас 340-өөд өрх казахууд нүүж ирж, дагаар оров.

1924 онд Торгуудын вангийн хошууны ноён Намжвандан гурван суман отгийг авч Шинжиан уруу нүүв.

1925 онд Хошуудын гүн Дэмчигцэдэн өөрийн хошууны их төлөвийг авч нүүв.

1925 онд казахын хүн ардыг Шеруши, Хошах, Ботахара, Шыбар-Айгыр, Байхадам гэсэн 5 хошуу болгон зохион байгуулжээ.

1925-1926 оны үеэр Хошуудын ноён Б. Аюурсэд шадар туслахуудын хамтаар хил давж, Үрэмчи орчимд очиж суурьшжээ.

1927 онд торгуудын 1 хошуу зохиож Чандмань уулын аймагт хавсруулж, Булганмандал Бүрэн хан уулын хошууг хуучин торгууд ван, торгууд бэйс, хошууд засгийн гурван хошуугаар байгуулжээ.

1927 оны 9 дугаар сарын 17-19 Алтайн урианхайн аймгийн 6-р хурлаар Алтайн урианхайн 7 хошууг нэгтгэж, 2 хошуу болгон тусгаар аймгийн захиргааг татан буулгаж, Ховдын хязгаарын жанжины яаманд шилжүүлэх асуудлыг хэлэлцжээ.

1929 онд Алтайн урианхайн 2 хошууг дахин нэгтгэн Алтай ханы хошуу байгуулж, Алтанцөгц, Жаргалант, Сагсай, Цэнгэлхайрхан, Мөнххайрхан, Аг соён, Хар соён зэрэг 4,5,6 сумтайгаар зохион байгуулжээ.

1929 оны сүүлчээр торгуудын 2 хошуу, Хошуудын 1 хошууг нэгтгэн Булганмандал Бүрэнхан уулын хошуу хэмээн нэрлэж, Булган голын өмнөд этгээдэд Баянсуудал хэмээх нутагт суурьшуулжээ.

1930 оны 5 дугаар сараас 1931 оныг дуустал Урианхайн да лам Чүлтэм, тус хошууны дарга Даржаа нарын явуулгаар Урианхайн баруун амбаны хошууны Булган гол, Их Жаргалант, Төмөрт, Сөнхөл зэрэг газарт нутаглаж байсан 430 гаруй өрх, Алтай хан хошууны Цэнгэлхайрхан сумын 142, Жаргалант, Сагсай сумын 164, Алтанцөгц сумын 300 гаруй, Дэлүүн голын 70 өрх зэрэг урианхайн нийт 1106 орчим өрх, 3300 хүн ам, Торгууд Булганмандал хошууны дарга, захирагч Пагма, Цагаанбух, Бат-Орших, Ашигт, Эрүүбуян, гэгээн лам Галсанжамц, дэмч Нансал нараар удирдуулсан торгуудын 300 орчим өрх, захчины ноён Бүдээ, Орших нараар толгойлуулсан Алтай, Үенч сумдын 228 өрх, 670 хүн ам, Казахын ноён Далилхан, тайж Баянбай, Тойтогос, Баймиш, Сиршбай нараар удирдуулсан казахын 2430 өрх, 9110 хүн ам нийтдээ 5170 орчим өрх, 15510 хүн ам Алтайн цаад тал Шинжианы нутаг Чингэл, Ханас, Эрчис, Цагаан гол зэрэг газруудад дүрвэн нүүжээ.

1931 онд Ховд аймгийг байгуулахад Булганмандал Бүрэнхан уулын хошуугаар Булган сумыг байгуулав.

1936 онд Алтай хан уулын хошууг татан буулгаж, Алтанцөгц, Сагсай, Цэнгэл, Мөнххайрхан сумд нь бие даасан сум болж үлдэв.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

Нэг.Сурвалж хэрэглэгдхүүн

I.Архивын материал

Монгол улсын үндэсний архив.(МУҮА)-Манжийн үеийн фонд (М-8, 161, 164, 176, 183, 201)
Шинэ тулгар Монгол улсын фонд (А-1-10, А-128-132, А-134-135, А- 141,144,146, А-209-217)
Ардын засгийн үеийн фонд (Хөмрөг-62, 168-173, 261, 263-268)

1. Алтайн урианхайн сул амбаны тамгын жасаа ФМ-161, хн-1
2. Алтайн урианхайн зүүн гарын бүгдийн даргын жасаа ФМ-164, хн-3
3. Алтайн урианхайн баруун гарын бүгдийн даргын хошуу ФМ-176, хн-1
4. Алтайн урианхайн зүүн гарын мэйрэн зангийн хошуу-ФМ-183, хн-19
5. Олон яамны хэргийг бүгд ерөнхийлөн захирах яамны фонд.ФА-2
6. Дотоод явдлын яамны фонд ФА-3Гадаад явдлын яамны фонд ФА-4
7. Цэргийн яамны фонд ФА-5

8. Сангийн яамны фонд ФА-6
9. Шүүх яамны фонд ФА-7
10. Гаалийн яамны фонд ФА-8
11. Шашин төрд туслах яамны фонд ФА-9
12. Улиастайн сайдын яамны фонд ФА-10
13. Үнэн Зоригт хан аймаг, Дөрвөдийн баруун гарын чуулган даргын фонд ФА-128, хн-73
14. Дөрвөдийн баруун гарын аймаг Алтайн урианхайн Ёст засгийн хошууны фонд ФА-130, хн-122
15. Алтайн урианхайн Бадрахын хошууны фонд Ф А-134, хн-7
16. Дамбийжанцаны шавь ба хувийн цуглуулгын фонд Ф А-135, хн-67
17. Баруун хязгаарыг илбэн тохинуулах сайдын фонд (1914-1921) ФА-141, хн-96
18. Ховдод сууж хэрэг шийтгэгч сайдын фонд (1912-1921) Ф А-144, хн-15
19. Баруун хязгаарыг байцаан үзэж сэргийлэн батлах сайдын фонд Ф А-146, хн-1
20. Дөрвөдийн Алтайн урианхайн Сүжигт засгийн хошууны фонд ФА-209, хн-1
21. Дөрвөдийн зүүн гарын аймгийн эрх засгийн хошууны фонд ФА-2108, хн-1
22. Дөрвөдийн зүүн гарын аймгийн Алтайн урианхайн баруун гарын түшээт засгийн хошууны фонд Ф А-216, хн-1
23. Алтайн урианхайн зүүн гарыг захирсан амбаны тамгын газрын фонд ФА-217, хн-1

II. Хэвлэгдсэн сурвалж, гар бичмэл

1. “Алтай дор сууж хэрэг шийтгэгч дарга түшмэл жүн ван Па-гийн бичиг”. УТНС.ГБС
2. “Алтайн урианхайн 7 хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, захчин, өөлд, мянгад хошууны нутаг захиргааны тухай хэрэг” Бадаргуулт төрийн 33-р он. УННС.ГБС
3. “Ар монгол дахь худалдаа-мөнгө хүүлэл”. (1751-1911) баримт бичгүүд. (эмхэтгэсэн А.Очир, Г.Дашням) УБ., 1988
4. “БНМАУ-ын хил хязгаар бүрэлдэн тогтож ирсэн түүхэн сурвалж баримт бичгийн эмхтгэл” /эмхэтгэсэн О.Чимид. УБ., 1990
5. “Дундад улсаас Ховд Улиастай ба Алтайн хязгаараар захидал бичгийн хороо нэмж байгуулахыг хориглосон бичиг”. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн. ГБС
6. Зарлигаар тогтоосон Гадаад Монгол, Хотон аймгийн ван, гүнгүүдийн илтгэл шастир. УТНС.ГБС
7. “Зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг” (хэвлэлд бэлтгэсэн О.Батсайхан, З.Лонжид, Ч.Хажидсүрэн) УБ., 1995
8. Извлечение изъ отчетовъ командированная для открытя Консульства въ Кобдо и Шара-сумэ Ст. Сов. Люба и Консула въ тѣхъ же городахъ Колл. Асс. Кузминскаго. (Июль—Ноябрь 1911 г.). Кобдинский и Алтайский Округа Западной Монголии (1912 //Известия Министерства иностранных дел . Книга II, Санктпетербург., 1912
9. Монгол ардын журамт цэргийн дургалууд. УБ., 1982, 1985, 1986
10. “Монголын ард түмний 1911 оны үндэсний эрх чөлөө, тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл” (1900-1914) УБ., 1982 /эмхэтгэсэн А.Очир, Г.Пүрэвэ/
11. –Монгол улсын шастир. II дэвтэр. /хэвлэлд бэлтгэсэн А.Очир, З.Лонжид, Ц.Төрбат/ УБ., 1997
12. Навааннамжил. Г. Автономитын үеийн Гадаад Монголын түүх. 3 дэвтэр. 1946. ШУА-ийн Түүхийн хүрээлэн. ГБС /Ф-2, хн-25, д-65/
13. “Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ” (өдөр тутмын тэмдэглэл) баримт бичгийн эмхтгэл. УБ., 1999 Эмхтгэж тайлбар бичсэн О.Батсайхан
14. “Сборник дипломатических документов по Монгольскому вопросу”. (23 августа 1912-2 ноября 1913 г.) СПб., 1914
15. Сборник географических и топографических статистических материалов по Азии. Петербург., 1913. Том 36.
16. Торговый отчет Императорского Российского консула в Кобдо и Шарсумэ Надворной советника Кузминского по Кобдоскому округу за 1911 года. Архив Алтайского края России. Ф-71, ед.хр., (ХН)-3, оп-1
17. Чэнь-Чунь-Цзу. Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх. Бээжин. Шанхай 1922. Хятадаас

Хоёр.Судалгааны ном зохиол

I.Монгол хэл дээрх ном зохиол

1. Авирмэд,Д. Дүрвэх хөдөлгөөн ба улсыг аюулаас хамгаалах байгууллага (1930- 1934 он)УБ.,2012
2. Авирмэд,Д. Дүрвэх хөдөлгөөн ба улсыг аюулаас хамгаалах байгууллага (1930- 1934 он) УБ.,2012
3. Алтайн урианхайн түүх соёлын судалгаа (эрдэм шинжилгээний хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл)УБ.,2015.
4. Алтангэрэл.Ч.Баруун ба баруун өмнөд хязгаарт болсон дайн:эзэмшил, эзэрхийлэл, тэмцэл, шийдэл. I боть. УБ.,2018
5. Алтангэрэл.Ч. Монголын баруун хязгаар, түүний хамгаалалт УБ.,2008
6. Батаа.П. Торгуудын эрт эдүгээгийн түүхэн хэлхээс УБ.,2015.
7. Батбаяр.Б Палтын үйлс ба бодлого.Монгол хэл утга зохиол.Эрдэм шинжилгээний тусгай сэтгүүл.Өвөр монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн.№4.2001
8. БНМАУ-ын түүх Дэд боть.1607-1917.УБ.,1968
9. БНМАУ-ын түүх.Нэгэн боть.УБ.,1984
10. Бурдуков.А.В.Хуучин ба шинэ Монголд.УБ.,1987
11. Бямбажаргал.Л, Цовоохүү.Ч. Билиг аргын тоолол. (XV, XVI, XVII жаран), (1867-2040).УБ.,2002
12. Ганбат.Н Торгуудын түүх угсаатны зүйн асуудалд (Түүхийн ухааны докторын зэрэг горилсон бүтээл) УБ.,2013
13. Гантулга.Ц.Алтайн урианхайчууд.УБ.,2000
14. Гантулга.Ц.1911 оны Үндэсний хувьсгал ба Ховдын хязгаар.Монголын үндэсний хувьсгалын түүхийн асуудал. (1911 оны Үндэсний хувьсгалын түүхийн 90 жилийн ойд зориулсан эрдэм шинжилгээний хурлын материал.2001.10.14).УБ.,2002.т.107-123.
15. Гонгор.Д.Ховдын хураангуй түүх.ИТСи.Томус-3, Fasc-X.УБ.,1964
16. Гэрэлбадрах.Ж. Монголын нутаг дэвсгэр, хил хязгаарын түүх.(МЭӨ III-XIX зуун).УБ.,2002
17. Гэрэлбадрах.Ч. Нутгийн зураг. Түүхэн газрын зургийн цомог III боть УБ.,2019
18. Б.Даваасүрэн, Г.Мягмарсамбуу. Ардын Хатанбаатар С.Магсаржав. УБ.,1998
19. Даваасүрэн.Б, Мягмарсамбуу.Г Ардын Хатанбаатар С.Магсаржав УБ.,1998
20. Далай.Ч. Ойрад Монголын түүх.Тэргүүн боть.УБ.,2002
21. Дамдинсүрэн.Ц.Мянган жилийн харьцуулсан хүснэгт. УБ.,1995
22. Дилов хутагт Жамсранжав. Ар монголын улс төрийн дургал УБ.,1991
23. Дорж.Е. Тэнгэрлэг дээдсийн үрс хошууд түмэн УБ.,2012 \
24. Думбурай. Түмний хараанаас мултрахгүй УБ.,1991.т.87
25. Жамсран.Л. Монголын сэргэн мандалын эхэн (1911-1913).УБ.,1992
26. Жамсран.Л.Монголын цагагчин гахай жилийн хувьсгал.УБ.,1996
27. Жамсран.Л.Монголын тусгаар тогтнолын сэргэлт.УБ.,1997
28. Жамсран.Л.Эрдэнэбаяр.Ч, Алтанцэцэг.Н.Хятад дахь монголчууд.УБ.,1996
29. Зардыхан.К.Нулимстай жилүүдийн намтар. УБ.,2003
30. Зву Шиувэй Жүн. Хуучин торгууд монголын жүн ван Палтын гэрийн үеийн сүлжэлийг засан нөхвөрлөх нь.Монгол хэл утга зохиол.Эрдэм шинжилгээний тусгай сэтгүүл.Өвөр монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн.№4.2001
31. Золбаяр.Г.,Ганболд.М нар.Алтайн урианхайн угсаатны зүй УБ.,2014,
32. Лан Мэй хуа. Монголын тусгаар тогтнолын төлөө 1911 оны хөдөлгөөн: Нэгдсэн Монгол улс байгуулах эрмэлзлэл УБ.,2011
33. Лижээ.Г.Шинжаангийн монголчуудын түүхэн тойм болон судлаллын байдал УБ.,2008
34. “Монголын улсын түүх” .5-р боть.УБ.,2003
35. Монголын угсаатны зүй.Ойрадын угсаатны зүй.(XIX-XX зууны зааг үе).II боть.УБ.,1996
36. Мөнхөө.Д. Чин төрийн үеийн Алтайн газар орны улирал хувьсал. Шинжианы
37. “Үүрийн цолмон” уран зохиолын сэтгүүл №305. 2013.6, т.43-51
38. Намсрай. Чин улсын үеийн монголын хошуу чуулган.Хөх хот.,1984
39. Нямдорж.Б. К проблеме Алтайского округа в начале XX века. Тезисы докладов V международной научной конференций по теме “Природные условия, история и культура

- Западной Монголии и сопредельных регионов”.(20-24 сентября 2001 г., г.Ховд, Монголия)Томск., 2001.С-144-145
40. Нямдорж.Б.ХХ зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаар. Олон улс судлалын хүрээлэнгийн ЭШБ “Олон улс судлал”. №2 /60/ УБ.,2003.т.73-89, МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын ЭШБ.Нийгмийн ухаан.ХI боть, 17-р дэвтэр. Ховд.,2003,т.185-207
 41. Нямдорж.Б.Олноо өргөгдсөн Монгол улсын Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудыг дагуулсан нь.Т.С.Томус ХХХIII, Fasc.5.УБ.,2002,т.55-69, МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бичиг.Нийгмийн ухаан.ХI боть, 16-р дэвтэр. Ховд.,2003, т.170-184
 42. Нямдорж.Б. Алтайн хязгаарын асуудлаар Монгол, Дундад иргэн улс, Оросын байр суурь зөрөлдсөн нь (1912-1919 он) //Ойрад судлал:угсаа, хэл соёл, Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхэтгэл, 2015.05.21-22 Монгол улс, УБ, 2015.т.142-163
 43. Нямдорж.Б. Алтайн хязгаар үүсч байгуулагдсан он цаг, учир шалтгааны асуудалд Ойрад судлал: өнөө ба ирээдүй| ОУЭШБХ-ын илтгэлүүдийн эмхэтгэл УБ.,2019 145-148-р тал ISBN978-99929-4-547-8
 44. Нямдорж.Б.Алтайский округ /в Монголии/ в начале ХХ века. Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов
 45. /Материалы VIII международной конференции, г.Горно-Алтайск,19-23 сентября 2019 года/ Том I Горно-Алтайск.,2019.с.203-208 ISBN-978-5-91425-016-1
 46. “Ойрад монголын товч түүх”.Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,2000
 47. Очир.А.Монголын Ойрадуудын түүхийн товч.УБ.,1993
 48. Пунцагноров.Ц.Монголын автономитын үеийн түүх УБ.1955
 49. Роберт.А.Рупен.Хоёрдугаар зууны Монголчууд. (Орчуулсан Г.Аким).УБ.,2000
 50. Сандаг.Ш. Монголын улс төрийн гадаад харилцаа.(1850-1919)УБ.,1971
 51. Санжмятов Б.Гурван улсын Хиагтын гэрээний тухай түүхэн үнэн УБ.,1991
 52. Саруул.И ХХ зууны үеийн монголын нутаг дэвсгэр.УБ.,1998.Дэд докторын зэрэг горилсон бүтээл
 53. Саруул.И.Урианхай, Ховд хязгаарын нутаг дэвсгэрийн асуудал./ХХ зууны эхэн/
 54. “Түүхийн судлал”.Томус.ХХХ.Fasc-6.УБ.,1997
 55. Сономдавга.Ц.Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар монголын засаг захиргааны зохион байгуулалт (1691-1911).УБ.,1961
 56. Сономдагва.Ц. БНМАУ-ын орон нутгийн засаг захиргааны хуваарьт гарсан өөрчлөлтүүд (1921-1965 он) УБ.,1967
 57. Сономдавга.Ц. Монгол улсын засаг захиргааны зохион байгуулалтын өөрчлөлт, шинэчлэлт. (О.Батсайхан, Ч.Банзрагч нарын нэмж засварлан хэвлүүлсэн) УБ.,1998
 58. Сүхбаатар.На.Баруун хязгаарын нийгэм-улс төрийн хөгжлийн түүхэн тойм (ХХ зууны эхэн үеэс 1930-аад он).УБ.,2000
 59. Төгсбаяр. Торгууд ван Палт хийгээд түүний охин Ниржидмаа. Монгол хэл утга зохиол.Эрдэм шинжилгээний тусгай сэтгүүл.Өвөр монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хүрээлэн.№4.2001
 60. Урангуа.Ж.ХХ зууны эхэн үеийн Ар Монгол дахь шинэтгэл.УБ.,1997
 61. “Хорьдугаар зууны Монгол” (Түүхийн тойм). УБ.,1995
 62. ХХ зууны эхэн үеийн баруун хойд Монголын түүхийн чухал сурвалж (Орос хэлнээс монгол хэлнээ хөрвүүлж хэвлэлд бэлтгэсэн Б.Нямдорж) УБ.,2014
 63. Хүрэлбаатар.Л.Огторгуйн цагаан гарди.УБ.,1996
 64. Цэвээн.Ж.Дархад, Хөвсгөл нуурын урианхай, Дөрвөд, Хотон, Баяд, Өөлд, Мянгад, Захчин, Торгууд, Хошууд, Цахар, Дариганга, Алтайн урианхай, Казах, Хамниганы гарал үүсэл байдлын өгүүлэл.УБ.,1934
 65. Цэдэн-Иш.Б Төрөлх нутгийн төө газрын төлөө УБ., 1976
 66. Цэдэн-Иш.Б. Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс.УБ.,1997
 67. Чжань-Му. Монгол хошуу нутгийн тэмдэглэл. Доорд дэвтэр. Хөх хот.,1992
 68. Чойбалсан.Х,Лосол,Д.,Дэмид.Г. “Монгол Ардын үндэсний хувьсгалын анх үүсч байгуулагдсан товч түүх” Монголын эх түүх 6-р боть УБ.,2014
 69. Шинжааны товч түүх 3-р дэвтэр.Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо.,1990
 70. Ширэндэв.Б. Монгол ардын хувьсгалын түүх.УБ.,1992.

II. Гадаад хэлээрх ном зохиол

1. Анисимова. И.В. Миграционная ситуация на границе Алтайского округа с Китаем и Монголией в 1913-1916 гг. Востокведные исследования на Алтае. Выпуск IV. Сборник научных статей. Барнаул., 2004. с.86-90
2. Бармин.В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918-1941гг. Барнаул., 1999.
3. Белов.Е.А. Россия и Монголия (1911-1919 гг.).М., 1999
4. Белов.Е.А. Краткая история Синхайской революции (1911-1913 гг.).М., 2001
5. Белов.Е.А. Царская Россия и Западная Монголия в 1912-1915 гг.// Проблемы Дальнего Востока. 1996. №1. С.96-97
6. Беннигсен.А.П. Несколько данных о современной Монголии. СПб., 1912
7. Боголепов.М.И., Соболев М.Н. Очерки русско-монгольской торговли. Томск., 1911
8. Бурдуков.А.В. В старой и новой Монголии. Воспоминания и письма. М., 1969
9. Hermann Consten. Weideplatze der mongolen: im reiche der chalcha. Band I, II, Berlin., 1919, 1920 (Герман хэлээр)
10. Гурьев.Б. Русская торговля в Западной Монголии. Вестник Азии. Харбин. октябрь 1911 г. №10
11. Гримм.Э.Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842-1925). М., 1927
12. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т.1-3. Л., 1926- 1930
Дацыцен. В.Г. Очерки истории российско-китайской границы во второй половине XIX- начале XX вв. Кызыл., 2000
13. Зардыхан.К. Жылафан жылдар шежіресі. (Нулимстай жилүүдийн түүх. казах хэл дээр) Алматы., 1995 жыл
14. Златкин.И.Я. История Джунгарского ханства. М., 1964
15. Ислам.Х. Монголын казахуудын түүх. (Казах хэл дээр) Өлгий., 1980
16. Котвич.В.Л. Краткий обзор истории и политического положения Монголии СП., 1914
17. Лузянин.С.Г. Россия-Монголия-Китай в первой половине XX века. Политические взаимоотношения в 1911-1946 гг. Москва., 2003
18. Майский.И.М. Современная Монголия. Иркутск., 1921
19. Майский.И.М. Монголия накануне революции. М., 1959
20. Моисеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии. (вторая половина XIX в.-1917 г.) Барнаул., 2003 с.43-48
21. Моисеев.В.А. Образование Алтайского округа в Китае в 1905-1906 гг. и его положение накануне Синхайской революции. Алтайский вестник. №2. Барнаул., 2002
22. Морозов.И.М. Алтайский округ в колониационном отношении. Полтава., 1908
23. Нямдорж.Б. К проблеме Алтайского округа в начале XX века. Тезисы докладов V международной научной конференции по теме –Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов. (20-24 сентября 2001 г., г.Ховд, Монголия) Томск., 2001. С-144-145
24. В.Nyamdorj. Some issues on the history Altai region at the Beginning of the 20th century –Oirat and Kalmyk identity in the 20th and 21st century| international conference. Getengen, Germny. 25-28.02.20196 page 277-297 (Англи болон монгол хэлээр)
25. Октябрьская.И.В. Казахи Алтая. История и современность.// Этнографическое обозрение. 1997. №6
26. Потанин.Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. Вып. III. СПб., 1883
27. "Русский консул в Монголии: отчёт Я.П. Шишмарёва о 25-летней деятельности Ургинского консульства". Иркутск., 2001
28. Старцев.А.В. Русская торговля в Монголии (вторая половина XIX в.-начало XX в.) Барнаул., 2003.
29. Чёрных.А.В. Торговые связи Монголии и Восточной Сибири. Иркутск, 1926
30. Чимитдоржиев.Ш.Б. Россия и Монголия. М., 1987

Гурав. Тогтмол хэвлэл

1. Коншин. В.Г. Беседа с князем Палта. Газета –Новое время| 23 марта 1914 года №13660

2. Монголын сонин бичиг.Олноогийн 2-р он, 8-р сарын 15
3. Чуец.А (Бурдуков А.В) Независимая
4. Монголия.(Дьла хобдосскія. Палта-Вань.) –Сибирская жизнь.05 августа 1912 г.№175
5. Чуец.А (БурдуковА.В) В независимой Монголии.Хобдоский округ.“Сибирская жизнь” 5.IX.1912.№198
6. Чуец.А.Тревожные слухи из Северо-Западной Монголии. Сибирская жизнь.27 нояб. 1912.№263
7. Чуец.А.Сибирь. Вѣсти изъ сѣв.-зап. Монголіи.(*Столкновеніе монголовъ съ китайцами въ Кобдосскомъ округѣ*) Газета –Алтай| 20 августа (2 сентября) 1913 г. №182 стр-4

9) ХАВСРАЛТ;

А хавсралт

АЛТАЙН ХЯЗГААРЫН ТҮҮХИЙН АСУУДЛААР ТАВЬСАН ЭРДЭМ ШИНЖИЛГЭЭНИЙ ИЛТГЭЛ, ХЭВЛҮҮЛСЭН ӨГҮҮЛЭЛ, УДИРДСАН АЖИЛ

А.Эрдэм шинжилгээний илтгэл

1. Б.Нямдорж, Ц.Баяртай. Шинжааны тувачуудын овгийн бүрэлдхүүн. НХУС-ийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бага хурал. 2019.05.12
2. Нямдорж. Алтайн хязгаар үүсч байгуулагдсан он цаг, учир шалтгааны асуудалд. Ойрад судлал: өнөө ба ирээдүй” ОУЭШБХ. 2019.09.17
- 3.Б.Нямдорж, Ц. Баяртай. Тувачуудын угсаа гарал, түүхийн асуудалд (Шинжааны тувачуудын жишээн дээр) НХУС-ийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бага хурал. 2019.05.12
4. В.Nyamdorj. Some issues on the history Altai region ar the Beginning of the 20th century “Oirat and Kalmyk identity in the 20th and 21st century” international conference. Getengen, Germany.25-28.02.2019
- 5.Нямдорж. Б. Алтайн хязгаарын хил хязгаар, нутаг дэвсгэрийн асуудал. “Баруун монгол,

түүний хил залгаа нутгийн байгалийн нөхцөл, нөөц, ард түмний түүх, хэл, соёл" ОУЭШ-ний XV хурлын илтгэл. Ховд хот 2021.09.25

6. Нямдорж. Б. Алтайн хязгаарын захирагч Палт вангийн оросын сонинд өгсөн нэгэн ярилцлагы тухайд. "Баруун монгол, түүний хил залгаа нутгийн байгалийн нөхцөл, нөөц, ард түмний түүх, хэл, соёл" ОУЭШ-ний XV хурлын илтгэл. Ховд хот 2021.09.25

7.Б.Нямдорж "1921-1931 оны Алтайн хязгаар" Ховд хотыг манжийн дарлалаас чөлөөлсний 110 жилийн ойн хурлын илтгэл Ховд ховь 2022.09.15-16

В.Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл

1. Б.Нямдорж. Алтайский округ /в Монголии/ в начале XX века. Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов /Материалы VIII международной конференции, г.Горно-Алтайск,19-23 сентября 2019 года/ Том I Горно-Алтайск.,2019.с.203-208 ISBN-978-5-91425-016-1

2. Б.Нямдорж. Алтайн хязгаарын асуудлаар Монгол, Дундад Иргэн улс, Оросын байр суурь зөрөлдсөн нь (1912-1919он), 2019 .40-47-р тал.

3.**B.Nyamdorj. Some issues on the history Altai region ar the Beginning of the 20th century "Oirat and Kalmyk identity in the 20th and 21st century" international conference. Getengen, Germny.25-28.02.2019 page 277-297 (Англи болон монгол хэлээр)**

4.Б.Нямдорж. Алтайн хязгаар үүсэн байгуулагдсан он цаг, учир шалтгааны асуудалд.//Ойрад судлал:Өнөө ба ирээдүй. Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. УБ.,2018.т. 145-147

5.Б.Нямдорж.Олноо өргөгдсөн Монгол улсын Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудыг дагуулсан нь.ТС.Томус XXXIII, Fasc.5.УБ.,2019,т.55-69,

6.Б.Нямдорж.Олноо өргөгдсөн Монгол улсын Ховд, Алтайн хязгаарын хошуудыг дагуулсан нь МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын эрдэм шинжилгээний бичиг.Нийгмийн ухаан.ХI боть, 16-р дэвтэр. Ховд.,2021`, т.170-184

7.Б.Нямдорж.ХХ зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаар. Олон улс судлалын хүрээлэнгийн ЭШБ "Олон улс судлал". №2 /60/ УБ.,2018.т.73-89,

8.Б.Нямдорж. ХХ зууны эхэн үеийн Ховдын хязгаар дахь Оросын худалдааны түүхэнд холбогдох нэгэн чухал сурвалж Ховд хот-330 жилд эхрэдм шинжилгээний хурлдын илтгэлүүдийн эмхэтгэл. Түүхийн товчоон ХИС-ийн НХУС-ийн Түүх эрх зүйн тэнхимийн ЭШБ. Том-9 Fasc-1. УБ.,2021 т.51-55

9.Б.Нямдорж.ХХ зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаар.МУИС-ийн Ховд дахь салбар сургуулийн багш нарын ЭШБ.Нийгмийн ухаан.ХI боть, 17-р дэвтэр. Ховд.,2018,т.185-207

10..Нямдорж.Б. К проблеме Алтайского округа в начале XX века. Тезисы докладов V международной научной конференций по теме "Природные условия, история и культура Западной Монголии и сопредельных регионов.(20-24 сентября 2019 г., г.Ховд, Монголия)Томск., 2001.С-144-145

11.Б.Нямдорж. Алтайн хязгаарын асуудлаар Монгол, Дундад иргэн улс, Оросын байр суурь зөрөлдсөн нь (1912-1919 он) //Ойрад судлал:угсаа, хэл соёл, Олон улсын эрдэм шинжилгээний бага хурлын илтгэлийн эмхэтгэл, 2019.05.21-22 Монгол улс, УБ, 2015.т.142-163

12. 1. П.К.Дашковский, Б.Нямдорж, Н.Цэдэв, Е.А.Шершнева. Монгол улсын Баруун болон Төвийн бүсийн хүн амын төсөөлөл дэх Орос улсын дүр төрхийн талаарх социологийн судалгаа /Материалы XIV международной научной конференции "Природные условия, история и культура народов Западной Монголии и сопредельных регионов". Том 2. г. Ховд., 2019. Стр 84-90.

13 П.К.Дашковский, Б.Нямдорж, Н.Цэдэв, И.Бүрэн-Өлзий, Е.А.Шершнева, Ц.Пүрэвсүрэн. Төв болон Баруун Монголын хүн амын зүгээс угсаатны шашны үйл явцыг хэрхэн хүлээн авч буй онцлогийн талаарх социологийн судалгаа /МҮИС-ийн Эрдэм шинжилгээний бичиг, №11. УБ хот, 2019 он, хуудас 103-110.

14.И.Бүрэн-Өлзий. Б.Нямдорж. "Увс аймагт шашны асуудлаар явуулсан судалгааны үр дүн".

“Монгол улсын баруун бүс нутаг дахь шашны нөхцөл байдал” ЭШ-ний анхдугаар хурлын эмхэтгэл. Ховд хот, Ховд их сургууль. 2020.09.25. Ховд.,2020. Тал- 36-42.

С. Удирдсан ажил

3 хүн магистрын ажил, 1 бакалаврын ажил удирдан ажиллав.

1. Б.Мягмарбат “Захчин хошуу дүрвэх хөдөлгөөнд хамрагдсан нь”2019 Магистрын ажил (Удирдагч Б.Нямдорж)
2. Ц.Баяртай “Тувачуудын угсаа гарал, түүхийн асуудалд” (Шинжааны тувачуудын жишээн дээр) 2019 Магистрын ажил (Удирдагч Б.Нямдорж)
3. Г.Золжаргал “Баруун Монгол дах орос, хятадын худалдааны үүсэл хөгжлийн асуудалд” 2021 Магистрын ажил (Удирдагч Л.Нямсүрэн)
4. Б.Эрдэнэчимэг ТНС-4-р ангийн оюутан 2019 “Цагаан түнгийн тулалдааны түүхийн асуудалд” Бакалаврын ажил (Удирдагч Б.Нямдорж)

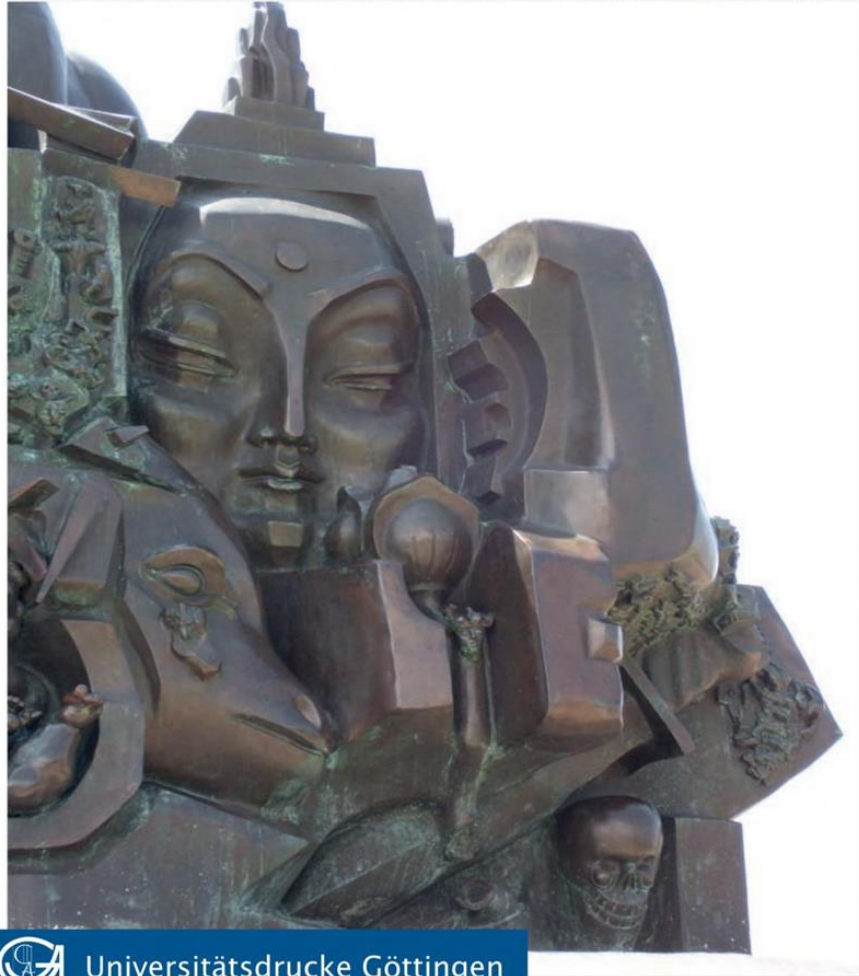
B.Nyamdorj. Some issues on the history Altai region ar the Beginning of the 20th century

“Oirat and Kalmyk identity in the 20th and 21st century” international conference.

Getengen, Germny.25-28.02.20196 page 277-297 (Англи болон монгол хэлээр)

Johannes Reckel and Merle Schatz (Eds.)

Oirat and Kalmyk Identity in the 20th and 21st Century

Universitätsdrucke Göttingen

Материал, защищенный авторским правом

Bibliographische Information der Deutschen Nationalbibliothek

Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliographie; detaillierte bibliographische Daten sind im Internet über <http://dnb.dnb.de> abrufbar.

Address of the Editors

Johannes Reckel
E-Mail: reckel@sub.uni-goettingen.de
Merle Schatz
E-Mail: schatz@sub.uni-goettingen.de

Dieses Buch ist auch als freie Onlineversion über die Homepage des Verlags sowie über den Göttinger Universitätskatalog (GUK) bei der Niedersächsischen Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (<http://www.sub.uni-goettingen.de>) erreichbar.
Es gelten die Lizenzbestimmungen der Onlineversion.

Satz und Layout: Merle Schatz

Titelabbildung: Johannes Reckel: Detail from the monument "Exodus and Return" in Elista, Kalmykia, Russia.

The monument "Exodus and Return" was opened on December 29th, 1996 in Elista in memory of the deportation of the Kalmyk people in 1943, and the victims of Stalinist repression. The architect of the monument is Sergey Kurneeov, sculptor Ernst Neizvestny. The monument was cast in bronze in New York, USA. The monument stands on a hilltop overlooking Elista and the Kalmyk steppe. The deportation is remembered at this monument each year on December 28th as the day in 1943 when nearly all Kalmyks were arrested in Kalmykia and consequently deported.

© 2020 Universitätsverlag Göttingen
<https://univerlag.uni-goettingen.de>
ISBN: 978-3-86395-464-2
DOI: <https://doi.org/10.17875/gup2020-1334>

<u>The Importance of Folk Songs of the Western Mongolian Dsakhchins with Regard to the Preservation of Their Ethnic Identity</u> <i>Duudaachi Sarina and Csaba Fabidi</i>	197
<u>The Development of Kalmyk Language in Clear Script as Seen in Documents from the 18th Century</u> <i>Darina B. Gedeeva</i>	219
<u>Khoton Kalmaks of Ysyk-Köl</u> <i>Dávid Somfai Kara</i>	225
<u>Oral tradition of Russian Kalmyks, Oirats of Western Mongolia and China: Reality and Predictions</u> <i>Evdokiya Khabunova</i>	233
<u>The Kalmyk Identity in the 21st Century: Are the Ethnic, Religious and Language Backgrounds the Important Matters?</u> <i>Baatr U. Kitinov</i>	249
<u>Siberian Strata of the Oirat Ethnic Identity: The Qasing Qan ba tegün-ü čečen tüsimel and the North Asian Indigenous Ontologies</u> <i>Attila Mátéffy</i>	263
<u>Some Issues on the History of Altai Region at the Beginning of the 20th Century</u> <i>Bavuu Nyamdorj</i>	277
<u>Teaching Language through the Medium of Folklore: Using a Collection of Kalmyk & Oirat Song Texts of the XIX–XX Centuries to Promote Cultural Awareness and Understanding</u> <i>Omakayeva Ellara Ulyaevna</i>	299
<u>Collections of Kalmyk Texts in Gábor Bálint of Szentkatolna’s Manuscripts (1871–1872)</u> <i>Ellara Ulyaevna Omakayeva and Ágnes Birtalan</i>	303
<u>Changing Torghut Culture. Few Examples from Torghuts in Bayangol and Hobogsair in Xinjiang Uyghur Autonomous Region</u> <i>Dorjraa Purvei</i>	313

Some Issues on the History of Altai Region at the Beginning of the 20th Century¹

Bavuu Nyamdorj

Abstract

One of the most unpredictable, blurry and conflicting issues in Mongolia's mid-term and current history studies is the historic problem of Altai region, which was an integral part of Mongolia's territory. The issue was overwhelmingly complicated and touched by both sides of the neighboring countries and Mongolians, and on the other hand, it was almost abandoned in previous surveys because the history of border areas was slightly mentioned in Mongolia's history. This study is of great importance in exploring the complexities of some of the Altai Regions history and clarifying some aspects of local historical research.

This administrative unit has been named as "Altai Shan Uuliin gazar", "Altai Uuliin gazar", "Altai Haviin gazgar", "Altgain gazar oron", "Altain hyazgaar", "Altain toirog", "Shar somiin hyazgaar" in Russian books as "Алтайский округ", "Алтайский край", "Шар Сюмейский округ" and so on.

Among the sources that belong to the history of the region, written sources including archival documents, historical writings, historical records, law enforcement and travelogue and memorabilia of tourists play a crucial role.

The work specialized on the history of the Altai region has not yet been published, and this issue has just slightly been mentioned in foreign and domestic scientific papers. The scientist who studied the history of the western border area at

¹ Original Title: „XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын түүхийн асуудал (1907-1931 он)“.

that time and made a great contribution to the study are namely Tseveen J., Gongor D., Nyamdorj B., Sukhbaatar N. and foreign scientists Belov E.A., Moiseev B.A., Rupen P.A., Chen-Chun-juz, Li Ming Hai, and German Constantine.

The main purpose of this research is to study the Altai Region's historic establishment date, causes, territories, boundaries, administrative arrangements, and the history of Mongolia, Russia, China, and China's political policies and their conflicts on the Altai Region and to make analysis based on the sources and works. For this purpose, the following objectives have been set:

- To summarize and analyze the studies by the internal and external scientists on the Altai Regional History
- To do the first attempt to overview the history of the Altai region
- To identify the historical conditions, timelines and causes of the establishment of Altai region
- To review the status of the three countries as Mongolia, Russia and China on the Altai Region and to review and analyze the historical process of the region that it was cut off from Mongolia to China
- To consider the reasoning and process that the Altai Region land was divided into the territories of two countries after the 1921 National Democratic Revolution
- And to determine the cause why the local people involved in refugee camps, and its processes, consequences and their return to their home country.

Exploring specially the history of the Altai region at the beginning of the twentieth century conclusions that were made were considered.

1. From ancient times, the area around Altai was a place where Mongolian and Turkic ethnic groups had been resided, blended and fought.
2. During the XII-XIII century or during the period of Great Mongol and Mongol Empire, the Naiman and Khereid tribes used to live on the territory of the Altai and Erchis areas and they were belonged to the Northwestern West of the Liao in Black Kidan. The area was occupied by Ögödei Khaan when Mongols took The Naimans into their administration in the thirteenth century.
3. By the end of the XIII century, the Oirads lived around the forest near Lake Hövsgöl approached west to the Altai Mountains, the Ili and the Tarvagatai area. In 1370 when the Yuan dynasty set up the administration beyond the mountain pass, the territory around Altai belonged to it. By the beginning of the XV century, the Altai lands became the property of the Dzuungarian kingdom, when Oirads hit the provinces of Naimans and Khereids and drove them out of the land. During the Dzungarian Period,

the Durvuds and Bayads lived around Altai Mountains and Erchis river and Zahchins inhabited by Bulgan, Chigel and Tsagaan tohoi.

4. From mid XVIII century, the Altai area was dominated by the Manchu Dynasty and territorially it became subject to Khovd region subordinated by The Khovd Justice Minister administration under Ulaistai general and became one of the inseparable parts of the western region creating its history and culture, as well.
5. From the beginning of XX century, the Manchu Qing Dynasty carried out the "New Government Policy" in the Khovd Region and within the framework of this policy the land around Altai was isolated from Khovd region and established as a new separate administrative unit named "Altai Region" in 1907. It is related to the forward-looking policy by Manchu that aimed at retreating devastation of Oirads not only just strengthening local administration in the north western region, but also making it a place of support for Il and Tarvagatai. However, the local people and the nobles resisted the implementation of Manchu new policy on their own administrative unit in various forms and thus the struggle became a part of the prerequisite for the nationalist revolution of Outer Mongolia in 1911–1912.
6. The struggle for national freedom didn't finish its activities not just freeing Khovd region from Manchu-Chinese oppression but the Mongols rebelled for freeing Altai Region and began a new phase of liberation. However, this struggle was unable to fulfill its basic goal due to internal and external causes.
7. At the time of the Newly-founded Mongolia (1911–1915), the territorial power of the Mongols was completely transferred to the hands of Mongolians, and they themselves were able to carry out independently all of their administrative, economic and social issues. While the Chinese struggled to retake the Khovd regional area, Mongolians struggled against China's aggression and for freedom for the Altai region. But that struggle failed temporarily because of the policy of the two powers as White Russia and China who wanted to divide Mongolian territory from both sides. As a result, Altai Region which is a part of Khovd regional area has become a victim of the political policy of the great two powers and tended to fit into China irrespective of the fundamental interests of Mongolians. In December 1913, the line of war fire that was established by the Treaty of Russia and China became the source of the western border of Modern Mongolia.
8. At autonomy period (1915–1919), Mongolia lost its independence and became an autonomous country under the Chinese Dynasty, yet it fought to consolidate the Altai border of Khovd territory in its own country and fought for Mongolia's national independence and unity. It has failed due to the interests of the neighboring countries, such as the Dynasty of China and the Kingdom of Russia.

9. In 1911–1919, within the framework of the attempt by China to establish a new administrative unit as “Western Mongolia” under its own administration, China struggled for uniting Khovd and Altai regions. But after the fail of the attempt, the previous policy on Altai was followed by and Altai region was forced to unite to Xinjiang by diplomatic and military ways due to the further goal of “Uniting Il, Tarvagatai and Altai equally and making them as an external cover for Xinjiang”. Initially Russia played a crucial role giving diplomatic and military assistance for coordinating the conflicts between Chinese and Mongolians in the region in order to implement a policy of consolidating its own political and economic influences in the region by supporting the position of uniting Khovd and Altai regions into Khalkh. But Russia gradually collapsed from its base and supported China diplomatically conspiring and colluding with Munchu to unite the Altai border to China.
10. At that time, The Altai and Khovd regions, which are an integral part of Mongolia's territory, are largely far from the central government of Mongolia, and were lack of its control and compared with Khalkh regions they were relatively independent and of different nationalities and ethnic groups. In these regions, there were many conflicts between various internal and external political forces to establish their domination and because the regions were the important junction of Russian, Mongolian and Chinese borders, the interests of the superpowers were far more intolerable.
11. The Mongols of the Altai region, who were united to Xinjiang province becoming victims of political policy of the two neighboring countries, welcomed Mongolian National Democratic Revolution of 1921 with great pleasure and followed up with the reincarnation of the Mongolian state.
12. The people of the Altai region moved from their homeland passing Altai mountain because of provocation from the Dynasty in 1913. The start of this movement was the movement of people led by Mr. Mishigdonrov, a prince of Torguud khoshuu. The action was restored again in after the people’s revolution 1923-1926 and reached its peak in 1930–1931 due to the external and internal conditions of Mongolia at that time.

1 XX зууны эхэн үеийн Алтайн хязгаарын түүхийн асуудалд (1907–1931 он)

Монголын дундад болон шинэ үеийн түүхийн түүх судлалд өнөө хир төдий л тодорхой судлагдаагүй, бүрхэг бүдэг, зөрчил маргаантай асуудлын нэг бол Монгол улсын газар нутгийн салшгүй хэсэг байсан Алтайн хязгаарын түүхийн асуудал юм. Уг асуудал нь нэг талаар хөрш хоёр улс болон монголчуудын язгуур эрх ашгийг хөндсөн нэн ээдрээтэй, нарийн төвөгтэй бөгөөд бөгөөд нөгөө талаар монголын түүхийн судалгаанд хязгаар нутгийн

түүхийн асуудлыг дашрамын төдий хөндөж байсантай холбоотойгоор өмнөх судалгаанд бараг орхигдож байв. Энэ нь Алтайн хязгаарын түүхийн зарим асуудлын нарийн ээдрээг тайлах, орон нутгийн түүх судлалын зарим асуудлыг нэхэн тодруулахад судалгаа шинжилгээний чухал ач холбогдолтой юм.

Энэхүү судалгааны ажлын гол зорилго нь Алтайн хязгаарын талаар Монгол, Орос, Хятадын улс төрийн бодлого, тэдний зөрчил тэмцлийн түүхийн асуудлыг судалгааны эх сурвалж, бүтээлүүдэд тулгуурлан авч үзэж үнэлэлт дүгнэлт өгөхийг зорив.

Эл засаг захиргааны нэгжийг түүхийн сурвалж бичиг, судалгааны бүтээлүүдэд “Алтайн хязгаар”, “Алтайн тойрог”, “Алтай шан уулын газар”, “Алтайский округ”, “Алтайский край”, “Altai bezirk” гэх мэтээр нэрлэсээр иржээ. Эрт үеэс Алтайн орчим газар нутаг нь монгол, түрэг угсаатны бүлгүүдийн хольцолдон тэмцэлдэж суусаар ирсэн газар нутаг байжээ.

ХҮШ зууны дунд үеэс Алтай хавийн газар нутаг нь Манж Чин улсын эрхшээлд орж, Улиастайн жанжины харъяан дахь Ховдын хувийн сайдад захирагдан, нутаг дэвсгэр засаг захиргааны хувьд Ховдын хязгаарт хамрагдах болжээ. Тэр үед манж нар баруун монголыг байлдан дагуулах үед түүний эрхшээлд орсон торгууд, хошууд, урианхай нарыг Алтай хавийн нутагт суулгажээ. Үүнээс хойш хасаг, уйгур, хятад, орос зэрэг угсаатнууд ирж суурьшснаар ХХ зууны эхэн үеэс Алтай хавийн нутаг дэвсгэрт өөр өөр угсаа гарал, соёл бүхий олон үндэстэн угсаатнууд оршин суух болсон байна.

ХХ зууны эхэн үеэс Манж Чин улсаас Ховд, Алтай хавийн нутгийн талаар өмнөх бодлогоо өөрчилж, энэ бүс нутаг дахь оросын нөлөөг сулруулах, хил хамгаалалтыг сайжруулах, засаг захиргааны зарим шинэтгэл хийх, цэрэг нэмж суулгах, хятад тариачдыг олноор оруулж газар хагалан тариалан эрхлүүлэх чиглэлийг илүү анхаарч байв.

Энэ бодлогын үүднээс Манжийн хаан Ховдын хязгаар дахь өөрийн засаг захиргааг чангатган бэхжүүлэх зорилгоор 1906 онд Алтайд тусгай эрхтэй цэрэг суулгав. Улмаар 1907 оны I сарын 7-ны өдөр [Бадаргуулт төрийн 32-р оны 12 сарын 25] манжийн хааны зарлиг гарч, “...Шинэ торгуудын 2 хошуу, хошуудын нэг хошуу, Алтайн урианхайн 7 хошуу, энэхүү бүгд 10 хошуу ба Чэнгистэйгээс баруунаа бүхий 8 харуул хийгээд Бүрэн тохойн тариалангийн газар хийгээд хасгийн нэг аймаг зэргийг цөм мөн оноос эхлэн Алтайн хэрэг шийтгэгч сайд Ши Хэн дор захируулбаас зохимой...” (Чэнь-цзун-цзу 1922: 156.) гэжээ. Энэ дагуу 1907 онд Ховдын Буянтад сууж байсан 2 амбан сайдын нэгийг Алтайн цаад Шар сүмд суулгаж, амбанаар нь хятад түшмэд Ши Хэнг тохоож, захиргааг нь байгуулав. Энэ хязгаарт хасгийн 12 мянган өрх бүхий 13 отог, 600 өрх бүхий урианхайн 7 хошуу, 200 гаруй өрх бүхий торгууд хошуудын 3 хошуу хамрагдах болжээ (Моисеев 2002: 45) Энэ хязгаар нь хуучин хэвээр Хүрээний сайд, Улиастайн жанжинд захирагдах болжээ.

Ховдын хязгаараас Алтайн хязгаарыг тусгаарлах болсон явдалд байгаль газар зүй, улс төр, эдийн засгийн хүчин зүйл нөлөөлөхийн дээр түүний цаад мөн чанар, шалтгаан нь тус хязгаарыг Или, Тарвагатайд түшиг тулгуур болгох, Шинжианд мужийн гадаад хамгаалалт болгох гэсэн Манж Чин гүрний улс төрийн алсыг харсан бодлоготой шууд холбоотой.

Энэ арга хэмжээ нь Манж Чин улсын хувьд энэ хязгаар нутагт өөрийн эрх ашиг, ноёрхолыг хамгаалж улам бэхжүүлэх, гадны нөлөөг хязгаарлах, засаг захиргааг чангатган бататгахад чухал ач тустай байжээ.

Гэвч энэ шийдвэрийг Алтайн хязгаарын хошууд эсэргүүцэн нь хэрэг дээрээ төдийлөн хэрэгжиж чадаагүй байна. Алтайн цаад этгээдэд нутагтай хошуудыг Шар сүмд харьяалуулан захируулсан хэдий ч Алтайн наад биеэр сууж байсан урианхайчуудын хувьд уг зарлигийг хүлээн дагасангүй, уг арга хэмжээг цаг үргэлж эсэргүүцээр хуучин хэвээр суусаар байв. Энэ байдал үргэлжилсээр 1911 оны үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалтай золгожээ.

Монголд гарсан үндэсний эрх чөлөөний хувьсгалыг Ховд, Алтайн хязгаарын монголчууд талархан хүлээн авч, Богд Жибзундамба хааны тулгар төрд дагаар орох болсны зэрэгцээ Ховд хотыг манж-хятадын ноёрхлоос чөлөөлсөн явдал нь хятадуудад ихээхэн хүнд цохилт болж, улмаар тэд сэхээ авангуут Ховдын хязгаарыг эргүүлж авахыг оролдох болов.

Энэ завсар ялангуяа Алтайн хязгаарын хошуу ноёдоос Монгол улсын засгийн газарт хандан язгуураас мах цус барилдаж нэгэн дор цуг хамт аж төрсөөр ирсэн Алтайн хязгаарын ард олныг аврал өршөөлдөө багтаан өмгөөлөн хамгаалж, харь хятадын дарангуйлалаас нутаг орон хүн ардыг чөлөөлөн нэгтгэж, бүрэн бүтэн болгож, асран туслахыг хүсэх болжээ.

2 Шинэ тулгар Монгол улсын бодлого, үйл ажиллагаа

Энэ үед шинэ тутам байгуулагдсан Монгол улсын засгийн газар нь эхнээсээ Алтайн хязгаарыг өөрийн газар нутгийн салшгүй хэсэг хэмээн үзэж, улс орныхоо газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг хангахын төлөө тэмцэж, монгол үндэсний нэгдмэл тусгаар тогтносон улс байгуулахыг эрмэлзэж байв.

Монголын засгийн газрын тэргүүн Сайн ноён хан Намнансүрэн, чин ван Ханддорж нар монголын тусгаар тогтнолыг нилээд өргөн уудам хил хязгаарын хүрээнд монголын бараг бүх нутаг дэвсгэрийг хамруулан хүлээн зөвшөөрүүлэхийг эрмэлзэж байжээ. Тэд юуны өмнө өөрсдийн саналыг оросын талаар хүлээн зөвшөөрүүлэхийг оролдож байлаа. Гадаад явдлын яамны сайд Ханддорж тэргүүтэй төлөөлөгчид 1912 онд Орос улсад айлчлан очиж, нэгдмэл Монгол улсын хил хязгаарыг Оросын засгийн газраар хүлээн зөвшөөрүүлэх гэж олон янзаар оролджээ. Тэрээр 1913 оны 2-р сарын 14-нд Оросын “Новое время” сонины сурвалжлагчтай хийсэн ярилцлагадаа

“Монгол улсад Халх, Ховдын болон Алтайн хязгаар, Барга (Хөлөн Буйр), Өвөр Монголын Шилийн голын чуулган, Илийн хязгаар зэргийг багтаах” (Белов 1999: 89) тухайгаа өгүүлсэн байдаг. Гэтэл хэлэлцээрийн дүнд Оросын засгийн газар монголчуудын тусгаар тогтносон нэгдмэл улс байгуулах шаардлагыг хүлээн зөвшөөрөхөөс татгалзаж, Гадаад монголд зөвхөн Ховдын хязгаарыг нийлүүлэхийг дэмжжээ.

Монгол улсын ерөнхий сайд Намнансүрэн Богд Жибзундамба хааны зааврын дагуу 1913 оны 12-р сарын 16-нд Оросын ГЯЯ-ны сайд С. Д. Сазановт бичсэн захидалдаа “Орос улс Монгол улсын бүрэлдхүүнд Өвөр Монгол, Барга, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх саналыг дэмжинэ” (Белов 1999: 112) гэдэгт итгэж байгаагаа илэрхийлжээ. Мөн тэрээр Петербургт байхдаа С.Д. Сазановт удалгүй болох 3 улсын гэрээн дээр Халхад Өвөр монгол, Барга, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх талаар ихээхэн дэмжлэг үзүүлэхийг хүсч байжээ (Белов 1999: 117).

Алтайн хязгаарын асуудлаар баруун хязгаарт сууж байсан сайдууд янз бүрийн байр суурьтай байв. Ховдыг чөлөөлсний дараа Магсаржав, Дамбийжанцан нар Шар сүм хүрч, Палтыг бут цохих, бидэнтэй тэндээс хасаг, торгууд болон бусад хошууд нийлэх ба манай хил хязгаарч тэлж өргөжиж бид аюулаас ангижрах боломжтой хэмээн үзэж байхад бусад сайдууд нь тэдэнтэй санал нийлэхгүй Ховдоос даруйхан нутаг буцах хүсэлтэй байжээ (Бурдуков 1987: 88). Мөн Ховдыг чөлөөлсний дараа ялалтандаа урам зориг нь сэргэсэн монгол цэргүүд Шар сүмийг чөлөөлөхийг хүссэн санаагаа “Бүгдээр хамт Палтынд зочилж цай ууцгаая” (Чуец “СЖ”.5.IX, 1912, № 198) хэмээн хошигнон ярилцаж байжээ.

Ийм нөхцөлд 1912 оны 10-р сарын эхээр Монголын засгийн газраас баруун хязгаарын сайд нарт Шар сүмийг хятадууд болон Палт вангийн захиргаанаас чөлөөлөхийн тулд Шар сүм рүү давшилт хийхэд бэлтгэх тухай шийдвэр иржээ (Чуец СЖ. 27 нояб, 1912, № 263).

Иймд тэд юуны өмнө Алтайн хязгаарын захирагч Палтад Шар сүмийг чөлөөлөхийг мэдэгдэж, тулган шаардах бичиг илгээсэн боловч шаардлагыг хүлээж аваагүй байна (Моисеев 2003: 275).

Түүнчлэн мөн сарын 11-нд баядын харъяат Дэжээлин дацангийн газар дөрвөдийн да, жанжин, хан, ван, гүнгүүд баруун хязгаарын олон монголчуудыг дагуулан тохинуулах цэргийг захирах сайд Дамбийжанцаны хамт чуулж, дөрвөдийн 2 аймгаас өөр өөрийн морьт цэрэг 1000-ыг дайчлан татаж, буу барнулан сургууллахаар шийдвэрлэжээ. Дамбийжанцангаас дөрвөдийн зүүн гарын аймгийн цэргийг Талын булаг хэмээх газар, харин дөрвөдийн баруун гарын аймгийн цэргийг Үнэн Зоригт ханы газраас эрхлэн шаардаж, Улаанбулагийн газар жагсаан тус тус хуралдуулж эхэлжээ. Хэмчигийн урианхайгаас хүртэл цэрэг дайчлахаар бичиг явуулжээ.

Гэтэл хошуудаас ирэх цэрэг удааширч байсан тул сайдын газраас цэргээ яаралтай ирүүлэхийг олонтоо шаардаж байлаа.

11 сарын дундуур Дөрвөдийн 2 аймгаас дайчилсан цэргийг Ховдын зүүн өмнөд Гурван салааны газар хуралдуулахад монгол цэрэг нь 3000-д хүрчээ. Магсаржав, Дамбийжанцан зэрэг баруун хязгаарын олон сайд, жанжин болон дөрвөдийн 2 аймгийн ноёдууд Гурван салааны газар зөвлөлдөж, “одоо зүй нь даруй одож, тэдэнтэй байлдаж дуусгаваас зохивч энэ хир цаг хүйтэн, давааны цас маш үлэмж хэмээх тул нэвтэрч одоход бэрх тул” (МУҮА.ФА-135, Д-1, ХН-22, х-51) цэргийг Гурван Сэнхэрт байрлуулж өвөлжүүлэхээр болжээ. Энэ үед Засагт хан, Сайн ноён хан аймгаас цэргүүд нэмэгдэн ирсээр өвөл гэхэд 4000 цэрэгтэй болов. Нөхцөл байдлыг бодитойгоор үнэлж Монголын засгийн газар Оросын талаас тусламж хүсэх болов.

1912 оны зун Богд Жибзундамба оросын талд Ховдын хязгаарыг чөлөөлөхөд тус улсаас дипломат дэмжлэг үзүүлсэнд талархалаа илэрхийлэхийн ялдамд Алтайн хязгаарыг чөлөөлөх үйлсэд мөн туслана гэдэгт итгэж байгаагаа илэрхийлжээ (Саруул 1998: 56).

1912 оны 12-р сард болон 1913 оны 1-р сард Монголын засгийн газраас Оросын засгийн газарт өөрийн цэргээ Халх болон Ховд, Алтайн хязгаарт оруулах бололцоо байгаа эсэх асуудлыг удаа дараа тавьж байжээ (Белов 1999: 67).

Гэвч монголын талын хил хязгаараа хамгаалах, улмаар Алтайн хязгаарыг чөлөөлөх гэсэн оролдлого нь цаашид хөрш хоёр гүрний эрх ашиг, тэр дундаа Дундад Иргэн улсын дипломат болон цэргийн бодлого, Монголын талын цэргийн хүчин чадал сул дорой байдал, манай засгийн газрын бодлогын нөлөө зах хязгаар нутагт сул байснаас шалтгаалан төдийлөн үр дүн муутай байлаа.

Энэ үед захчин бэйсийн хошуунаас элч ирж, Цагаан Түнгэ дэх 2000 хятад цэрэг хоёр тасарч, гурван газар буудалласаны дээр 200 морьтой цэрэг ирсэн, хойд хороонд нь 1500 цэрэг нэмэн ирсэн тухай мэдээ иржээ.² Иймд монгол сайд жанжингууд зөвлөлдсөний эцэст 1913 оны цагаан сарын шинийн 8-нд /2-р сарын 14/ цэргүүдээ хоёр чиглэлээр Алтайг давуулжээ. Үүнд:гүн Хайсан, тайж Баярын цэрэг, урианхайн зэрэг олон ангийн цэргийн хамт Давстайгаар, дөрвөд баядын зэрэг олон ангийн цэргүүд Дунд Сэнхэрийг өгсөн Хужиртаар даван одов.³ Тэд Өрмөгтэйн даваанаас эхлэн гол зам боомт, Алтайн даваа, Цагаантүнгэ, Булган гол зэрэг газар 2 хороо болон хуваагдан суув.

² МУҮА.ФА135, Д-1, ХН-22, х-72–73.

³ МУҮА.ФА-135, Д-1, ХН-22, х-86–88.

3 Дундад Иргэн улсын бодлого, үйл ажиллагаа

ДИУ-ын засгийн газраас Алтайн хязгаарыг “Улс орны хамгийн баруун талын хязгаарын хувьд Оростой хиллэх хил дээр аюулгүй байдлыг хангахад чухал үүрэг гүйцэтгээд зогсохгүй Ховдын хязгаарт хятадын нөлөө нэвтрүүлэх, Ховдын хязгаарт хятадын цэрэг халдан довтлох гол үүд хаалга” (Моисеев 2003: 278) хэмээн үзэх болов. Энэ үүднээс 1912 оны намар хятадын төв засгийн газраас Шинжианы амбан Ян Цзэнсинд шинэ цэргийг Ховд Алтайн чиглэлд илгээх тушаал ирснийг амбан ёсоор болгожээ.

1912 оны 12-р сард Бээжингийн тушаалаар Илийн хязгаараас их буу бүхий зэвсэглэсэн 1200 гаруй дунгаан цэрэг Шар сүмд ирж байрлажээ. Шинжианы болон Алтайн захирагч нараас гол хүчээ дунгаан цэргүүдээр, туслах хүчээ хасаг урианхайчуудаар бүрдүүлжээ. Ховдыг эзэлж авсныхаа дараа тэдэнд янз бүрийн хөнгөлөлт, түүний дотор дунгаан цэргүүдэд бусад үндэстнүүдтэй адил бүрэн тэгш эрхтэй байлгахар, хасагуудад газар бэлчээрийг нь өгөхөөр амлаал өгч, өөрийн талд татжээ.

Ингэснээр 1912 оны сүүлчээр Алтайн хязгаар дахь хятадын цэргийн гол хүчин улам бүр нэмэгдэн 2000 хүний бүрэлдхүүнтэй гол хүч Ховд, Алтайн хязгаарын зааг Цагаан Түнгэ⁴ зэрэг газар байрлахаас гадна Шар сүмээс баруун тийш, Цагаан Түнгээс зүүн тийш Алтайн нурууны дагуу Ховд хүрэх бүх зам, уул, даваанд бусад туслах хүч өвөлжиж, Ховдын хязгаарын зүг гол төлөв өмнө талаас Шинжианаас, баруун талаас нь Алтайн хязгаарын зүгээс довтолж, өдөөн хатгах болов.

Алтайн хязгаарт дунгаан цэргүүд орж ирсэн явдал болон тэдний өдөөн хатгалга нь Алтайн хязгаарын олон түмэнд нь хүндээр туссаны дээр Ховд, Улиастайд байнгын аюул занал учруулах болов.

Хятадууд ийнхүү цэрэг зэр зэвсгийн хүчээр сүрдүүлэхээс гадна 1912 оны 6-р сард хятадын ерөнхийлөгч Юань-Шикайн томиллоотоор Алтайн хязгаарын захирагчаар томилогдон ирсэн Палт ван⁵ тус хязгаарын ноёд язгууртнуудыг өөрийн талд татах, ятгах оролдлогыг зүйл бүрээр явуулах болов. Тэрбээр хятадын талыг тууштай баримтлан, монголыг тэр дундаа Ховд, Алтайн хязгаарыг хятадын эрхшээлд ямагт байлгахыг улайран зүтгэж байлаа.

Палт ван түүхэн эгзэгтэй үед буюу 1912-1914 онд Алтайн хязгаарын захирагчийн алба хашиж, Гадаад Монголыг Дундад Иргэн улсын эрхшээлд оруулахын төлөө үйл ажиллагаагаа явуулж байсан монголын ойрадын

⁴ Цагаан Түнгэ нь Алтайн хязгаарын харьяат хошууд хошуу, Ховдын харьяат захчин хошуу лугаа хил нийлэх уулзвар нутаг юм. Энэ нь Ховд Алтайн хязгаарын хил дээрх стратегийн чухал төв бөгөөд түүгээр Улиастай, Ховд уруу ертөө зам дамжин өнгөрдөг байв.

⁵ Түүний нэр нь XX зууны эхэн үеийн монголын тэр дундаа баруун хязгаарын түүхэнд холбогдох сурвалж бичиг, судалгааны зохиолуудад Балт ван, Палт ван, Па ван, Палдай ван, Пальдир ван, Бальдир ван гэх мэтээр дашрамд олонтоо дурдагдсан нь бий.

ноёдуудаас хятадын талыг хамгийн туушгай баримталж байсан ноёдын нэг билээ. Ялангуяа Ховд, Алтайн хязгаарыг Халхад алдахгүй байх, тус хязгаар нутгийн хошуудыг хятадад нэгтгэхэд илүү онцгой анхаарч энэ талаар цэргийн болон дипломат идэвхтэй бодлогыг явуулж байв.

4 Оросын бодлого, үйл ажиллагаа

Тэр үед Ховд, Алтайн хязгаарын асуудалд хаант Орос улс өөрийн байр сууринаас хөндлөнгөөс идэвхтэй оролцох болжээ.

Тухайн үеийн Хаант Орос улсын зүгээс Монголын талаар баримтлах бодлогын үндэс нь 1912 оны 11-р сарын 3-нд Орос Монголын хооронд байгуулагдсан гэрээний үзэл санаагаар тодорхойлогдож байв. Оросын ГЯЯ-ны сайд Сазоновоос Монголын засгийн газартай хэлэлцээ хийх оросын бүрэн эрхт төлөөлөгч Коростовецид 1912 оны 8-р сарын 23-нд явуулсан зааварт Оросоос Монголд явуулах бодлогыг “Манай хязгаартай хил нийлэх энэ мужид цэргийн хүчтэй улс байгуулахгүй байхыг эрмэлзэх⁶ гэж тодорхойлоод цааш нь энэ зорилгоо хэрэгжүүлэхийг тулд Халхад үндэсний эрх олгох, тэнд хятадын цэргүүдийг оруулахгүй байх, Халхыг хятадуудаар колоничлуулахгүй байх гэсэн нөхцөлийг хангахаар” төлөвлөж байгаагаа мэдэгджээ.

Монголын баруун хилийн байдал хурцадсныг И.Коростовец овжин ашиглан “Ховд, Алтайн хязгаарт ойртож ирсэн хятад цэрэгтэй тэмцэх аргаа эрхэн бодох нь зүйтэй. Хоёр улсын найрамдлын гэрээнд гарын үсэг зурахаас нааш тусламжийн тухай ямар нэгэн яриа байж болохгүй. Хэрэв гэрээ бичгийг одоо даруй миний төлөвлөгөөгөөр зөвшөөрвөл цэрэг зэвсгийн тусламж хамгааллыг үтэр түргэн үзүүлж, тэрхүү хятад цэргийг монголын хязгаарт оруулахгүй болохыг миний бие батлан хүлээж байна” гэж боох, сүрдүүлэх арга хэрэглэж байв. Эцсийн бүлэгт 2 тал харилцан зарим буулт хийн 1912 оны 11-р сарын 3-нд гэрээг байгуулжээ. Гэрээний 1-р зүйлд Оросын тал “Монголд автономит байгуулал тогтоох, өөрийн үндэсний армитай байх, монгол нутагт хятад цэрэг нүүдлийн иргэдийг оруулахгүй байх”-ад нь туслах үүрэг хүлээсэн нь Баруун Монголын хэрэг явдалд Хаант Орос улс оролцох эрхийн үндэслэл болж байв.

Эхэн үедээ Хаант Орос улсаас Ховд, Алтайн хязгаарт өмнө нь олсон нөлөөгөө хадгалах, өөрийн улс төр, эдийн засгийн байр сууриа улам бэхжүүлэхийн тулд Ховд Алтайн хязгаарыг хятадын засаглалаас чөлөөлж, Халхад нэгтгэх явдлыг дэмжин энэ хэрэгт дипломат болон цэрэг зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэх болов.

⁶ Сборник.....,1914.т.1

1912 оны 6-р сард Оросын Гадаад явдлын яамны сайд С.Д Сазонов засгийн газартаа Халх Монголтой гэрээ хэлэлцээ хийх асуудлыг тавьж байв. Тэрбээр Сайд нарын зөвлөлийн дарга В.Н Коковцовт бичсэн захидалдаа удахгүй байгуулах гэрээний агуулгыг тусган Халх монголын бүрэлдэхүүнд орвол зохих газар нутгийг тодорхойлон түүнд Ховд, Алтайн хязгаарыг оруулжээ. С.Д Сазонов Ховд, Алтайн хязгаарыг нэгтгэх нь “бидний ашиг сонирхолтой нийцнэ” гээд “газар зүй, эдийн засаг, угсаатны зүйн харилцааны хувьд тэр нь Халхын зүй ёсны үргэлжлэл” бөгөөд “хятадаас халхлах аятайхан халхавч болж” манай улсын хилтэй хил нийлдэг (Белов 1999: 67) гэжээ. Мөн С.Д Сазоновоос Бээжин дэх хаант оросын элчин В.Н Крупенскийд илгээсэн утсандаа “Алтайн хязгаарыг Халхтай нийлүүлбэл зүгээр юмсан, гэхдээ түүнд хүрэхэд ихээхэн бэрхшээлүүд байна” (Белов 1999: 70) гэжээ.

Ер нь Оросын хаант улсаас Алтайн хязгаарыг “газар зүйн байрлал, угсаатны бүрэлдэхүүний хувьд Семипалатинск мужийн үргэлжлэл, Баруун Монгол, Шинжианд Оросын худалдаа эдийн засгийн нөлөөг бэхжүүлэх үүд хаалга” хэмээн үзэж байснаар түүний байр суурь тодорхойлогдож байв.

Ийнхүү Алтайн хязгаар дахь хятадын цэргийн үйл ажиллагаа, Ховдын хязгаар лүү явуулж буй тэдний өдөөн хатгалга нь хаант Орос улсын эрх ашгийг хөндөж байлаа. 1913 оны 2-р сарын 25-нд Оросын сайд нарын зөвлөлийн онцгой зөвлөлгөөн болж, баруун Монголд болж буй байдалыг тусгайлан хэлэлцээд, цэрэг дайны шинжтэй шийдвэрүүд гаргажээ. Энэ шийдвэрийн дагуу Дээд Үд хотоос Нийслэл хүрээгээр дамжуулан Ховд хот хүртэл казак цэргийн ангийг явуулж, мөн зун нь Бийскээс 3000 хүнтэй явган цэрэг, их бууны ангийг Ховдод ирүүлжээ (Бурдуков 1987: 98). Ховдод оросын цэргийн анги ирсэн нь хятадын цэргийн идэвхийг сулруулж, тэд Цагаан-Түнгээс цэргээ буцааж татахад нөлөөлсөн аж. Гэвч энэ их цэргийг хятадын эсрэг шууд тулалдаанд оруулахаас оросын тал ихэд болгоомжилж байв.

Алтайн хязгаарт Оросын харьяат нар ба дунгаан цэргийн байдал хурцадсантай холбоотой 1913 оны 9-р сард хурандаа Сергеевийн захирсан 500 гаруй хүнтэй нэг хороо цэргийг Шар сүмд суулгав. 1914 оны эхээр Алтайн хязгаар дахь Оросын отряд 4 их буу, 4 пулемёт бүхий 2 батальон явган цэрэг, 200 казак цэргүүдээс бүрдэх болов.

Ийнхүү Алтайн хязгаар нутаг нь газар зүйн байрлалын хувьд Орос, Монгол, Хятад гурван улсын хил нийлэх газар болох тул тэнд их гүрнүүдийн эрх ашиг сонирхол хамгаас илүү огтолцон зөрөлдөж байсан юм. Тийм учраас энэ бүс нутгийн асуудал ихээхэн нарийн төвөгтэй байв. Ялангуяа тус бүс нутагт хятад, монгол, орос цэргийн төвлөрөл үүсч, улмаар Алтай орчимд цэргийн томоохон мөргөлдөөн гарч болзошгүй болжээ.

5 Цагаантүнгийн тулалдаан, Гал зогсоох хэлэлцээр байгуулагдсан нь

1913 оны зуны эхэн сард Дундад Иргэн улс Алтайн хязгаарыг Шинжианд захируулсан зарлигтай гэж шалтаглан Булган, Цагаан Түнгэ, Байтаг, Хавтагийн өргөн фронтоор Шинжианы зүгээс Май дайран гэж нэрлэгдсэн хятад цэргийн дарга командалсан цэргийн отряд шууд цөмрөн орж ирж тэр хавийн газрыг эзлэн авчээ (Даваасүрэн нар 1998: 100). Мөн монгол цэргүүд Цагаан Түнгэ рүү давшилтаа эхэлж, 1913 оны 6-р сарын шинийн нэгэнд/7-р сарын 5-нд/ Цагаан-Түнгийн Улаан-Хайрхан гэдэг газар монгол, хятад цэргийн хооронд тулалдаан болж, монголын талаас 22 хүн алагдаж, 30 хүн шархтжээ. Мөн сарын 7-нд тэнд 2 удаа тулалдаан болж монголын талаас 700 гаруй цэрэг, хятадын талаас 2000 орчим цэрэг оролцож, хятадын 20 орчим цэрэг алагдаж, 50 морь олзлогджээ (Пунцагноров 1955: 62–63). 7-р сарын 17-нд мөн томоохон байлдаан болов. Энэ тулалдаануудад Нийслэл Хүрэнээс ирсэн цэргүүд, урианхай, дөрвөд, баядын цэргүүдтэй хүч хавсран тэмцсэн боловч амжилт олсонгүй. Тэдний давшилт Цагаан Түнгээр хязгаарлагдажээ. Энэ нь монгол цэргүүдийн зэвсэглэл, дадлага сургууль хангалтгүй байдалтай шууд холбоотой байв. Иймд монголын талаас Оросын консулд цэрэг, зэр зэвсгийн тусламж үзүүлэхийг удаа дараа хүссэн боловч Оросын тал Ховдод байрлаж байгаа цэргээ тулалдаанд оруулахаас эрс татгалзжээ. Энэ байлдаан нь хэдэн сараар сунжирч байсан нь Ховд, Алтайн хязгаар дахь улс төрийн байдлыг тогтворгүй болгож, ард олны аж байдалд хүндээр тусч байв.

1913 оны зунаас хаант Орос Алтайн хязгаарыг Ховдын хязгаартай нэгтгэх гэсэн монголын талыг оролдлогыг дэмжихээс улмаар татгалзаж, Бээжинд Дундад Иргэн улстай нууц хэлэлцээр хийж эхэлжээ. Ийм нөхцөлд хаант Оросын засгийн газраас Бээжин дэх Оросын элчин, Нийслэл Хүрээ, Шинжиан, Шар сүм дэх оросын консул нарт буй болсон байдлыг зогсоохыг даалгав. Түүний дагуу А.Я. Миллерээс монголын эрх баригчдыг Алтайн хязгаарын асуудлаар буулт хийлгэхийн тулд ятгах, хавчих элдэв оролдлогыг хийжээ (Белов 1999: 31).

Ийнхүү Оросын талаас байлдааны ажиллагаа цаашид даамжиран үргэлжлэхээс сэрэмжилж, түүний үйл ажиллагааг зогсоох арга хэмжээг авч эхэлжээ. Алтайн хязгаарын захирагч амбан Палт ч энэ дайны үйл ажиллагааг зогсоохын төлөө байж, монголын талтай хэлэлцээ хийх зөвшөөрлийг Бээжингээс хүсэх болов.

Энэ дагуу 1913 оны 6-р сарын 29-нд Дундад Иргэн улсын ГЯЯ-наас В.Н. Крупенскийд ирүүлсэн бичигтээ Хаант Орос, Дундад улс хоёр Монголын асуудлыг гүйцэд шийдтэл Шар сүм дэх Оросын консул М.Кузминский, амбан Палт нарын хооронд харилцан зөвшөөрөх хэлэлцээрийн төслийн болзлыг

боловсруулах санал тавьжээ. Энэ дагуу 8 сард Хятад, Орос улсын 2 талаас хамтран “Түр цагийн гэрээний төслийг нийт 6 зүйлээр тогтоон гаргажээ.

Алтайн захирагч Палт гэрээний төслийг Шинжианы захирагч Ян Цэнсинээр дамжуулан Бээжингийн засгийн газарт хүргэж, хянуулан зөвшөөрүүлэх гэсэнд засгийн газраас “Дайн зогсоох гэрээ болгосны хувьд дайн зогсоох зүйлээс гадна хилийн зааг зэрэг асуудалд холбогдуулсаны хэрэггүй” (Ойрад 2000: 367) хэмээн зарим /2, 3 зүйл/ зүйлийг нь хасахыг сануулжээ. В.Н Крупенский өөрийн засгийн газартай зөвшилцсөний дагуу үүнийг зөвшөөрсөн байна.

Монгол, Шинжианы хооронд үүссэн байлдааны гал зогсоох хэлэлцээг Шар сүмд яаралтайгаар эхлүүлж, Монголын талын оролцоогүйгээр Шинжианы талыг торгуудын ван Палт, Хаант Оросын талыг Кузьминский төлөөлж хэлэлцэж, 1913 оны 12-р сарын 8-нд “Ховд Алтайн хоорондох монгол, хятад цэргийн дайны галын шугамыг газар дээр нь тогтоох протокол”-д гарын үзэг зурав. Уг протоколыг байгуулахад монголын талын оролцоогүйгээр бүх асуудлыг шийдсэн явдал нь Орос хятадын талууд Монгол улсын язгуур эрх ашгийг үл хүндэтгэсэн хэрэг байлаа. Уг протоколоор Монгол, Шинжианы хооронд байлдааны гал зогсоох шугамыг тогтоохдоо: Монгол Алтайн нуруугаар уруудаж, Алтайн нурууны Ганц модны даваанд хүрээд, Булган голын гольдролоор уруудан өмнө зүг чиглэн Цагаан түнгэ, Туханцэг, Хараатын ам хүртэл шугамыг 8 сарын хугацаагаар тогтоожээ (Белов 1999: 79). Мөн протоколоор 2 этгээдийн цэргийн суух газрыг заан тогтоож, 3 сарын дотор хятадын цэргийг Цагаан түнгээс гаргахаар болж, Оросын хаант улс Алтайн хязгаар дахь улс төр, эдийн засгийн өмнөх давуу байдалаа хадгалах болж, Алтайн нуруунаас наашихи алтайн урианхайн нутаг, Булган голоос зүүн тийш шинэ торгуудын нутаг монголын цэрэг суух газрын зааг дотор хамрагдах болов. Энэ протоколд хятадын талын шахалтаар өмнөх төсөл дэх Ховд, Алтайн хилийн зааг, урианхай, казах иргэн зэрэг дураараа шилжин нүүх, чөлөөтэй арилжаа наймаа хийх зэрэг зүйлийг хассаны хамт протоколын 1-р зүйлд “Гус протокол бол зөвхөн хоёр этгээдийн цэрэг суух газрыг тогтоосон гэрээ болно. Ховд, Алтайн хилийн заагтай огт холбогдолгүй” (Ойрад 2000: 369) гэж тодорхой заан Ховд, Алтайн хилийн заагийг тогтоохоос зайлсхийж, бүх маргаантай асуудлыг гурван улсын хэлэлцээр хүртэл хойшлуулав. Энэ протоколоор тогтоосон гал зогсоох шугам нь хожим одоогийн Монгол улсын баруун хилийн үндэс болжээ.

Энэ протоколыг байгуулсан явдал нь Ховд Алтайн хязгаарын хил дээрх удаан сунжирсан байлдааны үйл ажиллагааг зогсоож, энэ хязгаар нутагт улс төрийн хувьд тогтвортой байдал бий болгосон хэдий ч Алтайн хязгаарыг чөлөөлж өөртөө нэгтгэх гэсэн монголчуудын эрмэлзлэлийг мухардалд оруулж, тэдний үндэсний эв нэгдлийн төлөө тэмцлийг тасалдуулжээ.

Энэ үйл явдлын дараа 1913 оны сүүлчээр Алтайн хязгаарыг өөрийн захиргаанд нэгтгэн дарангуйлан захирах санаатай байсан Шинжианы захирагч Ян Цзэнсины зүгээс Алтайн хязгаарын захирагч Палт ванг буруушаан огцруулж, 1914 оны 2-р сард Алтайн хязгаарын захирагчаар өөрийн түшмэл Лю Чанбинг, цэргийн командлагчаар өөрийн үнэнч генерал Ян Сюнь-ийг томилж (Белов 1999: 73), Алтайн хязгаарыг хятадын цэргийн эрхтний шууд хяналтанд оруулжээ. Протоколын дагуу монгол, хятадын цэрэг 1914 оны 3-р сарын 8 гэхэд Цагаан Түнгээс гарч дуусчээ.

6 Дундад Иргэн улсаас Алтайн хязгаарт бэхжихийн төлөө хийсэн тэмцэл

Хаант Орос улс эхэн үедээ Алтайн хязгаарыг хятадын дарлалаас чөлөөлж, Ховдын хязгаартай нэгтгэх бодлогыг дэмжиж байсан боловч яваандаа уг байр сууринаасаа татгалзжээ. Учир нь Хаант Орос улс Алтайн хязгаарыг тасдан авах гэсэн Дундад Иргэн улсын бодлогод дипломат дэмжлэг үзүүлж, уг бодлогыг Монголоор хүлээн зөвшөөрүүлэх овжин оролдлогыг хийх болжээ.

1913 оны 5-р сард хаант Орос, Дундад Иргэн улсын хооронд Бээжинд нууц хэлэлцээр болж, Гадаад Монголын автономийг хүлээн зөвшөөрсөн тухай орос хятад хоёрын “Илэрхийлэн гаргах бичиг” гэж нэрлэсэн тунхаг бичиг боловсруулан гаргаж, түүнийгээ монгол ноёд феодалуудад далдуур ятгах, тулгах ажил явуулсны эцэст 1913 оны 11-р сарын 23-нд “Оросоос Гадаад Монгол нь Хятад улсын нутаг дэвсгэрийн нэгэн хэсэг болохыг зөвшөөрөн хүлээсэн тухай мэдтүгэй” хэмээн солилцсон нот хавсралт бичгийг баталжээ. Нот бичгийн 4-р зүйлд “Ар монголын өөртөө засах газрын хязгаарын зүй нь урьдах Чин улсын Хүрээнд сууж хэрэг шийтгэх сайд, Улиастайн жанжин, жич Ховдын хувийн сайдын захирсан хязгаараар хэмжээ болговоос зохимой. Гагцхүү одоо Монголын нарийн нягт газрын зураггүй бөгөөд харьяат олон газрын заагийг явуулах газрын хязгаар хэлхээг бас тодорхойлон хуваагаагүй тул Ар монголын зах хязгаарыг лавтлан тогтоох ба Ховд, Алтайн хязгаарыг хуваах явдлыг зүй нь Илэрхийлэн гаргах бичгийн 5-р зүйлд бичсэн ёсоор хойш өдөр зөвлөн тогтоовоос зохимой” (Санжмятав 1991: 101–102) гэжээ. Ингэснээр Алтайн хязгаар нь монголчуудын язгуур эрх мэдлээс үл хамаарч Ховдын хязгаарын нутгаас таслагдан алдагдаж, Дундад Иргэн улсын бүрэлдхүүнд багтах төлөвтэй болжээ.

Үүний зэрэгцээ Алтайн урианхайн зарим хошуудын газар нутаг нэгэнт хятадын нутагт харьяалагдах болсон, тэдгээр хошууны ардыг хасагууд дайран ирж, хүн ам, малыг хэлмэгдүүлэн сүйтгэх болсон тул урианхайн зарим ноёд баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах газарт хандан биднийг сэргийлэн хамгаалах, нүүлгэн монгол газар нутагт шилжүүлэн суулгахыг хүссэний дагуу 1913 онд баруун хязгаарыг тохиуулах хэргийг хавсран туслах дэд зэрэг тайж

Баяраас 200 илүү монгол цэрэг гаргаж Өрөнгө, Чингэл, Цэнгэл зэрэг газар суусан урианхай хошууны ардуудыг арга буюу дасаж идээшсэн нутаг бэлчээрээс нь хүн малын аль алиныг нь хагацаан нөгмөсөн нүүлгэн шилжүүлж, Булган, Дэлүүн, Сэнхэр зэрэг газар суулгажээ. Чингэхдээ торгууд, хошууд 3 хошуунаас 100 илүү тэмээ дайчлан гаргуулжээ (МУҮА. ФА-3.Д-1.ХН-444.НБ-12). Өгүүлэн буй үед Ховдыг чөлөөлсний дараа ч Дундад Иргэн улсаас Ховдын хязгаарыг цэрэг зэвсгийн хүчээр эзлэн авах оролдлого бүтэлгүй болмогц хязгаарын ноёдыг дипломат аргаар татах бодлого явуулах болжээ.

Дундад Иргэн Улс бүр эртнээс монгол ноёд, дээд лам нарыг элдэв цол, хэргэм, шагнал бэлэг сэлтээр эргүүлэн татахыг оролдохдоо 1912 оны 8-р сард “Монголыг харгалзан үзэх дүрэм хэмжээ” гэгчийг баталж, монгол ван, гүн, дээд лам нарт урьд Чин улсын үед эдэлж байсан эрх мэдэл, үе залгамжлах ёсыг нь хэвээр байлгахад гадна пүнлүүг олгоно. Монгол газар нэгэнт байгуулсан хятад сяний захиргааг хэвээр байлгах, хятад хэл бичигт боловсорсон монгол хүмүүсийг албан тушаалд дэвшүүлэн ажиллуулна. Монголыг дотор газартай адил үзнэ” (Жамсран нар 1996:35–36) гэж заасан юм.

Дундад Иргэн Улс Гадаад Монголын Төрийг засах явдлын яамыг 1912 онд Монгол Төвдийн хороо (Мэн цзан юань) болгон өөрчилж, улсын ерөнхийлөгчийн шууд харьяанд байдаг төвийн байгууллага болгов. Хятадын засгийн газраас уг бодлогоо хэрэгжүүлэхийн тулд монгол ноёд, ван, гүн, дээд лам нарыг гол түшиг тулгуур болгох болжээ.

Хятадын засгийн газраас монгол ноёдыг өөртөө татахын тулд 1911 оноос хойших гурван жилийн цалин пүнлүүг тэдэнд олгохоор болжээ. Энэ бол шинэ тулгар байгуулагдсан монголын засгийн газар монгол ноёдын цалинг алдаг оног төлж байсан нөхцөлд тэдгээр ноёдын толгойг хятад руу эргүүлэх тун аятай арга байв (Бурдуков 1987: 121). Хятадууд энэ бодлогоо Алтайн хязгаарт ч хэрэгжүүлжээ. Урьд нь 1913 онд Шар сүмд байгуулсан протоколоор гурван улсын гэрээ байгуулах хүртэл 2 талаас хэрэг төвөг өдүүлэх үгүй хэмээн тохиролцсон атал Шинжианы болон Алтайн хязгаарын захирагчаас Алтайн урианхай, торгууд, хошууд, хасаг ноёдыг дотор нь хутган үймүүлэх, элдвээр өөртөө татах, айлан сүрдүүлэх бодлого явуулах болов. Мөн тэднийг Шинжиан мужийн харьяат мөн болохыг нь тушаан сануулсан буюу аргадан татахыг эрмэлзсэн, хүрэлцэн ирж, цол хэргэм, цалин пүнлүү, тамга тэмдэг хүлээн авахыг ятгах, алба үүрэг хүлээлгэхийг оролдох болов. Хятадын талаас алтайн урианхай, торгууд нарыг Алтайд нийлэхийг тушаахын хамт урьд тогтоосныг баримтлан 4 жилийн пүнлүү олгох, нэгэн хошууны ядуу цөөхөн ардад тэжээл болгож 2000 лан шагнаан олгох⁷ зэргээр

⁷ МУҮА ФА3, Д-1, ХН-621, Б-19.

талдаа татахыг хичээж байв.Энэ мэтчилэн бүх хошууны засаг нарт хандан “ДИУ-ын 5 төрөл бүгдээр найртай сайны тулд нийслэл хотын дотоод гадаад аймгийн бас олон мужийн жанжин сайд ван, гүн цөм илэрхийлэх бичгийг гаргаж өргөсөн”-ий адил “...өөр өөрсдийн газар нутгийн нэр, овог тушаал гэх зэргийг нарийн тодорхойлсон хүсэн батлах бичгийг гарган өргөж цөм тус тус хүрч ирэн манай төрд дага”⁸ хэмээн ухуулж, тодорхой хугацаа заан удаа дараа хүчлэн шаардаж байжээ. Шинжианы болон Алтайн хязгаарын захирагч, жанжин, түшмэд нараас цаг ямагт “...Шинэ торгууд ба хошууд аймаг, алтайн урианхайн 7 хошуу цөм Иргэн улсын харьяат мөн.Огт булаалдан тэмцэлдэх газар үгүй”⁹ гэсэн байр суурна цаг үргэлжид чангалан мэдэгдээд зогсохгүй албат харьяатын ёсоор “ДИУ-ын зураг дүрмийн дагуу хоёр янзын хувцас хэрэглэлтэй байж үл болох тул яаравчлан өөрийн харьяат олон ван, гүн, залаан, занги нарын зэрэг дэвийг тодорхойлон малгай, хувцас хэрэглүүлэх”¹⁰ -ийг, “Нийслэлд одож жасааны алба дагнах”¹¹ -ыг тушаан хэрэгжүүлэхийг оролдсоор ирсэн байна.

Иймээс Алтайн наад хошуу нутгийн зарим засаг ноёд өөрийн өмнөх саналаасаа ухран ДИУ-а дагаар орох сэтгэл өвөрлөн албат ардаа дагуулан эсвэл албат ардаа орхин Алтайг даван нүүх болжээ.

Алтайн хязгаарын ноёдоос хамгийн анх торгуудын чин ван Мишигдонров 1913 оны 5-р сард Шинжианы нутаг Жимсайр луу албат ардаа авч нүүжээ.1914 оны зун Алтайн урианхайн сайд гүн Галсанжав, эцэг Эрхшонуугийн хамт өөрийн хошууны түшмэд, лам нар, ардуудыг хууран мэхэлж, хошуу албатыг орхиж Алтай уулыг давж нүүн оджээ. Алтайн урианхайн Зоригт гүн Сандуйжавын хошууны мэйрэн Намсрай нарын 4 түшмэл, 40 өрх албатыг дагуулан, зэвсэг буу, шийдэм мод барин айлгаж, Ханас голд нүүж оджээ. Мөн Алтайн хязгаарын захирагчаас Алтайн урианхайн хошуудад элч илгээж, засаг ноёдыг /урианхайн Зоригт гүн Сандуйжав, Эетэй гүн Төрбат нарыг/ “Алтайн захирагч дуудав. Бидний хойноос цэрэг ирж яваа” хэмээн айлган сүрдүүлж мэдүүлэх болжээ.¹² Үүний улмаас 1914 оны 6 сарын 25-нд харьяат гүн Сандуйжав тэргүүлэн 17 албат өрхийг дагуулан Алтайг давж нүүжээ.

1914 оны намар Шинжианы захирагчаас Чин сэтгэлтийн торгуудын хэдэн хошууны засаг ноёдуудыг өөртөө татахын тулд тэдэнд мөнгө зоос олгож, хятад түшмэд бүхий 40-өөд бүрэн зэвсэг бүхий хятад цэрэг ирүүлэн, тэдний нутгийг харгалзан хамгаалан суулгах болсон ба засаг ноёд болох гүн

⁸ МУҮА ФА3, Д-1, ХН-708, Б.5, ФА4, Д-1, ХН-204, Б-8.

⁹ МУҮА ФА3, Д-1, ХН-410.

¹⁰ МУҮА ФА4, Д-1, ХН-689, Б-6.

¹¹ МУҮА ФА3, Д-1, ХН-621, Б-5.

¹² [МУҮА. ФА-2, Д-1, ХН-222, НБ-5].

Магсаржав, гүн Дамдинцэдэн нарыг тамгын хамт 20 пэргээр харгалзуулан тэднийг зүйл зүйлээр мэхлэн айлгаж, хавчин аваачаад Шинжианд хүчээр дагаар оруулснаас гадна засаг ноёдгүй үлдсэн хошуудын түшмэд ардууд язгуураас идээшин суусан нутаг газрыг аль этгээд эзлэн авбаас тэр хааны албат болсугай хэмээн мэдэгдэх болжээ.¹³

Иймийн учир баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайдын газраас илбэн тохинуулах хэрэгт нийлүүлж шийтгүүлэхээр торгуудын хошуудаа элч илгээсэн боловч хятад түшмэд цэргүүд тэднийг хүлээж аваагүй байна.

Ийнхүү 1913 онд байгуулсан протоколоор хятад, монголын 2 талаас гурван этгээдийн гэрээ байгуулах хүртэл байлдааныг зогсоож, тус тусын харъяат цэргүүдийг хойш татах тухай заасан боловч хятадын талаас удаа дараа цэрэг томилон мордуулж, Ховдын хязгаарын хошууны ноёд түшмэд ардыг элдэв зүйлээр өөртөө татахыг оролдох, айлган сүрдүүлэх, Алтайг давуулж албадан аваачих, нүүлгэх зэргээр үймүүлэх, “нутаг үндсийг хамгаалмой” хэмээн зах хязгаарын монгол хошуудаа цэрэг оруулж суулгах зэргээр 2 улсын хэлэлцэн тогтсон гэрээний зүйлийг удаа дараа зөрчих болжээ.

Ийм нөхцөлд Алтай даван нүүж одсон түшмэд ардыг хураан авчирах, элдэв учрыг байцаан мэдэх үүднээс 1914 оны 7 сарын шинийн 3-нд баруун хязгаарын илбэн тохинуулахаар ирсэн сайд Сономдорж баруун хязгаарыг сэргийлэн батлах сайд, хан нартай хамтран зөвлөлдөж 150 гаруй цэргийг гүн Жамсрангаар захируулан гаргаж, гүн Төрбатын хошууны нутаг Цагаанголд очиж суулгахаар мордуулж харъяат хошуудыг харгалзуулснаас гадна хэрэг учрыг Ховдод сууж буй Оросын консул болон монголын засгийн газарт мэдүүлжээ.

Монголын засгийн газраас нүүж одсон Ховдын харъяат урианхай, торгуудын ноёд, түшмэд, ардыг түшмэл, цэрэг томилон мордуулж, хурааж авчирч, баримтлан захируулбаас зохивч юуны урьд яаравчлан цэрэг дайчлан мордуулах аваас харилцан байлдаан өдөөж, хэрэг будлиан дэгдээж болзошгүй тул түтгэлзэн Хятадын засгийн газарт бичиг явуулж байв.

Ийнхүү 1912 оны 8-р сард Ховдын хязгаарыг чөлөөлснөөр хязгаар нутгийн эрх мэдэл монголчуудын гарт бүрэн шилжиж, өөрсдөө засаг захиргаа, эдийн засаг, нийгмийн бүх хэргээ бие даан шийтгэн явуулах болсон авч хязгаар нутаг нь янз бүрийн зорилго бүхий гадаад дотоодын улс төрийн хүчнүүдийн зөрчил тэмцлийн талбар болж хувирчээ. Ялангуяа хятадын зүгээс Ховдын хязгаарыг буцааж авах, Алтайн хязгаарт бэхжихийн төлөө тэмцэж, үүний эсрэг монголын талаас хятадын түрэмгийллийг няцаах улмаар Алтайн хязгаарыг чөлөөлөхийн төлөө тэмцлээ үргэлжүүлсэн боловч Орос Хятад

¹³ [МУҮА. ФА-3, Д-1, ХН-102, НБ-5, ФА-2, Д-1, ХН-222, НБ-4].

хоёр гүрний Монголын газар нутгийг тал талаас нь хэмээн хувааж эзэгнэх бодлогын улмаас энэ тэмцэл нь таслагдаж, Ховдын хязгаарын газар нутгийн нэг хэсэг нь монголчуудын язгуур эрх ашгаас үл хамааран их гүрнүүдийн улс төрийн бодлогын золиос болж, ДИУ-ын бүрэлдхүүнд багтах хандлагатай болов.

7 Хиaгтын гурван улсын хэлэлцээр ба Алтайн хязгаар

Орос Хятад хоёр улсаас Монголын асуудлыг бүрэн шийдвэрлэж дуусгахын тулд 1915 онд Хиaг хотноо Монголын талыг оролцуулан хийсэн 3 улсын хоорондох хэлэлцээр нь Алтайн хязгаарын түүхэнд ч сөрөг үр дагавар тарьжээ. Уг хэлэлцээрийн явцад Ховд Алтайн хязгаарын асуудал хурцаар тавигдаж, ялангуяа Гадаад Монголын газар нутаг, түүний баруун талын хил хязгаарын асуудлыг хэлэлцэх үед 2 талаас өөр өөр санал орж ирж хоорондоо зөрчилдөх болов.

Монголын талаас “Урьд Чин улсын хуульд Алтайн хязгаар болбоос Ховдын хязгаарт багтаж, Ховдын амбан Алтайг захирч байсан хэмээвээс хятадын тал зөвшөөрсөнгүй. Харин 1913 оны Орос Хятадын тусгай солилцсон бичгийн 5-р зүйлд өөртөө эзэрхсэн Гадаад Монгол болбоос Хүрээний хятад амбан, Улиастайн жанжин, Ховдын хятад амбаны захиргаанд бүхий хязгаарууд болой хэмээн бичсэн. 4-р зүйлд Ховд Алтайн хязгааруудын хил хуваах хэмээн тодорхой байх тул Монголын талын Алтайг Ховдын хязгаар дор оруулсугай хэмээсэн хэргийг бид хэлэлцэж чадахгүй” (Хятад 1999: 222) хэмээн мэдэгджээ.

Харин Оросын талаас “газрын зураг ба хэрэг дор хамаатай бичгүүд үгүйгээр хил хуваах явдлыг хэлэлцэхэд бэрхтэй тул энэ хэргийг дараа хуралд хэлэлцвээс сайн” (Хятад 1999: 222) хэмээн хойшлуулахыг санал болгосоны дагуу шийджээ.

Хиaгтын гурван улсын хэлэлцээрийн эцэст Орос, хятадын засгийн газрын хооронд “Илэрхийлэн гаргах бичиг” гэдгээ солилцон нот бичгийг Монголд албан ёсоор хүлээлгэж, Гадаад Монголыг ДИУ-ын харьяанд өөртөө эзэрхсэн “автономит” эрхтэй улс болгон үлдээжээ. Хиaгтын хэлэлцээрийн 11-р зүйлд тус улсын хил хязгаарын асуудлыг тусгахдаа “Өөртөө эзэрхсэн Гадаад Монголын газар болбоос ... Дундад, Орос хоёр улсын өмнө нь солилцсон нот бичгийн 4-р зүйлийн ёсоор урдахь Хүрээний хятад амбан, Улиастайн жанжин, Ховдын хятад амбаны захиргаанд байсан газрууд бөгөөд Дундад улс лугаа нийлсэн хил болбоос зүүн зүг Хөлөн Буйр, өмнө зүг Өвөр монгол, баруун өмнө зүг Шинэ хязгаар, баруун зүг Алтайн хязгаар лугаа хил нийлсэн Халхын дөрвөн аймаг ба Ховдын хязгаарын олон хошуудын хилээр буй амой” гэжээ. Харин “Дундад улс, Автономит Гадаад Монголын хилийг чухам хуваах явдлыг Дундад, Орос хоёр улс Автономит Гадаад Монголын

төлөөлөгчид тусгай хамт нийлэн шийтгэвээс зохих тул энэхүү гэрээг тогтоосноос хойш 2 жилийн дотор хамт нийлэн үүсгэн байцаамой” (Санжмятав 1991: 15) гэж заасан юм. Энэ гэрээгээр Орос Хятад хоёр хуйвалдаж, Монголын тусгаар тогтнолыг хязгаарлаж, Хятад, Оросын хооронд хоёр тийшээ эзэрхэгдэх автономит муж улсын шинжтэй болгосноос гадна Монголын газар нутгийг тасдан авсаны дотор Ховдын хязгаарын баруун захын Алтайн хязгаарын 10 хошууг Гадаад монголоос тэр дундаа Ховдын хязгаараас албан ёсоор тасалжээ. Харин Алтай, Ховдын хил хязгаарыг хэрхэн тогтоох асуудлыг 2 жилийн дотор дахин хэлэлцэн тогтоохоор шийджээ. Энэ үеэс эхлэн ном зохиолуудад Алтайн хязгаарыг Хятадын Алтай (Китайский Алтай) хэмээн нэрлэх болжээ.

Энэ үйл явдал монголчуудын тэр дундаа баруун хязгаарын ард түмний жигшил зэвүүцлийг төрүүлж, монголын төрд дагаар орсон алтайн урианхай, торгууд, хошуудын ард олонд хүнд цохилт болжээ.

8 Алтайн хязгаарыг Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэсэн нь

Хиагтын хэлэлцээрийн дараа Алтайн хязгаарын монгол хошуудаас “Манай олон хошууд болбаас угаас Ховдын харьяат байгаад Гадаад Монголыг тусгаар болохын үест дуртайяа дагаар орж хэргэм зэрэг ба тамга зүйлийг хүлээн авсан” тул Ховдын монгол түшмэдэд алба залгуулж байгаагаа илэрхийлжээ. Энэ явдлыг Алтайн хязгаарын захирагчаас эсэргүүцэн “Халхын түшмэл нь Үрүмчи хязгаарыг давж алба зарлав” хэмээн Ховдод суугаа хятадын төлөөний тусгай түшмэлд зарга мэдүүлж бичиг илгээсэнд тус түшмэлээс монгол түшмэдэд “урианхай олон хошуудад алба зарлахыг цаазламой” (Чэнь Чунь Цзу 1922: 130) хэмээн бичиг явуулж таслан зогсоосон явдал гарч байв.

Алтайн хязгаарын олон хошууд Хиагтын хэлэлцээрийг эсэргүүцэж, Монгол улсыг дагахаа илэрхийлэх болсон тухай “Алтайн хязгаарын монгол хошуудын дагах буцах нь тогтворгүйн дээр мунхаг бүрхэг нь нэн гүн болох үнэн хэрэгтээ илрэн гарсан нь нэгэнт энэ мэт болсон тул Ховд Алтайн хил хязгаарын явдлаас хойш өдөр тэмцэл булаалдаан гарахыг арилгахад бэрх болсон” (Чэнь Чунь Цзу 1922: 131) гээд цаашид тус хязгаарыг бататган бэхжүүлэх талаар тодорхой арга хэмжээ авахыг Ховдод суугаа хятадын тусгай түшмэлээс засгийн газартаа санал болгож байжээ.

Ийм нөхцөлд 1915 онд Алтайн хязгаарын захирагч Лю Чанбинээс “Алтай болбоос алс хязгаарын газар ангижран суух бөгөөд цэрэг цөөн, цалин бага тул Или, Тарвагатайн ёсоор захиран сахих жанжин болгон өөрчилж, Шинжиан мужнаа хавсаргаму” (Чэнь Чунь Цзу 1922: 159) хэмээн засгийн газартаа мөн мэдүүлж байв.

Өмнө нь Ховд Алтайн хил хязгаарыг нарийн зааглаагүй явсаар ирсэн болон тодорхой газрын зураг үйлдэгдээгүй байснаас шалтгаалан 1917 оноос

эхлэн Ховд Алтайн хил хязгаарыг тогтоох асуудал нь Монгол, Хятадын аль алины нь эрх ашгийг хөндсөн чухал ярвигтай асуудал болжээ. 1916 оны 1-р сард Ховдын туслан шийтгэх тусгай түшмэлээс 3 улсын гэрээний 11-р зүйлд заасны дагуу Ховд, Алтайн хил хязгаарыг яаралтай тогтоох саналыг засгийн газартаа мэдүүлжээ (Чэнь Чунь Цзу 1922: 130). Гэвч Ховд Алтайн хилийн заагийг тогтоох асуудал нэг мөр бололгүй хугацаа сунжирсаар талаар өнгөрчээ.

Цаашид 1917 оноос Дундад Иргэн улсаас Алтайн хязгаарт засаг захиргааны шинэчлэл хийн, Шинжиан мужид нэгтгэх бодлого барих болжээ. 1918 онд Алтайн Шар сүмд Алтайн хязгаарын олон ноёд, хятадын төлөөний түшмэлийн хамтаар хуралдаж, урьд олгосон тамгыг хурааж, шинэ тамгыг олгожээ. Монгол Алтайн нурууг давж нутагладаг урианхайчуудын зарим нь Хятадад захирагдахгүй хэмээн тамгаа хураалгахгүй байсан боловч уг хурлаас хүчээр огцруулж байсан байна. Алтайн Улаан-усны газар хятад цэрэг сууж зах хязгаарыг цагдан суух болжээ. 1917 оны 8-р сард Хүрээний бүгдийг хамгаалах сайд Чэнь И Алтайн хязгаарыг Шинжианд нэгтгэх тухай өргөх бичгийг Бээжинд явуулжээ. Уг бичигт Алтайн тусгай газрыг өөрчилж, До-гийн газар¹⁴ болгон Шинжиан мужид хавсаргахын учир холбогдолыг олон талаас нь тодорхойлон дүгнэж өөрийн саналыг өгүүлжээ.

Энэ дагуу 1919 оны 5-р сарын 16-нд /ДИУ-ын 8-р оны 6-р сарын 1/ Да жунтанаас Чэнь И болон Алтай, Шинжианы захирагч, өөрийн олон яамдын санал хүсэлтийг үндэслэн “Эдүгээ гадаад эдийн засгийн, хуурай замын цэргийн, худалдаа, тариалангийн, монгол түвдийн зэрэг яамдуудаас Алтайн тусгай газрыг өөрчилж, нэгэн до-гийн газар болгох нэг хэргийг хамтран хянаад хавсаргах явдлыг биелүүлж, хязгаарын засалт дотор тус болгому” (Чэнь Чунь Цзу 1922: 165) хэмээн зарлиг гаргажээ. Энэ үеэс хойш Алтайн хязгаар нь албан ёсоор Дундад Иргэн улсын Шинжиан мужийн бүрэлдхүүнд орж, хятадын мужийн зах хязгаар нутаг болж, ДИУ-ын эртнээс санаалж байсан “Или, Тарвагатай, Алтайн гурван газрыг тэгш жагсааж, Шинжианы гадаад халхавч болгох” (Чэнь Чунь Цзу 1922: 125) гэсэн ноцтой бодлого бодит биелэлээ олжээ.

1915–1919 оны хооронд Гадаад Монголын засгийн газраас Ховдын хязгаарын газар нутгийн салшгүй хэсэг болсон Алтайн хязгаарыг автономит Монгол улсад нэгтгэж, монгол үндэстний тусгаар тогтнолын нэгдлийг хангахын төлөө тэмцсэн боловч Дундад Иргэн улс, хаант Орос зэрэг хоёр хөрш улсын ашиг сонирхолоос шалтгаалж бүтэлгүй болжээ.

¹⁴ До гэдэг нь Дундад Иргэн улсын мужийн доторхи засаг захиргааны нэгж юм.

9 1921–1931 оны хоорондох Алтайн хязгаар

Хөрш хоёр улсын улс төрийн бодлогын золиос болж, ДИУ-ын Шинжиан мужид хүчээр нэгтгэгдсэн Алтайн хязгаарын монголчууд 1921 оны Монголын Үндэсний ардчилсан хувьсгалыг талархан хүлээн авч, сэргэн мандсан Монгол улсын төрд дагаар орцгоожээ.

Алтайн хязгаарын ард олон ДИУ-ын өдөөн хатгалгын улмаас эх нутгаасаа дүрвэн Алтайг даван нүүх хөдөлгөөний эхлэлийг 1913 онд торгуудын хошууны ноён Мишигдонров тэргүүтэй ард олны нүүдэл тавьсан бөгөөд энэ явц нь ардын хувьсгалын дараа 1923-1926 оны хооронд дахин сэргэж, улмаар 1930-1931 онд оргилдоо хүрсэн нь тухайн үеийн Монгол орны гадаад, дотоод нөхцөл байдлаас үүджээ.

References/ Ном зүй

- “Алтайн урианхайн 7 хошуу ба дөрвөдийн 2 гар, захчин, өөлд, мянгал хошууны нутаг захиргааны тухай хэрэг”. Бадаргуулт төрийн 33-р он. УННС. ГБС.
- Батбаяр.Б Палтын ийлс ба бодлого. Монгол хэл утга зохиол. Эрдэм шинжилгээний тусгай сэтгэл. Сүвр монголын Нийгмийн шинжлэх ухааны хирээлэн. №4. 2001.
- Белов. Е. А. Россия и Монголия /1911-1919г. М., 1999.
- Бурдуков.А.В. Хуучин ба шинэ монголд. УБ., 1987.
- Гантулга. Ц. Алтайн урианхайн түүх, угсаа хамаадлын асуудал. УБ.,1999.
- Даваасирэн. Б, Мягмарсамбуу. Г. Ардын Хатанбаатар С. Магсаржав. УБ, 1998.
- Жамсран. Л. Эрдэнэбаяр. Ч, Алтанцэцэг. Н. Хятад дахь монголчууд. УБ., 1996: 35–36.
- Моисеев.В.А. Россия и Китай в Центральной Азии. (вторая половина XIX в.- 1917 г.) Барнаул., 2003.
- Моисеев.В.А.Образование Алтайского округа в Китае в 1905–1906 гг. его положение накануне Синхайской революции.Алтайский вестник.¹². Барнаул., 2002.
- ”Ойрад монголын товч түүх”. Доорд дэвтэр. Шинжааны ардын хэвлэлийн хороо., 2000.
- Пунцагноров. Ц. Монголын автономитын исийн тийх УБ., 1955.

- Сборник дипломатических документов по монгольскому вопросу. СПб., 1914.
- Санжмятав Б. Гурван улсын Хиагтын гэрээний тухай тийхэн ийнэн. УБ., 1991.
- Саруул. И. XX зууны үеийн монголын нутаг дэвсгэр. УБ., 1998.
- Хятад, Орос, Монгол гурван улсын 1915 оны Хиагтын гэрээ” (сдер тутмын тэмдэглэл) баримт бичгийн эмхтгэл. УБ., 1999 Эмхэтгэж тайлбар бичсэн О. Батсайхан.
- Цэдэн-Иш. Б Төрөлх нутгийн төө газрын төлөө. УБ., 1976.
- Цэдэн-Иш. Б. Монгол улсын хил хязгаар бүрэлдэн тогтсон түүхээс. УБ., 1997.
- Чуец. А. (А.В.Бурдуков). Хобдоский округ. ”Сибирская жизнь” IX.5.1912. № 198.
- Чуец. А. (А.В.Бурдуков) Дела Кобдоское, Палт ван. “Сибирская жизнь” VIII.5.1912. № 175.
- Чэнь-Чунь-Цзу. Гадаад монголын ойрхи үесийн түүх.Бээжин. Шанхай 1922./Бадрахын орчуулга/. хятадаас орчуулсан нь УННС.гар бичмэл.

ХАВСРАЛТ В

АЛТАЙН НУРУУНЫ АР ӨВӨР БЭЛИЙН БАЙГАЛИЙН ҮЗЭСГЭЛЭНТ ГАЗРУУДААР БҮС НУТГИЙН ХИЛ ОРЧМЫН БОЛОН ХИЛ ДАМНАСАН ЭТНО ЭКО АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН МАРШРУТ

Ховд аймгийн хэмжээнд тогтвортой, байгальд ээлтэй, нутгийн иргэдэд түшиглэсэн аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх зорилгоор “Гурван Сэнхэр төвтэй таван од” аялал жуулчлалын дэд хөтөлбөрийг хоёр дахь жилдээ хэрэгжүүлж байна.

Энэ хөтөлбөрийн хүрээнд Монгол улсын есөн гайхамшгийн нэг Гурван Сэнхэрийн агуйгаас салаалсан таван чиглэлийн маршрутыг аялагч, жуулчдад зориулан тодорхойлжээ.

Нэгдүгээр маршрут: Гурван Сэнхэрийн агуй-Хар-Ус нуур-Жаргалан хайрхан, Рашаантын хүрхрээ - Хар нуур -Дөргөн нуур, Жанжин овоо-Дарви сум-Загал баатрын хиргисүүр-Сутай хайрхан-Баатархайрхан-Ишгэн толгойн хадны зураг-Гурван Сэнхэрийн агуй

Хоёрдугаар маршрут: Гурван Сэнхэрийн агуй-Баянзүрхийн цогцолбор-Бодончийн хавцал-Алтай сум -Ямаан ус - Тахь ус -24 эх орончийн хөшөө-Дамжиг ус- Бүдүүн харгайт-Байтаг- Уушиг уул- Гурван хүүхэд уул- Их Онгогийн тал- Алаг толгой - Булган сум -Харуул овоо -Үенчийн хавцал -Их улаан даваа- Баянзүрхийн цогцолбор -Гурван Сэнхэрийн агуй.

Гуравдугаар маршрут: Гурван Сэнхэрийн агуй-Манхан сум-Шар булаг -Гоогийн гурван хайс – Мөнххайрхан сум - Мэлхий хад – Хөх нуурын хүрхрээ - Шуурхайн хүн чулуу - Долоон нуур – Мөнххайрхан сум – Дуут – Бүргэдтэй хайрхан - Нэвтийн рашаан – Гурван Сэнхэрийн агуй

Дөрөвдүгээр маршрут: Гурван Сэнхэрийн агуй – Шувуун цуглаан - Ховд хот - Баянбулагийн амралтын газар – Баянбулагийн хиргисүүр - Хөх Сэрхийн нуруу – Сөртийн хөшөө – Ховд сум – Эе эвийн цогцолбор - Шургийн гол – Хөшөөтийн хадны зураг – Цамбагаравын хадны зураг – Тарвагатай гол – Бөөрөг – Балтгай - Цамбагарав уул – Шижигтийн хавцал – Эрдэнэбүрэн сум – Ховд хотын туурь – Ховд хот – Гурван Сэнхэрийн агуй.

Тавдугаар маршрут: Гурван Сэнхэрийн агуй – Шувуун цуглаан - Чандмань хар үзүүрийн хадны сүг зураг - Норжин хайрхан уул – Буянт сум – Ховд гол – Алтан Хөхий - Мянгад сум – Мянгадын шал – Чандмань толгой – Загийн элсэн тойруу – Дөргөн сум – Алаг уул – Бөлбөөтийн тохой – Хар нуур – Дөргөн нуур, Жанжин овоо - Чандмань сум – Гурван Сэнхэрийн агуй²³⁶

- “Ховд аймгийн 9 гайхамшиг” аялалын маршрут: Цамбагарав уулын байгалийн цогцолбор газар-Төрийн тахилгат Алтанхөхий уул -Хар-Ус нуур- Ишгэн толгойн хадны

²³⁶ <https://www.montsame.mn/mn/read/195877>

зураг -Цэнхэрийн агуй-Мөнххайрхан уул-Баянзүрхийн буган хөшөө- Ямаан усны хадны сүг зураг,-Харуул овоо²³⁷

Ховд аймгийн аялал жуулчлалын маршрутын үндсэн чиглэлүүд

- Хойд чиглэл: Ачит нуур - Ногоон нуурын хүн чулуу - Сүг зургууд - Сийлхэмийн нуруу - Цагаан нуур
- Зүүн өмнөд чиглэл: Мөнгөн дөшийн сүг зураг - Эрээн харганатын түрэг бичээс - Ховд гол - Баяннуур - Дэвэлийн арал БЦГ - Цамбагарав БЦГ.
- Өмнөд чиглэл: Алтайн их уулс - их гол нуур, казах ард түмний амьдрал - Толбо нуур - Хөх сэрхийн нуруу ДЦГ - Чигэртэйн рашаан
- Баруун хойд чиглэл: Монгол-Алтайн шинэсэн ой - Цагаан салаагийн хадны зураг - Хар ямаатын чулуу - Цагаан гол - Чулуун хөшөөнүүд - Буган чулуу хөшөө - Бага ойгорын бичээс - Цэнгэл сум - Улаанхус сум - Сагсай сум - Таван богд уул²³⁸

Ихэнх аялагчид Ховд аймгаар дайрч Баян-Өлгий, Алтай Таван богд чиглэлд явчихдаг. Тэгвэл иргэн Төмөрбаатарын Сугар Ховд аймгаар аялж болох өөрийн мэдэх маршрутаа цахим хуудаст оруулж, олон нийтэд танилцуулжээ. Энэ нь дотоодын аялагч болон иргэдэд Ховд нутгийн онцлог бүхий дурсгалт газрыг үзэж сонирхох, хэрэгцээт мэдээллийг авах, оновчтой аялалын маршрут болгон ашиглах боломж бүрдүүлж чадсан аж. "Говь-Алтай аймгийн Дарив, Тонхил, Ховд аймгийн Дарви, Цэцэг гэсэн дөрвөн сумын дунд төрийн тахилгат Сутай хайрхан уул байдаг. Дарви сум өнгөрөөд Цэцэг сум руу шороон замаар хазайж, 40 км яваад тухайн суманд очих ба Сутай хайрханыг ойроос, бас Цэцэг нуурыг харах боломжтой. Цаашлаад Баянголоор Барлагийн хавцалын засмал замаар Ховд аймгийн Алтай, Үенч, Булган сумын нутаг руу явж болно. Цэцэг сумаас Хөшөөтийн уурхайн засмал зам эхлэх ба тухайн хавцалаар Алтай сүрлэг уулсыг харж болно. Гол маршрутаа танилцуулбал, 1. Ховд аймгийн Манхан сум хүртэл засмалаар яваад тэндээсээ Монголын гурав дахь том нуур "Хар-Ус" нуурыг харж болно. 2. Тэндээсээ буцаад Монголын 9 гайхамшгийн нэг, хамгийн том агуй болох Хойд сэнхэрийн агуйг харна. 3. Цаашлаад Ховдын Булганы Ярантын боомтыг Баян-Өлгийн Цагааннуурын Улаанбайшинтын боомттой холбосон Хятадууд замыг тавьж, Солонгосчууд хүлээж авсан олон улсын засмал зам бий. Тухайн замаар Феррари, Ломбаржини ч явж болохоор, 40 км тутамд амрах, саатах зогсоолтой Монголын хамгийн сайн замаар явна. 4. Манхан сумаас явсаар Ботгоны хавцлаар явж, Бага улаан давааг давна. 5. Бага улаан давааг даваад Ховд аймгийн Мөст сумын нутаг "Баянзүрхийн Буган чулууны цогцолбор" замын хажууханд

²³⁷ <https://itoim.mn/article/>

²³⁸ <https://itoim.mn/article/>

байдаг. Түүнийг үзнэ. 6. Цаашаа явсаар Мөст сумын нутгаас Алтай сумын нутаг болж Бодонч голын хавцал руу орно. Тухайн хавцалд Бодонч голын Сэнжит хад байх ба аялагчдыг үзэж харахаар шат, ширээ хийж байршуулсан байдаг. Тухайн хавцалаар явна гэдэг нь өөрөө гайхамшигтай аялал болдог. Алтайн сүрлэг уулс, зарим хэсгээрээ Янгир ямаа ч харагддаг. 7. Хавцлын төгсгөл Ховд аймгийн Алтай сум, Боомын аманд бий. Тэндээсээ тухайн сумын нутаг Ямаан хадны сүг зураг, Их говийн дархан газрын "Б" бүс болох Тахийн ус руу зөвшөөрөл авч тахь адууг харж, Алтайн өвөр говьд хэрхэн нутагшиж буйг харж болно. Манхан сумаас Алтай сум руу очиход 220 км зайтай. 8. Алтай сумаас цааш засмалаар 35 км яваад Үенч сум байгаа. Тухайн сумаас дээшээ долоон км зайд Үенч голд барьж байсан усан цахилгаан станцын нөлөөгөөр үүссэн Хясааны ам хэмээх газарт Хясаа нуур, түүний хүрхэрээ байдаг. 9. Үенч сумаас 27 км зайтай тухайн сумын нутаг Жаргалант уулын оройд Монголын пирамид хэмээгддэг сүрлэг Харуул овоо бий. 10. Харуул овооноос 17 км яваад Монгол Улсын хамгийн том таван сумын нэг 12,000 хүн амтай Ховд аймгийн Булган сум бий. 11. Тухайн суманд нутгийн залуусаас бүрдсэн Торгон нутаг клуб 350 сая төгрөгөөр бүтээн байгуулсан Сорхогтань хатны цэцэрлэгт хүрээлэн, Увш ханы хөшөө бүхий цогцолборыг үзэж болно. Сумын яг ард талаар Төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савын Монгол Улсын хоёр дахь том гол болох Булган гол урсаж байгаа. 12. Булган суманд наймдугаар сарын дунд үеэс очвол 1959 оноос хойш тухайн суманд тарьж ургуулж буй алим, чавга |Оросоор слив/, бэсрэг алим, арнетик зэрэг жимс боловсорсон байхаас гадна Булган голын хөндийд 18 зүйлийн зэрлэг чацаргана ургадаг баян тансаг нутаг юм. Мэдээж тарвас, амтат гуа бол Ховд аймагт ид боловсорч, худалдаанд гарсан байдаг. 13. Булган сумаас урагш 130 км Их говийн дархан газрын Б бүс луу явахад 1948 онд Оспан, Гоминданы цэргүүдтэй тулалдсан домогт тулаан болсон Байтаг богдын Бүдүүн харгайтын гол бий, тухайн газарт 50 жилийн ойгоор хилийн цэргээс цогцолбор бүтээн байгуулсан байдаг. Бүдүүн харгайтын голд эртний хүн чулуу байдаг. Мөн тухайн голыг өгссөөр заставын зөвшөөрөлтэй харж, Байтаг богд уулны ноён оргил Алтан овоо нь яг улсын хилийн багана дээр байдаг. Монголын нар Сүхбаатарын шилийн богдын Алтан овоонд мандаж Ховдын Булганы Байтаг богдын Алтан овоонд жаргадаг ч гэж ярьдаг овоо юм. 14. Бүдүүн харгайтын голоос баруун тийш говиор 90 км явсаар улсын хилийн наана Гурван хүүхэд уул хэмээх байгалийн өвөрмөц тогтоцтой, энергийн төв болсон уул бий. 15. Гурван хүүхэд уулнаас долоон км уруудахад Зүүнгарын говийн дундуур урсаж улсын хил давж буй Булган голын хөндий бий. Булган голд Дэлхийн улаан номны Төв Азийн шар минж амьдардаг учраас Минжит Булган гол гэж нэрийдсээр иржээ. Булган гол Шаргал үхэрдэй хэмээх улаан номны загас, зөвхөн тухайн голд байх Зүүнгарын сугас, Алтлаг хэлтэг, Ердийн гүрц загаснууд ба Булуу цагаан, Шивэр сугас, Улаан нүдэн, Алгана зэрэг агнуурын загастай. Монголын

хамгийн том Алгана загас тухайн голд бий. Тухайн загас нь бүлээн усны загас бөгөөд хамгийн халуун газарт буй алгана загастай том гол нь Булган гол юм. 16. Булган голын хөндийгөөс өгсөөд Шар булаг хэмээх газрын тэндээс Ярантын заставаас зөвшөөрөл авч байж л Суварга уулны орой дээр байх Алтайн 13 овооны нэг Бор овоог гурван цаг орчим явганаар явж харж болно. Харуул овоо шиг нүсэр байгууламж байдаг ба орой дээр нь Монгол Улсын хилийн багана бий. 17. Тэндээсээ засмалаар явсаар Алагтолгой хэмээх газар хувьсгал тэмцлийн ахмад зүтгэлтнүүдэд зориулсан хөшөө байдаг. Хажууханд нь БНМАУ-ын маршал Х.Чойбалсан Оспантай уулзсан гэрийн буйр байх ба сумаас хамгаалж тайлбарыг байршуулсан байдаг. 18. Булган сумаас Булган голыг өгсөж аялал үргэлжилнэ. 60 км яваад Урианхайн алдарт бөх Жумагийн Булган голын хөндийгөөс өргөж ирж тавьсан 350 кг шаргал чулуу байдаг. Тухайн чулууны үүх, түүхийг бичиж хажууд нь байршуулсан байдаг. 19. Цааш явсаар Баян-Өлгийн Булган сумын нутаг орох ба голын хөндий дагуу Ендэртийн модон гүүр байдаг. Тухайн гүүрийг Ховдын Булган сумын уугуул К.Даш гэж хүн бүтээсэн бөгөөд сумын малчид зуслан руугаа явахад Булган гол гарах гол гүүр өнөөдрийг хүртэл байсаар байгаа. Хажууд нь олон төрлийн дотрын Ендэртийн рашаан байгаа. 20. Ховдын Булган сумаас Баян-Өлгийн Булган сум луу Булган голыг өгсөж явахад тухайн голын 27 хясуугаар явдаг байна. хоёр сумын хоорондох зай 200 км. 21. Хамгийн эхэнд зам хазайж Үенч сумын Улиаст багийн нутаг Улиастын голын хавцал руу өгсвөл тухайн голын хүрхрээг харах боломжтой байдаг. 22. Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын нутаг руу ороод Алтайн нурууны өндөр хэсгийн Булган голд цутгах Сөнхөл нуур, Сэрүүн нуур гээд эхэлнэ. 23. Тэр хавийн нутаг нь Монголын хоёр дахь өндөр оргил орших Ховд аймгийн Мөнххайрхан сум, Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын нутагт орших Мөнххайрхан уулын байгалийн цогцолборт газарт хамаарна. 24. Мөнххайрхан уулын БЦГ-т маш олон жижиг том нуурууд байх ба Хөх нуурын хажууд Ямаатын хүрхрээ гэж томоохон хүрхрээ бий. Тухайн хөх нуур нь Сэнхэрийн голоор Хар-Ус нууртай холбогддог учраас Монгол хадран загастай. Мөн тухайн бүсэд долоон нуур хэмээх цувраа долоон нуураас бүрдсэн үзэсгэлэнт газар бий. 25. Булган голыг цааш өгссөөр Баян-Өлгий аймгийн Булган сумын Ёлт багийн нутаг Хөх голын нуур, түүний хөндий зүүн тийш яваад бий. Тухайн хөндийд том, жижиг 30 гаруй нуур байдаг. Тухайн нуураас эх авсан Ёлтын гол Булган голын гол цутгалуудын нэг болдог. 26. Хөх голын нуураас өгссөөр Хар нуурт очно. Тухайн нуур нь Булган голын савын хамгийн зөөлөн, бүлээн устай нуур ба сэлж болохоос гадна загастай. Хар нуур луу цутгах голд хүрхрээ бий. Тухайн нуур Хар нуурын голоор Булган голд цутгана. 27. Цааш жаахан өгсөхөд Булган голын эх Мөнх цаст Дөш ууланд очих ба тухайн уулны мөс цасаар тэжээгдэх Холбоо нуураас Булган гол эх авна. 28. Тэндээсээ буцаад Ёлтын голоор өгсөхөд Улаан даваагаар давахад Ховд аймгийн Дуут сум, Улаагчны давааг давахад Баян-Өлгий

аймгийн Дэлүүн сумын нутаг руу орно. Улаан даваа хэцүү замтай учраас Улаагчны давааг сонгосон нь зүгээр байх. 29. Дэлүүн сумаас Буянт голыг дагаж Ховд хот руу, эсвэл Толбо сумаас Толбо нуур, цаашаа Өлгий хот, Алтай Таван богд орж болно. 30. Ховд хот нь Баруун бүсийн тулгуур төв бөгөөд Буянт голын хажууд байдаг. 31. Ховд хотоос Толбо нуур орох замд цаст Цамбагарав хайрхан уул бий. 32. Цамбагарав хайрханы Намарзан зуслан руу очвол сайхан байгальтай. 33. Цааш явсаар Баян-Өлгий аймгийн Толбо сумын нутаг ороод хажууханд нь Толбо нуур бий. 34. Толбо нуураас 25-30 км яваад Өлгий хот бий. 35. Өлгий хотоос Алтай Таван богд 36. Алтай Таван богдоос Өлгий хот, Өлгий хотоос Баян-Өлгийн Цагааннуур сум хүртэл засмалаар явна. 37. Цагааннуураас сайн зассан хавцалын замаар Баян-Өлгийн Ногооннуур, Увс аймгийн Бөхмөрөн сум руу явна. 38. Ногооннуур, Увсын Бөхмөрөн сумын хажууд Монгол Улсын найм дахь том нуур болох Ачит нуур байдаг. 39. Бөхмөрөн сумаас Хархираа түргэний нуруу руу яваад Сагил сумын нутаг Монголын 10 дахь том нуур Үүрэг нуур бий. 40. Тэндээсээ Увсын Улаан давааг даваад Увс нуурын хөндий Улаангом хот харагдана. 41. Улаангом хотоос холгүй Монголын хамгийн том Увс нуур байдаг. 42. Увс нуураас 200 км яваад Хяргас сумын нутагт Монголын дөрөв дэх том нуур Хяргас нуур байгаа. Хэцүү хад руу шороон замаар явна. 43. Тэндээсээ цааш Айраг нуур, Ховд аймгийн Чандмань сумын нутаг Монголын зургаа дахь том нуур болох Хар нуур, долоо дахь том нуур болох Дөргөн нуурыг харж болно. 44. Дөргөн нуураас Ховд, Говь-Алтай чиглэлийн засмал зам руу буцаад Улаанбаатар хот руу явах, эсвэл Завхан голоор гарч Завхан аймгийн нутаг руу ороод Улаагчны Хар нуур, Отгонтэнгэр хайрхан руу яваад Архангайн үзэсгэлэнт байгалийг харж Улаанбаатар хот руу явж болно"²³⁹ гэж "Төмөрбаатарын Сугар" гэх цахим хуудаст тэмдэглэсэн байна.

**БҮС НУТГИЙН ХИЛ ОРЧМЫН БОЛОН ХИЛ ДАМНАСАН ЭТНО ЭКО АЯЛАЛ
ЖУУЛЧЛАЛЫН ҮНДСЭН ЧИГЛЭЛҮҮД**

Хүснэгт № 8

(Төслийн хүрээнд боловсруулж дэвшүүлсэн хувилбар)

№	Аялал жуулчлалын маршрут	км	Аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн
1	Булган боомт	200	Булган сум, Булган гол, олон ястнуудын соёл, хилийн худалдаа, нүүдэлчдийн амьдрал
2	Булган боомт-Үенч сум-Манхан сум-Ховд-Толбо сум-Өлгий-Цагаан нуур боомт	750	Алтайн уулсын үзэмж, нүүдэлчдийн амьдрал, казах соёл, түүх соёлын дурсгал, Гурванцэнхэрийн агуй, Хар Ус

²³⁹ <http://m.aneews.mn/?nid=67948>

			нуур, Толбо нуур, Ховд, Өлгий хотын түүх соёлын дурсгал, хилийн худалдаа, бизнес, эвент арга хэмжээ
3	Булган боомт-Үенч сум-Манхан сум-Ховд-Өлгий (УВ) сум-Улаангом-Боршоо боомт	850	Алтайн уулсын үзэмж, нүүдэлчдийн амьдрал, казах соёл, түүх соёлын дурсгал, Гурванцэнхэрийн агуй, Хар Ус нуур, Толбо нуур, Увс нуур, Ховд, Улаангом хотын түүх соёлын дурсгал, хилийн худалдаа, бизнес, эвент арга хэмжээ
4	Даян боомт-Хурган нуур-Алтай таван богд-Улаанхус сум-Цагааннуур боомт	550	Алтайн уулс, казах болон олон ястны амьдрал, нүүдлийн соёл
5	Даян боомт-Өлгий	300	Алтайн уулс, казах болон олон ястны амьдрал, нүүдлийн соёл

**БНХАУ-ЫН ШУӨЗО-НЫ АЛТАЙ АЙМГИЙН ХИЛ ОРЧМЫН ЭТНО ЭКО
АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫН ҮНДСЭН ЧИГЛЭЛҮҮД**

Хүснэгт № 8

(Төслийн хүрээнд боловсруулж дэвшүүлсэн хувилбар)

№	Аялал жуулчлалын маршрут	км	Аялал жуулчлалын бүтээгдэхүүн
1	Эрчис гол-Ээвийн гол-Өлөнгөр нуур-Өрөнгө гол-Чингэл гол-Булган гол-Тайкешкен боомт- Булган боомт	400	Энэ явцад урианхай, торгууд, тува, казахуудын амьдрал, соёл нүүдлийн соёлтой танилцах, хилийн худалдаа
2	Ханас нуурын үндэсний хүрээлэнгийн дархан цаазат газар-Хом Ханас тосгон-Алтай хот- Даян боомт	450	Энэ явцад урианхай, тува, торгууд, казахуудын амьдрал, соёл нүүдлийн соёлтой танилцах, хилийн худалдаа
3	Хар Эрчис гол-Кран гол-Бууржин гол-Алтай хот- Тайкешкен боомт-Булган боомт	300	Энэ явцад урианхай, тува, торгууд, казахуудын амьдрал, соёл нүүдлийн соёлтой танилцах, хилийн худалдаа
4	Алтай хот-Бууржин сум-Хөх тохой сум (олон улсын цанын бааз)- Буурал тохой сум-Хаба сум-Чингэл сум-Жимүнэй сум	1100	Энэ явцад урианхай, тува, торгууд, казахуудын амьдрал, соёл нүүдлийн соёлтой танилцах, хилийн худалдаа